

Izdavač: INTERNACIONALNI UNIVERZITET TRAVNIK

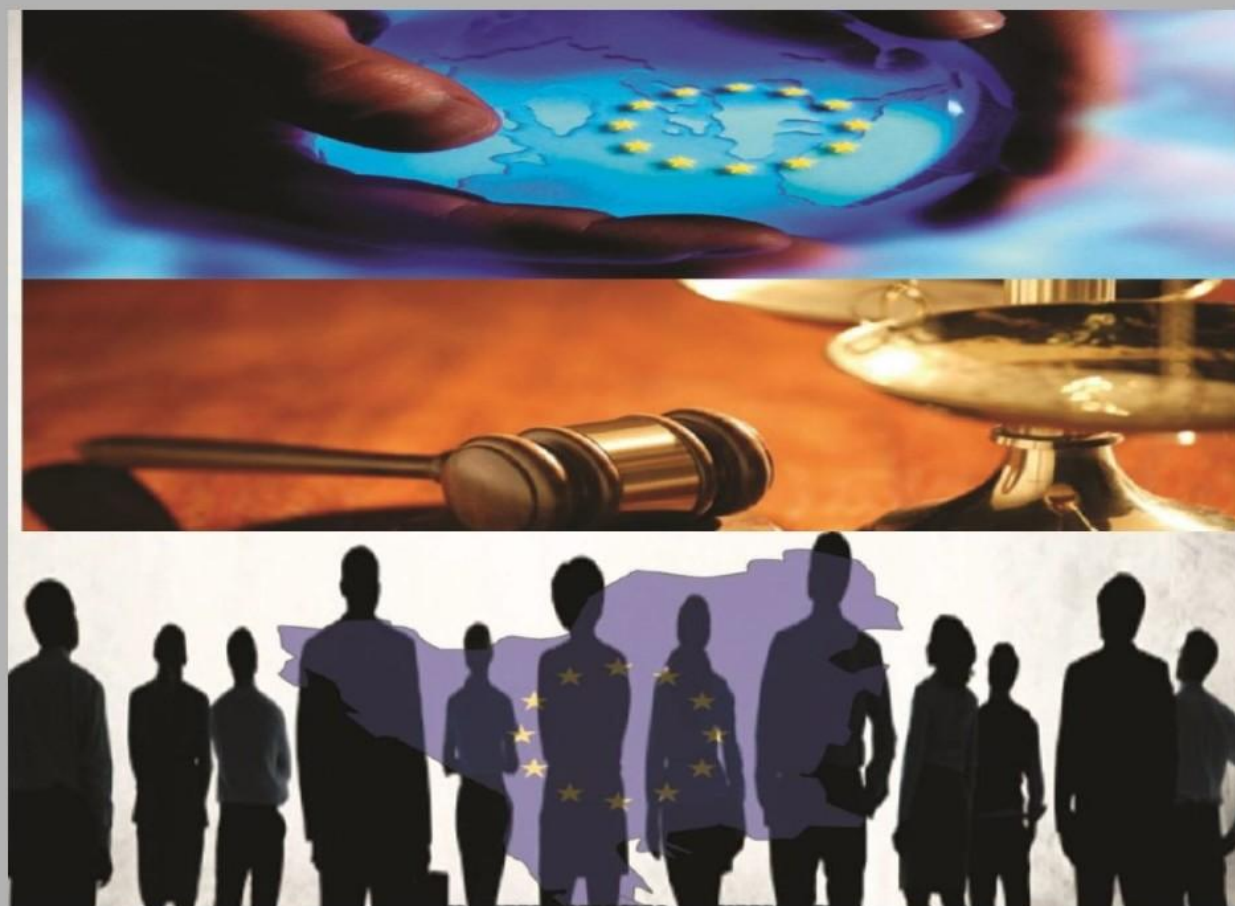
Godina: IV

Broj: 007

Godina 2016

ISSN broj: 2303-5188

NAUKA I TEHNOLOGIJA

NAUČNI ČASOPIS INTERNACIONALNOG UNIVERZITETA
TRAVNIK

Nauka i tehnologija

- Saobraćajni fakultet
- Ekonomski fakultet
- Fakultet politehničkih nauka
- Ekološki fakultet
- Pravni fakultet
- Fakultet za medije i komunikacije
- Fakultet informacionih tehnologija

INTERNACIONALNI UNIVERZITET TRAVNIK

INTERNATIONAL UNIVERSITY TRAVNIK

72270 Travnik

Bunar bb. - Dolac

Tel: + 387 30 540 597

Fax: + 387 30 540 587

Web: www.iut.edu.ba

www.iu-travnik.com

Izdavač:

Internacionalni univerzitet Travnik u
Travniku

72270 Travnik, Bunar bb, Dolac

Tel: 00387 30 540 597

Fax: 00387 30 540 587

Glavni i odgovorni urednik:

Akademik prof.dr. Ibrahim Jusufrić

Stručni urednik:

Lejla Skopljak, MA

Za izadavača:

Akademik prof.dr. Ibrahim Jusufrić

Redakcioni odbor:

Prof. dr.sc. Sinan Alispahić

Prof. dr.sc. Enes Huseinagić

Prof. dr.sc. Dragan Golijan

Prof. dr.sc. Asib Alihodžić

Prof. dr.sc. Krsto Mijanović

Prof. dr.sc. Miloš Babić

Prof. dr. sc. Salih Bučuk

Uređivački savjet:

Akademik prof. dr. Mladen Bodiroža

Akademik prof. dr. Cariša Bešić

Akademik prof. dr. Radomir Biočanin

Akademik prof. dr. Veselin Drašković

Akademik prof. dr. Slobodan Nešković

Prof. dr. sc. Nikola Kuvačić

Doc. dr. sc. Jasmin Jusufrić

Doc. dr.sc. Danislav Drašković

Doc. dr. sc. Remzija Kadrić

Mr.sc. Sabahudin Hadžialić

Mirsad Imamović, MA

Tehnički urednik:

Adis Abazović

Sekretar redakcije:

Lejla Skopljak, MA

Registrovani ISSN 2303-5188

Štampa: IUT, Travnik

Tiraž: 200 primjeraka

SADRŽAJ

<i>Ibrahim Jusufrić</i> –Tranzicijski izazovi u zemljama Zapadnog Balkana s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu	5
Слободан Нешковић– Друштвени, економски и правни аспекти транзиције земаља западног балкана	23
<i>Mimo Drašković, Veselin Drašković, Slobodan Lakić</i> – Kvazi-neoliberalna i matematička modeliranja, paradoksi i eksperimenti	30
<i>Mirsad Imamović, Jasmin Jusufrić</i> – E-poslovanje, e-trgovina i poslovna inteligencija	39
<i>Maida Bećirović, Azra Bećirović, Jasna Kuljanović, Duško Masleša</i> – Strana ulaganja i njihov značaj za ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine	49
<i>Enes Huseinagić, Lejla Skopljak, Mujo Fišo</i> – Stil liderstva-preduvjet za efikasnost organizacije	56
<i>Remzija Kadrić, Amina Kadrić, Irma Hodžić, Selma Otuzbir</i> – Pravni aspekti sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između Evropske unije i Bosne i Hercegovine	64
<i>Snježana Slišković</i> – Poslovni trendovi 21. stoljeća	67
<i>Ibrahim Jusufrić, Fatima Dervić, Lejla Varupa</i> – Društvena odgovornost preduzeća i održivi razvoj	77
<i>Husein Mehmedović, Goran Šijan, Nedina Moralić</i> – Svop kao instrument upravljanja tržišnim rizicima u tranzicijskim zemljama	86
<i>Lejla Skopljak, Erma Heco</i> – Problemi finansiranja razvoja preduzetništva u Bosni i Hercegovini	95
<i>Emina Herenda</i> – Turizam kao potencijalni faktor ekonomskog razvoja - Bosne i Hercegovina i zemlje Zapadnog Balkana	105
<i>Seid Jusić</i> – Tehnološki razvoj kao uvjet konvergencije masovnih medija (Studija slučaja: Internet –dnevni list „Avaz“)	111
<i>Alisa Salkić, Rajko Kasagić</i> – Tranzicijski proces i pristupanje Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju	118
<i>Selma Otuzbir</i> – Ured evropskog javnog tužioca i harmonizacija krivičnog prava u Evropskoj uniji	126
<i>Alaga Zelkanović, Esmā Hodžić</i> – Saobraćajni koridori u funkciji ekonomskog razvoja zemalja Zapadnog Balkana i Bosne i Hercegovine	133

**TRANZICIJSKI IZAZOVI U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA SA POSEBNIM
OSVRTOM NA BOSNU I HERCEGOVINU
(Uvodni referat)**

Akademik prof.dr. Ibrahim Jusufrić, e- mail: rektor@iu-travnik.com
Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Strategija razvoja predstavlja skup (kompleks) koordiniranih aktivnosti koje za unaprijed utvrđen vremenski period dovode do realizacije postojećih osnovnih ciljeva privrednog i društvenog razvoja. Bosna i Hercegovina nema cjelovitog i strateški dobro osmišljenog razvojnog programa na duži period. Planiranje društveno-ekonomskog razvoja u BiH nije zakonski regulisano niti postoji jedinstven koncept i metodologija planiranja ni na jednom nivou vlasti. Mnoge poteškoće koje su zajedničke sa drugim zemljama Zapadnog Balkana, poput nerazvijenih institucija, niskih kapaciteta državne službe, i slabog pravosuđa su se umnožile u BiH. To znači da je poslovanje u BiH mnogo teže nego u mnogim drugim zemljama u regionu, premda su lokalna preduzeća vremenom naučila kako zaobići razne barijere. Ključni uspjeh BiH je stabilna politička situacija. Zato je potrebno ostvarivanje ekonomskih reformi, poboljšanje poslovnog okruženja, izrada strategija upravljanja dugova, te unapređenje fiskalne koordinacije.

Ključne riječi: strategija, razvoj, poslovno okruženje, podsticaji, ekološko osvještenje, rad, zapošljavanje.

**TRANSITION CHALLENGES IN WESTERN BALKAN COUNTRIES WITH SPECIAL
FOCUS ON BOSNIA AND HERZEGOVINA
(Keynote paper)**

Abstract: The development strategy represents a set of (complex) coordinated activities wich for predetermined period of time lead to the realization of the existing basic goals of economic and social development. Bosnia and Herzegovina does not have a comprehensive and well thought out strategic development program for a longer period. Planning socio-economic development in Bosnia and Herzegovina is not regulated by law, nor is there a unique concept and methodology of planning at any level of government. Many of the problems that are common with other Western Balkan countries, such as underdeveloped institutions, low capacity of the civil service, and a weak judiciary have proliferated in BiH. This means that business in BiH is harder than in many other countries in the region, although local companies eventually learned how to work around various obstacles. The key success of BiH is stable political situation. Therefore, it is necessary to achieve economic reforms, improve the business environment, making debt management strategy, and improve fiscal coordination.

Keywords: strategy, development, business environment, stimulations, the ecological awareness, labor, employment.

Uvod

U posljednjih nekoliko godina privreda Bosne i Hercegovine, ali i zemalja Zapadnog Balkana dovedene su u neravnotežu obzirom da se na to posebno projicirala svjetska ekonomska i finansijska kriza, a na šta su negativno uticali i domaći faktori što se sve nepovoljno odrazilo na mnoge ekonomske slabosti. Tome je doprinio, s jedne strane, vrlo velik i neefikasan javni sektor, a s druge strane prilično anemičan privatni sektor koji ne ostvaruje dovoljan rast i ne otvara dovoljno radnih mjesta. To nameće potrebu da se stvori bolji poslovni ambijent i uslovi za privatna preduzeća koji su osnovni pokretači realnog sektora kako bi bolje iskoristili svoje potencijale i da bi se omogućio privredni rast. Zato je potrebno da uobličiti fleksibilnije radno zakonodavstvo kako bi se privatna preduzeća mogla brže prilagođavati novim uslovima.

Sve to dovodi do brojnih izazova među kojima se posebno ističe niska stopa zaposlenosti radne snage kao rezultat nedovoljnog otvaranja radnih mjesta.

Tome je posebno doprinijelo nepostojanje procesa kreiranja radnih mjesta kako bi mogli apsorbovati priliv radne snage na tržištu rada.

I Strategija razvoja Bosne i Hercegovine od 2010.-2020.

1. Postojeće stanje

1.1. Političke prilike

Kompleksan sistem ravnoteže koji proizlazi iz dejtonskog ustavnog uređenja otežava efikasno funkcioniranje države. Konsenzus između nacionalnih, odnosno političkih lidera i između dva entiteta o optimalnom budućem unutrašnjem uređenju BiH još uvijek se ne nazire, no bez sveobuhvatne reforme ustavnog uređenja teško će se ostvariti napredak ka efikasnijoj državi i implementaciji plana EU. Od usvajanja prethodne Strategije nije postignut značajniji napredak u ovom pogledu.

Veoma je jasna definicija Strategije razvoja per se, i ona predstavlja skup (kompleks)

koordiniranih aktivnosti koje za unaprijed utvrđen vremenski period dovode do realizacije postojećih osnovnih ciljeva privrednog i društvenog razvoja. Bosna i Hercegovina nema cjelovitog i strateški dobro osmišljenog razvojnog programa na duži period. Planiranje društveno-ekonomskog razvoja u BiH nije zakonski regulisano niti postoji jedinstven koncept i metodologija planiranja ni na jednom nivou vlasti.

Strategija razvoja BiH bi se na taj način mogla realizovati putem Akcionog plana, što bi trebalo da bude obaveza oba entiteta, odnosno zavisno od dejtonskih preuzetih ovlaštenja i obaveza, odgovarajući nivou vlasti (Država, Brčko Distrikt, Kantoni).

Mnoge poteškoće koje su zajedničke sa drugim zemljama Zapadnog Balkana, poput nerazvijenih institucija, niskih kapaciteta državne službe, i slabog pravosuđa su se umnožile u BiH. To znači da je poslovanje u BiH mnogo teže nego u mnogim drugim zemljama u regionu, premda su lokalna preduzeća vremenom naučila kako zaobići razne barijere.

1.2. Proces stabilizacije i pridruživanja

Punopravno članstvo u Evropskoj uniji i članstvo u euro-atlantskim integracijama predstavlja jedan od najvažnijih ciljeva spoljne politike Bosne i Hercegovine. Predanost Bosne i Hercegovine ostvarivanju postavljenog cilja potvrdili su Vijeće ministara Bosne i Hercegovine svojom odlukom o pokretanju inicijative za pristupanje Bosne i Hercegovine Evropskoj uniji (1999.), kao i Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine Rezolucijom o evropskim integracijama i Paktu stabilnosti za Jugoistočnu Evropu (1999.).

Procesom stabilizacije i pridruživanja (Samit Evropske unije u Kelnu 1999.) za Bosnu i Hercegovinu i ostale zemlje Zapadnog Balkana (Republika Albanija, Republika Crna Gora, Republika Hrvatska, Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija i Republika Srbija) stvoreni su uslovi pretpostavljene aplikacije za punopravno članstvo u Evropskoj uniji. Ključni instrument Procesu stabilizacije i pridruživanja je Sporazum o stabilizaciji i

pridruživanju. Potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju Bosna i Hercegovina ostvarila je s Evropskom unijom prvi ugovorni odnos, kojim joj se potvrđuje status potencijalnog kandidata za članstvo u Evropsku uniju. Na taj način Bosna i Hercegovina je i ušla u prvu fazu Procesu stabilizacije i pridruživanja, koja sa sobom nosi niz obaveza. Te obaveze moraju biti ispoštovane u zadatim rokovima, da bi što prije ostvarila status kandidata za članstvo i započela pregovore o pristupanju Evropskoj uniji, odnosno punopravnom članstvu. Navedeni Sporazum spada u novu, treću generaciju sporazuma o pridruživanju Evropskoj uniji koji su ponuđeni isključivo državama obuhvaćenim Procesom stabilizacije i pridruživanja i koji ovim državama omogućava uspostavljanje bliskog i trajnog odnosa s Evropskom unijom, te izgledno članstvo u Evropsku uniju. Uz pridruživanje, ovi sporazumi sadrže element stabilizacije (sigurnosna, politička i ekonomska stabilizacija) kao i element regionalne saradnje.

1.3. Makroekonomsko okruženje

Globalna kriza je negativno uticala na ekonomiju Bosne i Hercegovine u posljednjih nekoliko godina, ali i domaći faktori su također doprinijeli ekonomskim slabostima u zemlji. Slaba domaća potražnja, nepovoljno vanjsko okruženje i politički zastoje su zaustavili oporavak. Negativni uticaj na potrošnju imale su kako mjere štednje tako i smanjene doznake iz inostranstva koje su značajno ispod kriznog nivoa. Visoka i rastuća nezaposlenost, trenutno gotovo 30%, je također ograničila potrošnju. Istovremeno, slabiji rast u eurozoni je negativno uticao na izvozu aktivnost Bosne i Hercegovine i na dotok kapitala. Inflacija je i dalje niska i odražava oslabljenu domaću potražnju. U martu 2013.g. inflacija je iznosila samo 0,8% u odnosu na isti period prošle godine. Valutni odbor – uspostavljen 1997 godine – i dalje je ključno uporište monetarne politike.

Loše vanjske i unutrašnje prilike će vjerovatno ograničiti rast u BiH u naredne dvije godine. Nakon negativnog rasta u 2012. godini, oporavak u 2013 i 2014 godini je u najboljem slučaju skroman. Određeni rast se očekuje u srednjoročnom periodu ako

se poboljšaju globalni i regionalni izgledi. Međutim, ekonomija je i dalje ugrožena na mnogim frontovima, ne samo zbog toga što je cijeli region u teškoj situaciji, već i zbog toga što unutrašnja složenost političke strukture zemlje i loša investiciona klima predstavljaju glavne prepreke ulaganjima. Tome treba dodati i nastalu izbjegličku krizu u Evropi koja je u toku i koja će znatno promijeniti makroekonomsko okruženje što će negativno uticati i na ekonomiju BiH.

Postoji također i rizik od slabljenja fiskalnog položaja ukoliko vlasti ne ispune preuzete obaveze u skladu sa programom MMF-a za fiskalnu konsolidaciju, kao rezultat jakog pritiska različitih interesnih grupa. Svako odstupanje od programa može ugroziti naredna finansiranja od strane Evropske unije i Svjetske banke.

1.4. Strukturalna reforma

Bosna i Hercegovina je sporo napredovala u reformama, posebno posljednjih godina gdje je teško istaći konkretna ostvarenja u sferi reformi. EBRD-ovi tranzicijski pokazatelji na nivou zemlje pokazuju da je BiH ostvarila skoro maksimalan rezultat za liberalizaciju cijena, trgovinski i devizni sistem, odražavajući široko liberaliziranu i otvorenu ekonomiju. Zemlja također ima relativno visok rezultat u oblasti male i velike privatizacije. Zemlja ima najslabiji rezultat u oblasti reforme uprave i poduzetništva kao i politike konkurentnosti, dvije oblasti u kojima se reforme tradicionalno teže sprovode, a dobri rezultati se povezuju sa zemljama u podmaklim fazama tranzicijskog procesa.

Na nivou sektora, postigut je djelomičan napredak u posljednje tri godine. Najzapaženiji je početak implementacije prvog PPP-a u sektoru transporta u 2012 godini, što obuhvata izgradnju i održavanje autoputa Doboj-Vukosavlje, dijela transnacionalnog transportnog Koridora Vc. Ukoliko bude uspješan, ovaj projekat bi mogao biti važan znak za druge zemlje u regionu. U ostalim sektorima mnoge reforme već duže vrijeme nisu završene. Napredak u privatizaciji je u zastoju, a razvoj privatnog sektora je ugrožen slabim poslovnim okruženjem.

1.5. Poslovno okruženje

Poslovno okruženje u BiH i dalje je najkompliciranije u regionu, a što je, eo ipso, logična izvedenica iz postojećeg *Dejtonskog angažmana*, ako to možemo svesti u samo dvije riječi, koji kreira paraliziranu državu i kada je poslovni angažman u pitanju. U protekle dvije godine provedene su određene reforme da bi se smanjile administrativne barijere za otvaranje novih preduzeća, smanjenjem regulatornog poreskog opterećenja i pojednostavljenom registracijom imovine. Međutim, BiH je i dalje nisko rangirana na osnovu većine pokazatelja kvaliteta poslovnog okruženja. U posljednjem Izvještaju Svjetske banke o uslovima poslovanja, BiH se nalazila na 126 mjestu od 185 zemalja svijeta po sveukupnoj lakoći poslovanja, ispod svih zemalja Jugoistočne Evrope i među najlošije rangiranim u cijeloj tranzicijskoj regiji. Zemlja je naročito slabo rangirana po pokazateljima za dobijanje građevinske dozvole (na 163 mjestu), lakoću otvaranja preduzeća (na 162 mjestu), i priključenje električne energije (na 158 mjestu).

BiH je nešto bolje rangirana prema pokazatelju Svjetskog ekonomskog foruma (WEF)¹ o globalnoj konkurentnosti i nalazi se na 88 mjestu od 144 zemlje u smislu cjelokupne konkurentnosti. Prema WEF-ovom pokazatelju globalne konkurentnosti, kvalitet javnih institucija u BiH je visok u odnosu na zemlje regiona (BiH je na 79 mjestu prema ovom pokazatelju iza svega dvije zemlje Jugoistočne Evrope) uprkos složenom političkom ambijentu. Prema pokazateljima kvaliteta makroekonomskog okruženja BiH se nalazi na 97 mjestu što je malo ispod prosjeka za region Jugoistočne Evrope, ali prema pokazateljima kvaliteta infrastrukture BiH ima loš rezultat. Nalazi se na predzadnjem mjestu - na 143 mjestu od ukupno 144 obuhvaćene zemlje - po kvalitetu svoje transportne infrastrukture. U istraživanju poslovnog ambijenta i uspješnosti rada preduzeća EBRD-a² i

Svjetske banke (BEEPS)³, koje je provedeno posljednjih godina, preduzeća su istakla političku nestabilnost, poreske stope, veliki neformalni sektor i pristup finansiranju kao glavne prepreke u poslovanju preduzeća.

Prema indeksu percepcije korupcije (IPK) agencije Transparency International za 2014. godinu, BiH se nalazi na 80 mjestu od 174 zemlje. Ovo je povoljno u odnosu na brojne regionalne susjede. Međutim, korupcija i dalje predstavlja ozbiljan problem, a građani je smatraju veoma raširenom pojavom.

1.6. Socijalne prilike

Bez obzira na stalne ekonomske i reformske izazove, u posljednjoj deceniji se dohodak po stanovniku i životni standard značajno poboljšao u BiH. Stvarni BDP po stanovniku je porastao 32 procenta tokom decenije do 2014 godine. Međutim, sa dohotkom po stanovniku, korigovanom prema PPP (paritetu kupovne snage), nešto višem od 8.000 US\$, BiH i dalje ostaje jedna od najsiromašnijih zemalja u Evropi. Prema procjenama Eurostata, u Bosni i Hercegovini BDP po stanovniku, korigovan prema standardima kupovne moći, u 2012 godini iznosi 28% od prosjeka EU.

BiH ima najnižu stopu participacije u tržištu rada u Evropi. Na osnovu posljednje ankete Statističkog zavoda o radnoj snazi, prosječna stopa participacije BiH je bila samo 44 procenta, znatno niža od zemalja u regionu, koje imaju stopu od preko 60%, a prosjek EU je preko 70%. Ovo odražava u velikoj mjeri izuzetno nisku stopu participacije među ženama, koja je bila 33% u 2012 godini.

Uprkos niskoj stopi participacije radne snage, BiH još uvijek bilježi najvišu stopu nezaposlenosti u regionu. Nezaposlenost mladih je naročito akutan problem. Dok prosječna stopa nezaposlenosti za cijelu populaciju trenutno iznosi 28%, nezaposlenost među osobama mlađim od 24 godine prelazi 60%. Nezaposlenost mladih je naročito visoka u Federaciji, gdje je iznosila blizu 70% u 2012 godini.

¹Svjetski ekonomski forum

²Evropska banka za rekonstrukciju i razvoj

³Poslovno okruženje i istraživanje performansi preduzeća

U BiH postoje značajni regionalni dispariteti. Prema posljednjem istraživanju troškova domaćinstva, kojeg su proveli državni i entitetski zavodi za statistiku 2012. godine, stopa siromaštva domaćinstava je bila najviša u Brčko distriktu i to 26%, zatim slijedi Republika Srpska sa 22% i Federacija BiH sa 16,3%. U oba entiteta postoje oštri dispariteti između urbanog i ruralnog stanovništva. Siromaštvo je znatno manje u urbanim područjima u poređenju sa ruralnim područjima (u BiH, stopa ruralnog siromaštva iznosila je 23,7% u poređenju sa 10,8% u urbanim područjima).

Pristup obrazovanju je i dalje ispod standarda OECD-a⁴. Upis u osnovne škole se kreće oko 90% u poređenju sa skoro univerzalnom stopom u OECD-u, a stopa završavanja osnovne škole je 76% i manja je od stope u većini zemalja u regionu. Na osnovu podataka Svjetske banke, BiH ima jednu od najnižih stopa upisa na treći stepen obrazovanja u regionu.

II Aktualna situacija

1. Ekonomsko stanje u Bosni i Hercegovini

Prema izvještaju Direkcije za ekonomsko planiranje (DEP) BiH procjenjuje da će u periodu 2016-2018.godine doći do ekonomskog oporavka BiH. Prema istom izvještaju u 2015.godini očekuje se ekonomski rast od dva i po posto, nakon čega bi uslijedilo dalje poboljšanje u 2016.godini, sa realnom stopom 3,1 %.

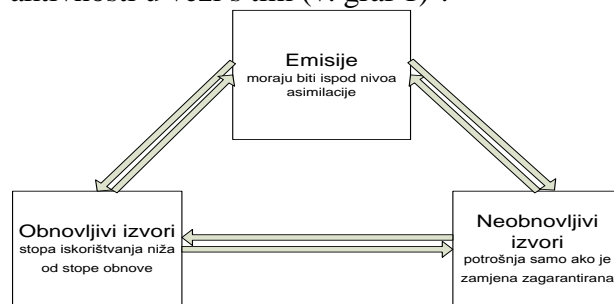
Očekuje se znatan porast investicija u 2015.godini od 7,3 % u dalje poboljšanje od 9,6 % u 2016.godini. To bi dovelo do rasta domaće tražnje za 2,3 % u 2015.godini odnosno 2,9% u 2016.godini. To će dovesti do smanjenja stope nezaposlenosti, praćeno brojem porasta zaposlenosti od 1,5 %. U 2016.godini uz pretpostavljeni ekonomski rast očekuje se nastavak pozitivnog dešavanja na tržištu rada. Pretpostavlja se da bi ukupan broj zaposlenih u BiH u 2017.godini mogao biti uvećan 2,0 %, a u 2018.godini 2,18 %. Takođe bi se prosječna neto plata mogla povećati do 2,1 % u 2017. godini odnosno u 2018.godini. U narednim godinama očekuje se porast stranih direktnih

investicija godišnje od preko milijardu konvertibilnih maraka za BiH. U izvozu u periodu 2017-2018.godine predviđa se potpuna normalizacija ekonomskih prilika. U 2017. i 2018.godini stopa rasta izvoza iznosila bi 6,7% odnosno 7,4%.

2. Održivi razvoj

2.1. Osnove održivog razvoja

Konferencija UN-a za zaštitu okoliša i razvoj (UNCED) je donijela 1992. god. Deklaraciju iz Rio de Žaneria, prema kojoj je održivi razvoj ideja vodilja za 21. vijek. Postignuti konsenzus označava nužnost okolinskog, ekonomskog i socijalno pravednog razvoja u interesu sadašnjih i budućih generacija. U središtu konsenzusa je uvažavanje tri dimenzije: okolinske, ekonomske i socijalne, koje se moraju posmatrati s jednakim uvažavanjem. Moraju se posmatrati zajedno u sklopu lokalnih, regionalnih i nacionalnih strategija održivog razvoja kao i međunarodnih sporazuma postignutih u okviru o globalnog upravljanja radi postizanja održivog razvoja. Kao i druge zemlje i internacionalni akteri, BiH mora nužno voditi računa o postizanju optimalnih blagodeti od prirodnog okruženja. To znači kretanje od slabe k snažnoj okolinskoj održivosti tj. pomjeranje od paradigme o održivosti ukupnog kapitala⁵ k paradigmi o održanju okolišnog kapitala tj. o postojanju čvrstih pravila o zaštiti prirodnih resursa i reguliranju ljudske aktivnosti u vezi s tim (v. graf 1)⁶.

Graf 1. Pravila okolišno održivog razvoja

⁵ Ukupni kapital = fizički kapital + okruženjski kapital; ako se smanjuje okruženjski kapital primjerice vrši sječa šume radi izgradnje autoputa, a povećava fizički, tj. ne mijenja ukupni iznos kapital, postoji održiv razvoj.

⁶Michael von Hauff (2009), From a Social to a Sustainable Market Economy“, Policy Paper 31. Bonn: SEF.

⁴Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj

BiH je većim dijelom sačuvala svoju geo- i bio-raznolikost (i pored relativno visokih emisija sumpordioksida u atmosferu, nekih zagađenih riječnih tokova i velikog broja divljih i neuređenih odlagališta otpada), koji mogu služiti čvrstom podlogom njenog održivog razvoja. Preuzimanje pravnih stečevina u oblasti okolinskog *acquis-a* treba biti u funkciji održivog razvoja, a ne predstavljati teret ekonomiji, odnosno treba jačati a ne slabiti njenu konkurentnost. Područje koje može najviše doprinijeti održivom razvoju je povećanje efikasnosti korištenja energije.

2.2. Ključni izazovi u pospješivanju održivog razvoja

Glavni izazovi s kojima se BiH treba suočiti u oblasti okoliša i okolinske infrastrukture i potencijala obnovljivih izvora energije su:

- Globalizacija i svjetska finansijska i ekonomska kriza;
- Klimatske promjene – ranjivost BiH na poplave, suše i druge ekstremne događaje;
- Mjesto BiH u regiji (tj. regijama kojima pripada) i saradnja sa susjedima.

EU na okoliš gleda globalno, te se od svih sudionika zahtijeva ispunjavanje istih uslova koji se u tom sektoru postavljaju. Imajući u vidu da je strateški cilj BiH pristupanje u EU, regulisanje odnosa između industrije i okoliša predstavlja ozbiljan izazov, s obzirom na postojeću stanje i praksu u našoj zemlji. BiH je u obavezi da svoje zakonodavstvo u upravljanju okolišem u potpunosti uskladi sa međunarodnim konvencijama i direktivama, te da usvoji i primjenjuje koncepte, principe i prakse definisane od strane međunarodnih organizacije koje se bave upravljanjem okolišem i vodama. Evropska unija i svijet su na raskrsnici razmatranja energetske budućnosti. Klimatske promjene, rast zavisnosti od uvoza nafte i drugih fosilnih goriva, rast uvoza i rast cijena energije čini društvo ranjivim. Prevazilaženje ovih problema su veliki izazov za Evropsku Uniju, i ona započinje veoma ambicioznim odgovorima. Vrijeme jeftine energije je nepovratno iza nas. Evropa ulazi u novu

energetsku eru. Danas je energija ne samo važna za funkcionisanje Evrope, nego je ključna i za postizanje njenih strateških ciljeva. Povećanje proizvodnje domaće energije i povećanja konkurentnosti te proizvodnje sa uvozom, važan je imperativ Evropske Unije, kako bi se smanjila zavisnost o uvozu energije. U obnovljive izvore energije spada energija Sunca, hidroenergija, energija vjetrova, energija iz biomase zatim geotermalna i vodonična tehnologija, kao i mogućnost recikliranja otpadnog materijala i povratno korištenje energije.

Korištenje obnovljivih izvora energije je važno i zbog sljedećeg:

- Smanjenje zavisnosti o energiji iz uvoza
- Podsticaj razvoju ostalih privrednih grana
- Povećana mogućnost zapošljavanja domaće radne snage
- Produženje trajanja rezervi primarnih energetskih izvora
- Pozitivan odnos prema čovjekovoj okolini (okolinska održivost, ekološki značaj).

2.3. Energetska politika

Evropske energetske politike imaju tri glavna cilja:

1. Održivi razvoj, koji podrazumijeva sljedeće aktivnosti:
 - razvoj obnovljivih izvora energije, konkurentnih konvencionalnim istodobno sa smanjenim štetnim emisijama,
 - razvoj vlastitih resursa, dostatnih za zadovoljenje energetskih zahtjeva unutar Evrope (oslanjanje na vlastite resurse, a ne na uvoz)
 - ulaganje napora čitave zajednice na zaustavljanje klimatskih promjena i poboljšanje kvaliteta zraka.
2. Konkurentnost, koja podrazumijeva sljedeće aktivnosti:

- osigurati da otvoreno tržište energije donosi koristi potrošačima i ekonomiji u cjelini, dok se ulaže u proizvodnju energije i u povećanje energetske efikasnosti,
 - smanjiti uticaj viših međunarodnih cijena energije na ekonomiju Evropske Unije i njene građane
 - održavati razvoj energetskih tehnologija Evrope.
- 3. Sigurnost snadbijevanja, koja podrazumijeva:**
- smanjenje zavisnosti Evropske Unije od uvoza energije putem smanjenja zahtjeva, diverzificiranjem različitih vrsta izvora energije Evropske Unije s većim stepenom korištenja konkurentnih obnovljivih izvora energije,
 - diverzificiranje izvora i puteva opskrbe energije uvoza,
 - kreiranje sistema koji će adekvatno stimulisati ulaganja radi zadovoljenja rastućih zahtjeva za energijom,
 - poboljšavanje uslova Evropskih kompanija traženjem pristupa globalnim resursima,
 - osiguranje mogućnosti i dostupnosti svih građana energetskim izvorima.

3. Energetska efikasnost i kontekst klimatskih promjena

3.1. Opšti pristup

Članstvo u Energetskoj zajednici u velikoj mjeri pokreće energetska politiku u BiH, zajedno sa domaćim ograničenjima i problemima. Dok će ovo vremenom osigurati da pitanja održive energije postanu prioritet, trenutno se energija i drugi prirodni resursi (uključujući i šume) neefikasno koriste u javnom i privatnom sektoru i već odavno su neophodne značajne investicije u energetska efikasnost u proizvodnji električne energije, industrijskom, javnom i stambenom sektoru kao i zakonske i regulatorne promjene. Pored značajnog potencijala u unapređenju energetske efikasnosti, BiH ima neiskorišten potencijal u oblasti ulaganja u obnovljivu energiju (hidroenergija, biomasa, vjetroelektrane i proizvodnja solarne

energije). Međutim, da bi se ovaj potencijal potpuno iskoristio neophodno je izvršiti zakonska i regulatorna poboljšanja, uključujući i politiku feed-in tarifa⁷ i koncesija, i veće uloge privatnog sektora.

3.2. Ekologija i obnovljivi izvori energije

I obnovljive i neobnovljive resurse treba koristiti tako da se ukupan kapital društva uvećava. Korištenjem obnovljivih prirodnih resursa, (do nivoa njihove obnovljivosti), ne umanjuje se prirodni kapital, a uvećava se stvoreni kapital (javni i privatni), ljudi se zapošljavaju i povećava kvalitet života. Korištenjem neobnovljivih resursa, troši se prirodni kapital (npr. raspoloživo rudno bogatstvo), ali bi se stvorenim društvenim kapitalom (javnim ali i privatnim – primjer svjetskih privatnih naftnih kompanija, koje ulažu u istraživanje obnovljivih izvora energije) morale osiguravati pretpostavke za održivi razvoj – i onda kada se iscrpe neobnovljivi resursi. Dakle, prije iscrpljenja, mora se osigurati zamjena. Resursi koji se ne koriste su bezvrijedni – to u stvari pokazuje nesposobnost zajednice da osmisli svoj razvoj i preduzme odgovarajuće mjere radi optimalnog korištenja svih raspoloživih resursa.

Politika zaštite okoliša ne smije biti kočnica razvoja, naprotiv, stvarni razvoj je moguć jedino uz adekvatne mjere zaštite okoliša. Zato politike svih sektora, a posebno onih koji se direktno dotiču prirodnih resursa, moraju u sebi integrisati i politiku zaštite okoliša.

Evropska Unija i posebno uspješnije zemlje u razvoju – članice EU, već su uspješno integrisale okolišne pravne stečevine u gotovo sve ostale sektore. To je siguran put i za BiH, i njena obaveza u procesu pristupanja EU.

Ekonomski instrumenti koji će poticati zaštitu okoliša, a u suštini održivi razvoj, u BiH su potpuno nerazvijeni. Potrebno ih je

⁷Feed In tarifa podrazumijeva da Vlada utvrđuje cijenu po proizvedenom kWh u zavisnosti koja se tehnologija primjenjuje.

hitno razvijati, jer su, uz pravne instrumente (npr. okolišne i druge dozvole, saglasnosti, planove prilagođavanja i slično), to komplementarni mehanizmi za upravljanje razvojem, tako da bude stvarno održiv.

4. Zapošljavanje

4.1. Postojeće stanje

Tržište rada i zapošljavanje u BiH se suočava s brojnim izazovima, među kojima su najkarakterističniji slijedeći:

- Niska stopa aktivnosti radno sposobnog stanovništva
- Relativno visok broj 'obeshrabrenih'
- Dugoročna, strukturna nezaposlenost
- Nedovoljno stvaranje radnih mjesta, i to primarno na neopaženom tržištu rada
- Visoka podzaposlenost
- Veoma ograničen pristup otvorenim radnim mjestima

Sporo otvaranje radnih mjesta i općenito niska tražnja radne snage je ključni problem nezaposlenosti u BiH. Ne postoji proces kreiranja radnih mjesta koji može apsorbirati priliv radne snage na tržište rada. BiH u poređenju sa zemljama u okolini, posebice sa zemljama članicama EU sa najnižom stopom zaposlenosti radne snage. Vrlo je neugodna činjenica da su od ukupnog broja nezaposlenih, 86.6 % dugoročno nezaposleni, tj. oni koji su nezaposleni preko godinu dana. Polovina nezaposlenih (50.3%) je neuposlana duže od pet godina.

4.2. Izazovi u poboljšanju zaposlenosti

Da bi na svom EU putu stigla Maltu, zemlju članicu EU s najnižom stopom ukupne zaposlenosti, BiH treba - prema kalkulacijama utemeljenim na anketama radne snage za 2008. - stvoriti 0.6 miliona radnih mjesta, pored postojećih 0.9 miliona. Da bi BiH stigla stopu zaposlenosti Danske, zemlju članicu EU s najvišom stopom zaposlenosti, trebala povećati zaposlenost za 2.3 puta. a, da bi BiH imala zaposlenost barem kao Malta, treba potpuno eliminirati postojeću nezaposlenost - i k tomu još

znatno smanjiti broj neaktivnih osoba (koji iznosi 1,5 miliona) njihovim uključivanjem u radnu snagu, prvenstveno u zaposlenost.

Razvoj preduzetništva i stvaranje uslova za brzi rast MSP predstavlja stoga prvi oslonac u stvaranju radnih mjesta. To mora biti sistemski uklopljeno u poboljšanje političke, poslovne i investicijske klime, fizičke i socijalne infrastrukture i političkih institucija (brže, jednostavnije i manje proceduralno upravljanje ekonomskim procesima, naročito osnivanje preduzeća i rješavanje njihovim sudskih sporova), transfer tehnologija i njihovu dogradnju kroz komercijalne inovacije proizvoda i proizvodnih procesa naročito unutar klusterskih inicijativa, diverzifikaciju finansijskih shema i instrumenata te specifično kroz ruralnu zaposlenost.

Strukturalna nezaposlenost je posljedica neuklađenosti između vještina nezaposlenih i vještina koje se traže od strane poslodavaca na novootvorenim radnim mjestima.

Mjera dodatne edukacije, obuke i prekvalifikacije nezaposlenih se odnosi na osiguranje subvencija za obrazovanje nezaposlenih i reduciranje troškova edukacije, pružanjem mogućnosti nezaposlenima da učestvuju na programima obuke i prekvalifikacije, osiguravanje mogućnosti za sticanje kvalifikacija kroz rad itd. Moguće ih je zaposleniti unutar općinskog javnog sektora kroz poslove potrebne pružanje usluga i poduzimanje infrastrukturnih radno intenzivnih javnih radova.

Jedan od sektora koji značajno doprinosi visokoj nezaposlenosti neopažene ekonomije je sektor poljoprivrede, pa je potrebno posvetiti posebnu pažnju reguliranju statusa individualnih poljoprivrednih proizvođača.

4.3. Prioriteti u poboljšanju zaposlenosti i mjere njihovog ostvarivanja

Razvoj malih i srednjih preduzeća i otvaranje novih radnih mjesta (MSP)

MSP čine važan institucionalni dio ekonomije obzirom da zapošljavaju velik broj radnika. Stoga je prvi prioritet u oblasti

zapošljavanja stvaranje i poboljšanje uslova za razvoj postojećih MSP. MSP trebaju određene podsticaje od strane države i lokalne zajednice npr. povoljne kreditne linije za zapošljavanje.

Radi daljeg razvoja MSP neophodni su povoljni finansijski podsticaji. Oni se ogledaju u podsticajima iz budžeta i povoljnim kreditnim linijama. Podsticaji iz budžeta su neophodni za podršku posebnim programima: za mlade, žene, ruralno i socijalno preduzetništvo.

Kreditnim linijama pod povoljnim uslovima (duži rok otplate, grejs period, niža kamatna stopa) obezbijedila bi se sredstva za investicije u proširenje postojećih kapaciteta, za nove procese i proizvode i samim tim za zapošljavanje određenog broja radnika.

Najveći broj MSP poslovanje zasniva se na sopstvenim sredstvima preduzetnika, odnosno osnivača, koja najčešće nisu dovoljna da se obezbijedi intenzivniji razvoj ovih preduzeća. Praktično, najveći problem sa kojim se suočavaju MSP je nedostatak kapitala. Do dodatnih izvora finansiranja se uglavnom teško dolazi, jer bankarski sektor nije spreman da preuzme rizik finansiranja ovih preduzeća, zbog činjenice da su izložena visokom stepenu propadanja, naročito u prve dvije godine funkcionisanja. Postoji očigledna nesrazmjera između potreba MSP sektora za dodatnim kapitalom i spremnosti bankarskog sektora da te potrebe podrži.

4.4. Funkcionisanje tržišta rada i aktivne mjere zapošljavanja

Povećanje fleksibilnosti tržišta rada se odnosi na stvaranje okruženja i preduslova za ubrzanje dinamike na tržištu rada radi postizanja ravnoteže ponude i potražnje na tržištu rada. Fleksibilnije tržište rada je puno osjetljivije na uslove povećane ponude ili potražnje za radnom snagom i omogućava lakše prilagođavanje tržišta na eksterne udare s minimalnim gubitkom radnih mjesta.

Jedan od bitnih elemenata koji određuju fleksibilnost tržišta rada je nivo standarda i

zaštite radnika. Povećanje fleksibilnosti tržišta rada u Bosni i Hercegovini se prvenstveno odnosi na unapređenje pravnog okvira kroz jednostavniju regulativu zapošljavanja i otpuštanje radnika, fleksibilnije oblike ugovora o radu, fleksibilnost radnog vremena, kolektivno pregovaranje koje neće voditi plaće i troškove zapošljavanja na nivo koji limitira dinamiku tržišta rada, te efikasnije institucije tržišta rada koje neće biti prepreka ili uska grla na tržištu rada.

Ovako definisan razvojni prioritet se očituje i kroz definirane mjere koje se odnose na četiri stupa koja omogućavaju unapređenje fleksibilnosti tržišta rada a koje obuhvataju: a) unapređenje zakonskog okvira; b) unapređenje socio-ekonomskog dijaloga; c) poboljšanje funkcioniranja tržišta rada, te d) unapređenje statističkog sistema i uvezivanje informacionih sistema javnih institucija relevantnih za tržište rada (penzioni i zdravstveni fondovi, zavodi za zapošljavanje, statističke agencije, porezne službe, itd.).

Dugotrajna nezaposlenost je jedan od najozbiljnijih problema na tržištu rada u Bosni i Hercegovini. Od ukupnog broja nezaposlenih 86% su nezaposleni duže od godinu dana i mogu se smatrati dugotrajno nezaposlenim. Ono što posebno zabrinjava je da je, od ukupnog broja nezaposlenih u Bosni i Hercegovini, njih 42,7% nezaposleno duže od 5 godina. Dugoročna i strukturna nezaposlenost u BiH je posljedica procesa deindustrializacije, koja je za razliku od drugih država prvenstveno posljedica uništenja proizvodnih resursa tokom ratnih dejstava. Deindustrializacija je ostavila bez posla veliki broj radnika sa niskim stepenom obrazovanja, vještina i sposobnosti koji su bili zaposleni na nisko-kvalifikovanim poslovima u proizvodnom sektoru. Sa druge strane, značajna rast sektora usluga i nemogućnost radnika sa niskim kvalifikacijama da se prebace u sektor usluga koji zahtijeva potpuno drugačiji skup vještina i znanja dodatno doprinose velikom obimu dugoročne i strukturalne nezaposlenosti.

Gubitak kontakta sa tržištem rada kod pojedinca dovodi do gubljenja sposobnosti,

znanja i vještina stečenih bilo radom ili obrazovanjem. Pored toga, dugotrajno nezaposleni su često obeshrabreni i povlače se u ekonomsku neaktivnost što u instanci ima negativne posljedice po ekonomiju BiH zbog značajnog gubitka jednog od najznačajnijih resursa, redne snage.

Pored problema dugoročne nezaposlenosti, Bosna i Hercegovina se sve više suočava sa problemom neusklađenosti ponude i potražnje za radnom snagom. Ovo se prvenstveno ogleda u nedostatku iskusnih visokokvalifikovanih radnika u određenim industrijskim sektorima kao što su građevina i metaloprerađivačka industrija.

Zbog gore navedenog politike zapošljavanja se moraju usmjeriti na prevenciju dugoročne nezaposlenosti kroz omogućavanje onima koji su nezaposleni da u roku od 6 mjeseci uspostave određenu vrstu kontakta sa tržištem rada.

Strukturalna nezaposlenost je posljedica neusklađenosti između vještina nezaposlenih i vještina koje se traže od strane poslodavaca na novootvorenim radnim mjestima. Trenutno u BiH postoji samo jedan (Bihać) centar za brzu prekvalifikaciju, međutim kapacitet ovog centra je nedovoljan (godišnje oko 160 osoba) da bi imao značajniji uticaj na poboljšanje situacije na tržištu rada. Stoga je potrebno izraditi program i plan uspostave novih centara za brzu obuku, dodatnu edukaciju i prekvalifikaciju nezaposlenih osoba.

5. Transport i komunikacije

Bosna i Hercegovina je mala zemlja, po površini i broju stanovnika, što zahtijeva veću angažovanost, odnosno povezanost i mobilnost ljudi i roba, u cilju ekonomskog i društvenog razvoja, na osnovi većeg korištenja internih prirodnih, ljudskih i drugih resursa.

Razvoj svih vidova transporta je neophodan radi konkurentnosti i ponude različitih vidova usluga, pa se u tom pogledu postavlja cilj optimalnog razvoja svih vidova transporta, kako bi se skladu sa EU transportnom politikom postigao

zadovoljavajući nivo svih usluga uz dostignuće promovisanog i praktično primjenjenog intermodalnog transporta i sistema inteligentnog transporta (ITS), kao najviših oblika modernog i ekonomičnog transporta, potrebnog ekonomiji, društvu i građanima pojedinačno.

Institucionalna struktura BiH, definirana najvišim državnim i entitetskim aktima, ne podrazumijeva transportnu iscjepkanost, već slobodu kretanja i racionalnost u organizaciji transportnog sistema, te konkurenciju, izuzev lokalnog prevoza građana. Harmonizacija propisa interno i regionalno s EU standardima doprinosi većoj i racionalnoj pokretljivosti ljudi i roba. Novi propisi su primjenjivi u cijelom regionu, pa i u BiH. To pored ostalog, sa istim standardima i propisima, uključuje sigurnost i zaštitu okoliša, što je jako važno, obzirom da transport odonosi veliki broj ljudskih života, povećava invalidnost ljudi, materijalne i druge gubitke, te doprinosi zagađenju sredine.

Zadovoljenje i povećanje mobilnosti roba i ljudi, te doprinos ukupnom održivom društvenom i ekonomskom razvoju moguće je kroz izgradnju, u što kraćem periodu, nedostajeće transportne infrastrukture, naročito planirane autoceste i brze ceste, koje povezuju velike privredne i administrativne centre u BiH, te povećavaju regionalnu povezanost BiH.

Neophodno je povećati učinak rada u pogledu boljeg planiranja realizacije projekata, efikasnijeg rada i znatno povećati rezultate izgradnje cesta, na godišnjem nivou, 15 do 20 kilometara.

Uz to je neophodno rekonstruirati i modernizirati postojeću infrastrukturu (ceste, željezničku mrežu, riječne luke, te aerodrome).

Dogovorene reforme, koje su veoma često uslov korištenja finansijskih sredstava, potrebno je pravovremeno ispunjavati sa pripremanjem projekata, naročito u sektoru željeznica. Kod određivanja prioriteta za rekonstrukciju i modernizaciju treba se rukovoditi stepenom veće ekonomske i finansijske isplativosti i rješavanja

transportnih problema, kao što je slučaj korištenja riječnog i željezničkog transporta, koji su trenutno veoma zapostavljeni. Prilikom realizacije ove mjere posebnu pažnju je potrebno posvetiti sigurnosti u saobraćaju i zaštiti okoliša. Kao jedna od mjera je svakako ostvarivanje funkcionalnog i ekonomičnog transporta, uz minimalno negativan uticaj na okoliš.

Postojeći transport ne zadovoljava društvene i ekonomske potrebe na način kako je to u razvijenim zemljama Evrope i zbog toga su neophodni veliki naponi za povećanje funkcionalnosti i ekonomičnosti transporta. Urađene studije u BiH za intermodalni transport, reabilitaciju rijeke Save, za sigurnost saobraćaja i sl. su osnova za donošenje odluka za realizaciju ove mjere. Funkcionalan i ekonomičan transport ima izuzetne indirektno efekte na ekonomiju i društvo. Sve to treba da prati i negativne uticaje od procesa u sektoru transporta i preduzimati potrebne aktivnosti za postizanje sigurnog i pouzdanog transporta.

6. Poljoprivreda

6.1. Izazovi poljoprivrede BiH

Konstantni rast cijena energenata i inputa, te nestabilnost cijena hrane na svjetskom tržištu stvaraju potpuno novo poslovno okruženje za poljoprivrednu proizvodnju BiH. Porast cijena inputa i energije imaju negativnog efekta na već ionako nisku produktivnost i efikasnost proizvodnje hrane u BiH. Dugogodišnje suše, porast potražnje za proizvodima animalnog porijekla (Kina i Indija), nestabilnost cijena hrane, povećanje cijene zemljišta (zbog uzgoja usjeva za proizvodnju energije), te afere i skandali vezani za kvalitet hrane ponovo su pitanja sigurnosti snabdijevanja hranom i efikasnosti lokalnih tržišta postavili visoko na globalnu političku agendu. Ovi trendovi, s jedne strane, otvaraju mogućnost za razvoj sektora (porast tražnje za proizvodima), a s druge strane, kada je u pitanju važnost nacionalnih sistema osiguranja kvaliteta i bezbjednosti hrane, te implementacija oštrih standarda iz ove oblasti, predstavljaju ograničenje daljem razvoju sektora.

Kao posljedica ubrzane globalizacije javlja se visoka koncentracija poslovanja u maloprodaji i kreiranje dugačkih globalnih,

visoko zahtjevnih lanaca snabdijevanja u proizvodnji i distribuciji hrane. Njihova pregovaračka pozicija na tržištu je izuzetno jaka i jača svakim danom, tako da oni postaju glavni akteri u oblikovanju uslova poslovanja i nastupa na tržištu. Ovakva situacija trenutno ograničava pristup tržištu za sektor poljoprivrede, jer njegovi proizvođači nisu sposobni ispuniti uslove vezane za implementaciju standarda kvaliteta, kvantiteta (stalnosti snabdijevanja), niti su u mogućnosti prodati svoje proizvode po traženim, obično vrlo niskim cijenama. Upravo zbog toga sektor mora proizvoditi vrlo specifične, posebne proizvode, proizvode sa jasnim identitetom za kojima na tržištu postoji povećana potražnja, te raditi na podizanju efikasnosti proizvodnje, kako bi bili i cjenovno konkurentni na tržištu. Drugim riječima, odgovor sektora na opisana kretanja na tržištu treba biti inovativnost i modernizacija.

Pored toga, globalna i regionalna integracija dovodi do činjenice da svaka zemlja gubi dio suvereniteta, što znači da svoje javne politike mora oblikovati pregovaranjem u supranacionalnim tijelima (STO, EU i sl.) uz obavezno poštivanje prihvaćenih „internacionalnih pravila“. U tom smislu, ključ uspjeha svake ekonomije, pa time i sektora poljoprivrede, jeste moderna, sposobna i vješta administracija, koja će biti sposobna da na temelju činjenica obezbijedi zemlji adekvatnu poziciju u okviru bilo koje integracije, ili pri pregovaranju sa supranacionalnim tijelima. Sposobnost administracije će zavisiti od kvaliteta institucija i mehanizama za prikupljanje podataka neophodnih za kreiranje adekvatnih javnih politika, njihov monitoring i evaluaciju, kao i za obezbjeđenje transparentnosti odlučivanja i poslovanja.

6.2. Proces EU integracija i zahtjevi vezani za poljoprivredni sektor

Priključenje EU podrazumijeva radikalnu promjenu i modernizaciju načina kako upravljanja, tako i poslovanja za sve aktere poljoprivrednog sektora. To u konačnici zahtijeva snažno investiranje u razvoj i opremanje novih institucija, kao i u jačanje znanja, vještina i sposobnosti svih aktera

sektora, pa zbog toga predstavlja izazov za svaku zemlju kandidatkinju, a pogotovo za manje razvijene zemlje, ili zemlje koje su u ekonomskoj i političkoj krizi. Generalno rečeno, proces EU integracija u poljoprivredi podrazumijeva usklađivanje zakonodavstva, izgradnju i jačanje institucija i reformu poljoprivredne politike u cjelini.

III Faktori strategije razvoja Bosne i Hercegovine 2010-2020

1. Faktori razvoja

Faktori razvoja predstavljaju oslonac i pokretač budućeg razvoja, a u BiH to su:

- Prirodni resursi (zemljište, šume, hidropotencijal, rudna bogatstva i dr.);
- Demografski faktor kao ključni faktor za mobilizaciju razvoja, koji je zbog ratnih aktivnosti – u dobroj mjeri degradiran.
- Kadrovi predstavljaju ključni resurs razvoja. Nedostatak menadžera novijeg tipa treba prevazilaziti identifikacijom talenata i obrazovanjem postojećih;
- Raspoloživi kapital koji predstavlja radom stvorene vrijednosti (građevinski objekti, oprema, infrastruktura, naselja, obrtna sredstva i dr.
- Naučno-tehnološki razvoj.

2. Ciljevi i strategije razvoja u BiH do 2020. godine

Formulisani opšti ciljevi razvoja treba, dakle, da pruže jasan odgovor na pitanje šta Bosna i Hercegovina želi i može postići u svom razvoju u pravcu optimiziranja rasta materijalne proizvodnje (nacionalnog dohotka) i životnog standarda stanovništva i koji su to posebni prateći ciljevi razvoja (njihov intenzitet, prioriteti, protivvrječnosti) koji su u funkciji realizacije opšteg razvoja. Strategija razvoja BiH do 2020. godine uključuje i koordinaciju sa svim nivoima vlasti, kako na državnom nivou tako i na nivou kantona i opština.

U Strategiji razvoja BiH čija je izrada u toku naznačeni su strateški ciljevi razvoja BiH:

makroekonomska stabilnost, konkurentnost, održivi razvoj, zapošljavanje, EU integracije i socijalno uključivanje.

Pored navedenih ciljeva postoji više posebnih ciljeva razvoja, od kojih pominjemo samo neke: visoke stope rasta GDP-a, povećanje izvoza i smanjenje trgovinskog deficita, rast zaposlenosti, razvoj malih i srednjih preduzeća, povratak izbjeglica i raseljenih lica, efikasna pravna država, inovacije i razvoj tehnologije, edukacija, obrazovanje, reforma socijalnog sektora i dr.

3. Vizija razvoja

Obzirom da se BiH nalazi između zemalja s niskim dohotkom koje konkuriraju niskim nadnicama i zemalja s visokim dohotkom, koje konkuriraju visokoinovativnim proizvodima, BiH treba adekvatne strategije razvoja koje treba da ukažu u kojim oblastima BiH mora postići ekonomiju obima i tehnološko liderstvo na globalnom nivou.

Polazeći od najmodernijih gledišta o razvoju,⁸ BiH na svom putu od zemlje s višim srednjim dohotkom ka zemlji s visokim dohotkom,⁹ stavlja se naglasak na obrazovanje, spoljnu trgovinu, konkurentnost i mobilnost radne snage uz privrženost vlade dugoročnom razvoju.

Stoga strategija BiH treba ostvariti politička opredjeljenja za pridruživanje EU, čime će svojom razvojnom politikom poboljšati funkcionalnost i konkurentnost svoje ekonomije. Time će ispuniti ekonomske uslove za postajanje članom društva koje želi biti najdinamičnije i najkonkurentnije na svijetu i ujedno se bolje globalno pozicionirati.

⁸O najnovijim razvojnim gledištima vidjeti u: Commission on Growth and Development (2008), *The Growth for Sustained Growth and Inclusive Development*. Washington, D.C.: World Bank. Dokument je poznat kao Spence izvješće, po nobelovcu Michaelu Spenceu, rukovoditelju Komisije za rast i razvoj.

⁹ Zemlje s višim srednjim dohotkom su one koje su 2007. imale bruto nacionalni dohodak (BND) u rasponu od 3,705 do 11,455 US \$ per capita. BND BiH je iznosio 3,790 US\$.

kategorije ostvaruju, kako u apsolutnim tako i u relativnim veličinama, kontinuiran rast.

3.1. Makroekonomska stabilnost

Za izlaženje iz doba globalne ekonomske krize, BiH treba, radi postizanja makroekonomske stabilnosti, postupno smanjivati relativnu veličinu javnog sektora i javne potrošnje uz njeno istodobno preusmjeravanje s rashoda na javnu upravu i socijalne transfere na rashode u javne investicije u infrastrukturne projekte.

Glavna pretpostavka za ispunjenje strategije dinamičnog ekonomskog rasta BiH je ubrzano provođenje strukturalnih reformi koje će voditi poboljšanju totalne faktorske produktivnosti tj. konkurentnosti i fleksibilnosti ekonomije BiH, te povećanju štednje i investicija, i tim putem većem nivou izvoza i zaposlenosti te, u većem kvalitetu, života građana.

Obzirom na relativno nizak nivo dohotka po glavi stanovnika, stopa ekonomskog rasta ne smije biti niža od 7% godišnje za bosanskohercegovačku ekonomiju i može se smatrati skromnom za cilj dostizanja barem najniže razvijenih EU članica u doglednoj budućnosti.

Glavni makroekonomski izazovi koji u narednom srednjoročju stoje pred BiH su fiskalne i spoljnoekonomske prirode. Oni se svode na:

- visok nivo javne potrošnje,
- visok deficit budžeta
- visok javni dug te
- visok deficit tekućeg bilansa.

BiH spada u grupu tranzicijskih zemalja sa relativno najvećim nivom javne potrošnje (pored Mađarske, Bjelorusije, Hrvatske, Crna Gore, Ukrajine i Srbije)¹⁰. Uprkos relativno visokom udjelu javne potrošnje u BDP, koji se kreće preko 40 %, bilježi se – snažan rast javnih rashoda, prvenstveno u dijelu koji se odnosi na naknade zaposlenih i socijalne transfere. Preko 60% javnih rashoda je usmjereno na finalnu javnu potrošnju tj. na naknade zaposlenih i socijalna davanja, pri čemu te dvije

3.2. Konkurentnost

Temeljni izazov bh. ekonomije je nekonkurentnost. BiH spada među najmanje konkurentne evropske zemalje. Zajedno s ostalim zemljama Jugoistočne Evrope čini najnekonkurentniji region Evrope. K tomu je od 2006.g. još evidentan trend opadanja konkurentnosti bh. Ekonomije.

Temeljni način povećanja internacionalne konkurentnosti i ostvarivanja snažnog ekonomskog razvoja je podsticanje internacionalno konkurentne proizvodnje i distribucije znanja. To se može postići, prije svega, povećanjem ulaganja u istraživanja i razvoj na minimalno 0.50 % bruto domaćeg proizvoda u 2016.

Istraživačko-razvojni centri u preduzećima (na koje u zemljama članicama EU otpada oko 60 % ukupnog broja istraživača) nisu adekvatno razvijeni, pa nema odgovarajućeg razvoja proizvoda. Posljedično, konkurentnost preduzeća, koja su temeljni nosioci konkurentnosti zemlje, je na niskom nivou.

BiH ima nedovoljno obrazovanu radnu snagu i zbog toga je nužno poboljšavati sistem obrazovanja od najnižeg do najvišeg nivoa. Stope upisa u predškolsko obrazovanje su najniže u regionu, dok su stope upisa u osnovno obrazovanje povoljnije (93%), mada niže od zadovoljavajućeg nivoa.

Veoma je mali broj preduzeća koja pružaju internu obuku za svoje zaposlene ili mogućnost vanjske obuke. To je posljedica nedostatka priznavanja vrijednosti obuke ili toga što je većina preduzeća u BiH veličine mikro ili malih i srednjih preduzeća koja u većini slučajeva ne raspolažu sredstvima za obuku zaposlenih.

Ideja o konkurentskoj prednosti, mada u BiH prisutna među ekonomistima, nije preovlađujuća u krugovima koje se bave poslovanjem i/ili donose ključne političke odluke. Preduzetnici, naime, još uvijek smatraju da je sticanje komparativne

¹⁰EBRD (2008), Transition Report 2008 – Growth in Transition. London: EBRD.

prednosti ključna tačka oslonca uspjeha preduzeća, tako da se njihovi zahtjevi uglavnom odnose na smanjenje poreza, snižavanje kriterija radnog zakonodavstva, uvdođenje protekcionističkih mjera i sličnih mjera.

Kada se to ne podrži ili se podrži odnosnim politikama samo djelimično i sporo, rezultat je gušenje lokalne konkurencije, čime opada produktivnost, pa se izlaz nalazi u prodaji monopolske pozicije stranim investitorima na koje država zbog njihove snage i sopstvene slabosti ne može imati adekvatan uticaj. Alternativa ovome je stvaranje uslova da lokalni preduzetnici svoj uspjeh ostvaruju u konkurentskoj utakmici.

Budući da u BiH nema odgovarajućeg razvoja inovativnih tehnologija i razvijenih vještina uposlenika – što uz partnerstvo firmi čini kritične faktore uspjeha u razvoju klastera – razumljivo je da klasteri nisu dovoljno razvijeni u BiH.

Niz je svakodnevnih prepreka u radu s kojim se susreću bh. *klasterizetnici* koje negativno utiču na brži rast i razvoj. Politika klastera kao dio razvojne politike treba adresirati:

- pristup kapitalu,
- sporo uvođenje novih tehnologija i drugih inputa u mala i srednja preduzeća, zbog nepovezanosti naučno- istraživačkih i obrazovnih institucija s preduzećima
- relativno slaba kvaliteta proizvoda i kvaliteta poslovnih operacija te
- nedostatak stručnjaka i stručne radne snage koji su upoznati sa operativnim pravilima tržišne ekonomije¹¹.

Bosanskohercegovačke firme uglavnom nemaju jasno definisanu viziju, niti strategije, ali ni planove razvoja. Oprema bosanskohercegovačkih većih industrijskih firmi je prilično stara, oko 20-tak godina. Manje firme imaju u pravilu moderniju,

duplo mlađu opremu. A i ta oprema se koristi otprilike s 2/3 kapaciteta.

3.3. Ključni izazovi u poboljšanju konkurentnosti

Da bi BiH dostigla najmanje konkurentne zemlje-članice EU, potrebno joj je od 8 do 10 godina, uz uslov da koristi odgovarajuće politike. Bez popravljivanja konkurentnosti BiH ne može zadovoljiti kopenhavske kriterije, što je nužno za postajanje članicom EU, čemu BiH teži.

Za izlazak s periferne pozicije u kojoj se BiH momentalno nalazi nude se različita rješenja. Ne sporeći da svako od njih ima određenu valjanost, nedvojbeno je da adekvatan način prevazilaženja postojećeg stanja predstavlja obezbjeđivanje uslova da što veći broj ljudi bude uposlen ili vezan za *proizvodnju visoke vrijednosti* zasnovane na *informacijskom radu*. Zbog toga podizanje kvalifikacionog i obrazovnog nivoa stanovništva na svim nivoima mora postati imperativ.

Nema nikakve dvojbe da su znanje i *ekonomija zasnovana na znanju (knowledge based economy)* u osnovi konkurentnosti, a da su u osnovi znanja *obrazovanje* i *nauka*, te u primjenjenom smislu *istraživanja i razvoj (research and development – R&D)*. U doba globalizacije podrazumijeva se da svi rezultati i indikatori o kojima je riječ kod ovoga strateškog cilja moraju biti *relevantni na svjetskom nivou*, što se postiže internacionalizacijom i evropeizacijom obrazovanja i nauke. Veliki neiskorišteni potencijal u tom smislu leži u bosanskohercegovačkoj dijaspori.

Sušтина savremene inovacijske politike je da ona objedinjuje naučnoistraživačku i tehnološku politiku s ostalim dijelovima sistema u cilju ekonomskog razvoja zemlje. Dok se naučno-istraživačka djelatnost bavi isključivo naučnim istraživanjima, dakle, po definiciji osnovnim, primijenjenim i razvojnim istraživanjima, tehnološkom razvoju je svrha podsticati preduzeća da razvijaju, komercijalizuju ili usvoje nove tehnologije. U klasičnim sistemima, kao što je bosanskohercegovački, te politike su međusobno izolovane i nezavisne, dok se u razvijenim društvima nastoji da se inovacijska politika integrira pomoću dva osnovna procesa kojima nastaje tehnološka

11 Komunikacija s Jozom Bejicem, Sekretarom Ministarstva razvoja, poduzetništva i obrta FBiH, 9. aprila, 2008.

promjena: procesom podsticanja novih invencija, otkrića i inovacija, s jedne strane, i procesom njihove difuzije, odnosno razvojem i unapređenjem tehnologija, znanja i vještina za njihovu upotrebu, sa druge strane.

Inovacijske aktivnosti, kao pretpostavke strukturnih promjena, uključuju i promjene tehnološke, poslovne i institucionalne infrastrukturne politike, tehnološke i poslovne infrastrukture i same tehnologije, što podrazumijeva i promjene u proizvodnji, u proizvodima, u organizaciji, marketingu, pratećim institucijama, ustvari, u promjenama koje obuhvataju cijelo društvo. Generalno uzevši, na tranziciju, restrukturiranje i konkurentnost ekonomije veoma mnogo utiče razvijenost i savremenost slijedećih infrastrukture:

- društvena infrastruktura (temeljne ljudske sposobnosti, vladavina prava);
- fizička infrastruktura (komunikacije, transport, energetski sistem);
- naučno-tehnološka infrastruktura (stvaranje i distribucija znanja, efikasan pristup novim otkrićima, smanjenje dvostrukosti u istraživanjima, racionalizacija i smanjivanje troškova istraživanja, komunikacija istraživača u toku procesa istraživanja, transfer tehnologija);
- poslovna infrastruktura (informativi servisi, finansijski servisi, regulativa, tehnološki parkovi, inovacioni centri, poslovni inkubatori).
- institucionalna infrastruktura (asocijacije/udruženja za podršku razvoja preduzetništva, agencije za mala i srednja preduzeća – MSP, organizacije za dodatnu obuku, razvojne agencije, *think tank* organizacije, konsultantske organizacije i sl.)

Nužno je, posebno, dograđivati socijalnu infrastrukturu i političke institucije kao okvir za odvijanje ekonomskih aktivnosti te povećanje produktivnosti i tim putem konkurentnosti. Bez sigurnosti vlasničkih prava i izvršenja ugovora nema poticaja za adekvatnu mobilizaciju resursa i njihovo stavljanje u najplodnije upotrebe, pa tako ni

snažnog ekonomskog rasta utemeljenog na produktivnosti.

Jedna od temeljnih pretpostavki ekonomskog razvoja BiH je jedinstven ekonomski prostor, koji podrazumijeva slobodno i nesmetano kretanje roba, usluga, radne snage i kapitala kako unutar zemlje, tako i na tržištu čiji dio BiH želi postati, EU tržištu.

3.4. Konkurentnosti i mjere njihovog ostvarivanja

Razvoj klastera

Nužno je, radi porasta konkurentnosti bh. Ekonomije, jačati čvršće i stabilnije veze firmi i drugih institucija uvezanih, na određenim geografskim prostorima, u jače poslovne lance. Pouzdanost isporuke u prethodno utvrđenim vremenskim okvirima uz stalno relativno sniženje troškova inputa doprinosi povećanju konkurentnosti kako odnosnog lanca, tako i ekonomije u cjelini. Potrebno je utvrditi koji su vodeći domaći poslovni lanci utemeljeni na inputima dostavljenih od domaćih proizvođača, obraćajući posebnu pažnju onima koji sadrže ili potencijalno sadrže veći stepen prerade. Nužno je širiti svijest o potrebi zajedničkog stvaranja i/ili zajedničkog nastupa na tržištu putem odgovarajuće edukacije.

Kao jedna od mjera za povećanje konkurentnosti su finansijsko i stručno podržavanje zajedničkih razvojnih projekata u sklopu identificiranih poslovnih lanaca s ciljem osnaživanja klasterkog pristupa razvoju.

Kod identificiranih poslovnih lanaca, potrebno je identificirati zajedničke razvojne projekte članica tog poslovnog lanca te podržavati te projekte „paketima podrške“, jer samo finansijsko podržavanje, iako od iznimne važnosti, nije dovoljno za održivo funkcioniranje članica lanca.

Radi dugoročnog očuvanja i razvoja pozicije na inostranim tržištima, nužno je mjerama fiskalne politike podsticati ulaganja u napredne tehnologije koje osiguravaju takvu poziciju. Posebno je važno podupirati tehnološki inferiornije članove KI

(klasterskih lanaca) usvojiti nove tehnologije i postati inovativniji kroz centre za transfer tehnologija.

3.5. Kompetentnost ljudskih resursa: prioriteti i mjere

Kada su u pitanju reforme u obrazovnom sektoru, treba imati u vidu da je ustavna nadležnost obrazovanja u BiH na entitetima i Brčko Distriktu, a u Federaciji na kantonima. Bosanskohercegovački obrazovni sistemi u uslovima globalne konkurentnosti moraju imati evropsku dimenziju. Internacionalizacija u svakom pogledu – mobilnost nastavnika, inostrana literatura, nastava na stranim jezicima, međunarodna saradnja i mobilnost - moraju postati svakodnevice u svim obrazovnim institucijama u BiH. To podrazumijeva da će studenti i učenici biti u prilici sticati vještine u govorenju stranih jezika, ali i stvaranja kompatibilnosti obrazovnog sistema sa evropskim.

Privatizacija preduzeća, pad proizvodnje, dugotrajna ekonomska kriza, emigracija, odlazak stručnjaka na druga bolje plaćena radna mjesta itd. ostavili su traga na kadrovskoj strukturi zaposlenih u privredi. Bez povratka dokazanih stručnjaka i podmlađivanja istraživačkog, tehničkog i menadžerskog kadra neće se moći izvršiti revitalizacija privrednih aktivnosti i pokretanje novog, pozitivnog trenda proizvodnje. Nekoliko je faktora koja utiču na povećanje zapošljavanja visokostručnog kadra u privrednim organizacijama, kao što su visina i stabilnost plata, atraktivnost posla, mogućnost usavršavanja i napredovanja, društveno priznavanje rada i sl. Sama preduzeća imaju ograničene mogućnosti da dugoročno ispune bilo koji od gore navedenih faktora bez veće pomoći od strane univerziteta, instituta i javne uprave (vlada), tako da je i u toj sferi neophodna saradnja svih navedenih aktera. Bosna i Hercegovina će se u ranoj fazi preuzimanja zakonodavstva EU fokusirati na one dijelove koji se odnose na unutrašnje tržište i trgovinu, što znači da će prioritet imati usklađivanje tehničke regulative, obzirom da je ona ključni element unutrašnjeg tržišta i ima ključni uticaj na trgovinu. Usklađivanje tehničke regulative

sa zakonodavstvom EU predstavlja jedan od preduslova za ostvarenje slobodnog protoka proizvoda koji su bezbjedni za upotrebu i koji ne ugrožavaju zdravlje ljudi, zdravlje životinja i životnu sredinu, a što je naročito važno isto predstavlja preduslov za nesmetan protok proizvoda na inostrana tržišta.

Bosna i Hercegovina je u izvještaju Svjetske banke o poslovanju za 2009.g., kojim se ocjenjuje lakoća poslovanja, na 119. mjestu od ukupno analizirane 181 zemlje. Tempo poboljšanja poslovne klime u BiH je znatno sporiji od zemalja u okruženju. U cilju unapređenja ekonomskog prostora BiH potrebno je predvidjeti aktivnosti na usklađivanju poslovnog okruženja u entitetima i Distriktu Brčko.

4. Vizija, ciljevi i prioriteti razvoja poljoprivrede

Vizija razvoja poljoprivrede

U narednom petogodišnjem periodu biti će izgrađeni čvrsti temelji za ubrzani i efikasniji razvoj i to u smislu uspostavljanja modernog, produktivnog, tehnološki naprednog i okolišno i društveno osjetljivog ekonomskog sektora spremnog da odgovori na globalne socio-ekonomske i klimatske promjene, te sposobnog da se „izbori“ za adekvatan i prosperitetan položaj u, prije svega, Regionu, a zatim i na internacionalnoj sceni.

Ovakav razvojni pristup podrazumijeva snažno jačanje sposobnosti svih poslovnih i administrativnih subjekata da unaprijede prepoznatljivost proizvoda sektora iskorištavajući mogućnosti koje nudi bogato kulturno naslijeđe, ali i raznolikost agroekoloških uslova („biti prvi na tržištu“, geografska i tradicijska indikacija, izvornost proizvoda i sl.). Stoga fokus razvoja mora biti na jačanju komunikacije, kooperacije, horizontalnog i vertikalnog interesnog povezivanja svih subjekata sektora poljoprivrede, kao i na izgradnji efikasnih poslovnih alijansi koji će omogućiti efektivnu i efikasnu razmjenu informacija, inovativnih ideja, ali prije svega jačati sve oblike transfera tehnologija i dobre poslovne prakse.

Konkurentan, tržištu prilagođen Sektor poljoprivrede bi trebao biti temelj poboljšanja kvaliteta života svih građana, a posebno poboljšanja kvaliteta življenja u ruralnim oblastima. S jedne strane, konkurentan sektor će direktno uticati na poboljšanje makroekonomske stabilnosti, odnosno smanjenje negativne spoljnotrgovinske bilanse. S druge strane, prosperitetan i moderan sektor kohezivno integrisan u ruralnu ekonomiju BiH, će omogućiti i atraktivnija, a uz to i manje rizična radna mjesta za mladu i poduzetnu populaciju, čime će se stvoriti preduslovi za stvaranje održivih i snažnih seoskih zajednica, sa demografskom ravnotežom, stabilnim prihodima, poboljšanom socijalnom infrastrukturom u kojoj će se stanovnici jednostavnije prilagođavati društvenim, političkim i okolišnim promjenama. Poboljšanje ekonomskog unaprijediti će i njihov socijalni status, iako sam razvoj neće riješiti probleme ruralnog siromaštva i ostale socijalne probleme za koje je potrebno osmisliti i implementirati druge mjere i politike. Ipak, snažna društvena povezanost (fokus razvoja) i posebne mjere poljoprivredne politike trebaju biti usmjerene na manje povoljna područja za poljoprivrednu proizvodnju što će doprinijeti smanjivanju siromaštva i socijalnog isključivanja svih kategorija društva.

Imajući u vidu dosadašnje stanje, vizija razvoja poljoprivrede bi se trebala ostvariti kroz realizaciju sljedećih strateških ciljeva:

1. Razvoj poljoprivrede i pripadajućih sektora uz podizanje tehničko-tehnološkog nivoa, efikasnije korištenje raspoloživih resursa, te uvažavanje zahtjeva modernih tržišta.
2. Obezbjedenje uslova za snažnije generisanje stabilnijeg dohotka u okviru poljoprivrednog sektora i unaprjeđenje kvaliteta života u ruralnim sredinama.
3. Održivo upravljanje prirodnim resursima i prilagođavanje poljoprivrede klimatskim promjenama.
4. Prilagođavanje instucionalno-zakonodavnog okvira i poljoprivredne politike sa ZAP EU

uz uvažavanje stepena razvijenosti poljoprivrednog sektora BiH.

Zaključak

Formulisani opšti ciljevi razvoja treba, dakle, da pruže jasan odgovor na pitanje šta Bosna i Hercegovina želi i može postići u svom razvoju u pravcu optimiziranja rasta materijalne proizvodnje (nacionalnog dohotka) i životnog standarda stanovništva i koji su to posebni prateći ciljevi razvoja (njihov intenzitet, prioriteti, protivrječnosti) koji su u funkciji realizacije opšteg razvoja. Strategija razvoja BiH do 2020. godine uključuje i koordinaciju sa svim nivoima vlasti, kako na državnom nivou tako i na nivou kantona i opština.

Kako bi se navedeni ciljevi ostvarili neophodno je preduzeti niz mjera koje bi dovele do poboljšanja privredne aktivnosti i do eliminisanja negativnih kretanja u prethodnom periodu:

1. Poboljšanje poslovnog okruženja,
2. Poboljšanje konkurentnosti i mjere njihovog ostvarivanja,
3. Jačati inovativnu i istraživačko-razvojnu funkciju poslovnih i drugih organizacija u funkciji povećanja izvoza,
4. Zajedničko istraživanje i pomoć u transferu tehnologije,
5. Povećanje zaposlenosti kroz razvoj MSP i otvaranje novih radnih mjesta,
6. Pospješivanje održivog razvoja kroz preduzimanje aktivnosti iz oblasti obnovljivih izvora energije i zaštite okoliša,
7. Ostvariti funkcionalan i ekonomičan transport uz minimalan negativan uticaj na okolinu,
8. Nastaviti sa procesom evropskih integracija i preduzeimanje mjera njihovog ostvarivanja,
9. Definisati strateški okvir razvoja poljoprivrede,
10. Unaprijediti makroekonomsku stabilnost kroz smanjenje javne potrošnje eliminisanja budžetskog deficita i smanjenja javnog duga,
11. Finansijska podrška razvoju MSP,
12. Harmonizacija sa evropskim standardima i propisima

Literatura

Ključni uspjeh BiH je stabilna politička situacija. Zato je potrebno ostvarivanje ekonomskih reformi, poboljšanje poslovnog okruženja, izrada strategija upravljanja dugova, te unapređenje fiskalne koordinacije. Za ostvarivanje zacrtanih ciljeva važno je ojačati privatni sektor kroz reforme poslovnog i investicionog okruženja radi daljeg rasta, ali uz sve to potrebno je efikasno upravljati privrednim resursima, da bi se dugoročno nastavilo sa rastom privredne aktivnosti i povećanja zaposlenosti kratkoročno se treba fokusirati na privatni sektor, a dugoročno na ljudske i privredne resurse. Kada je u pitanju povećanje stepena investicija neophodno je poboljšanje poslovne klime, pojednostavljenje poreskog sistema, te kreditibilan konačan plan privatizacije. Radi poboljšanja poslovne klime neophodno je smanjenje poreskog opterećenja (porezi i doprinosi) na radnu snagu. Takođe je potrebno pojednostaviti procedure izdavanja dozvola i registracije firmi kao i smanjenje poreza i doprinosa.

- [1] Razvojna strategija Bosne i Hercegovine, Vijeće ministara BiH, Direkcija za ekonomsko planiranje, 2009.
- [2] Strategija razvoja Federacija BiH 2010-2020, Vlada Federacija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2009.
- [3] Osnovni prikaz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, Vijeće ministara BiH, Direkcija za evropske integracije BiH, Sarajevo, 2008.
- [4] Srednjoročna strategija razvoja poljoprivrednog sektora u Federaciji Bosne i Hercegovine za period 2015.-2019. godina, Federalno ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, Sarajevo, 2014.

ДРУШТВЕНИ, ЕКОНОМСКИ И ПРАВНИ АСПЕКТИ ТРАНЗИЦИЈЕ ЗЕМАЉА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

(Позивни реферат)

Академик проф. Др. Слободан Нешковић, e-mail: slobneskovic@gmail.com

Универзитет привредна академија у Новом Саду

Центар за стратешка истраживања националне безбедности, Београд

Sažetak: Значај транзиције земаља Западног Балкана манифестује се у више аспеката. Већина земаља које су обухваћене Процесом стабилизације и придруживања неће ускоро постати пуноправне чланице ЕУ јер је то условљено повезивањем њихових привреда и осталих чинилаца које би позитивно утицале на убрзани економски развој. Процеси регионалне интеграције важне су и за привлачење директних страних инвестиција. Заправо, регионална сарадња земаља Западног Балкана је формални услов за унапређење односа ових земаља са ЕУ, а иницијативе у овој области могу убрзати процес приближавања. Политике безбедности и спољнополитички приоритети влада земаља Западног Балкана развијају се у правцу смањења међудржавне и регионалне напетости.

Кључне речи: транзиција, регионална сарадња, европске интеграције, Западни Балкан, Европска Унија

SOCIAL, ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS OF TRANSITION OF THE WESTERN BALKANS

(Keynote paper)

Abstract: The importance of transition of the Western Balkans is reflected in several aspects. Since most of the countries covered by the Process of Stabilisation and Association will not become full members of EU soon, it is conditional on by linking their economies which would have a positive impact on the rapid economic development. The processes of regional integration are important for attracting foreign direct investment. In fact, regional cooperation in the Western Balkans is a formal condition for improving relations of these countries with the EU, and initiatives in this area may facilitate the process of it. Policy of security and foreign policy priorities of the government of Western Balkan countries are developing in the direction reduction of inter-state and regional tensions.

Keywords: transition, regional cooperation, European integration, Western Balkans, the European Union

УВОД

У претходних двадесет година у субрегиону Западног Балкана, покренута су сложена политичка питања у вези са послератном демократизацијом, пограничним споразумима, мултиетничким управљањем садржаним у процесима транзиције. Земље Западног Балкана суочиле су се са „троструком транзицијом” која се не може поредити ни са једним искуством из Централне или Јужне Европе.

Оне су прелазиле пут: (1) од рата ка миру, (2) од хуманитарне помоћи ка одрживом развоју и (3) од социјалистичког политичког система ка економији слободног тржишта.

Значајну улогу у функционисању субрегиона имао је ЦЕФТА споразум који је својим чланицама донео вишеструке користи, како у производњи и трговини, тако и у прилагођавању прописа и институција принципима слободног тржишног пословања.

Најбитнија ствар коју овај споразум доноси, јесте дијагонални систем кумулације порекла.

Такође, споменут је и безбедносни аспект регионализације и европских интеграција земаља Западног Балкана, који има незаобилазан значај на европеизацију држава.

Примарни задатак регионалних блокова је да се мултинационалним компанијама, било унутар или изван својих граница, обезбеде што повољнији услови за инвестиције и оплодњу капитала. Преношење компетенција државе на регионалне и наднационалне институције, може се посматрати и као ограничавање националног суверенитета, али и пружање могућности државама које доминирају у наднационалним институцијама да намећу своје националне интересе.

1. ЗАПАДНИ БАЛКАН – ДРУШТВЕНИ И ПРАВНИ АСПЕКТИ ФУНКЦИОНИСАЊА

Западни Балкан чине државе настале распадом СФРЈ (осим Словеније и Хрватске) и Албанија. Регион има пет или шест држава, у зависности од тога ко је признао Косово¹². На Западном Балкану има 23 милиона становника, са бруто домаћим производом по становнику који је у најсиромашнијим земљама пет пута мањи него у најбогатијој, а највећа земља има 11 пута више становника од најмање. У региону се говори седам језика, од којих за четири није потребан превод, има 6 валута, три религије и користе се два писма.

Земље Западног Балкана се налазе под великим утицајем међународних финансијских институција (ММФ и

Светска банка) које им дају кредите уз два подједнако тешка услова: велике каматне стопе и одређени политички услови који подразумевају спровођење економских реформи и стварање одговарајућих система политичких односа. Оне затим, у име међународног капитала, суверено владају националним економијама огромног броја држава у свету. Без њиховог учешћа и присуства не може се више замислити скоро ни једна национална економија. Ове институције својом финансијском снагом представљају главни генератор економских и финансијских интеграција и усмеравају глобалне и регионалне економске процесе. Међународни капитал који се преко њих транспонује, налази се у функцији мултинационалних компанија и финансијских магната, који га, уз њихово посредовање, пласирају у велике светске пројекте. Оно што је карактеристично за методе рада Светске банке и ММФ-а је чињеница да су услови сарадње са националним државама изразито политички обојени. Директно се постављају захтеви не само у погледу монетарног система и економских реформи, уз обавезно слободно тржиште, већ се траже и модели друштвеног система и државне организације.

При разматрању питања регионалне сарадње земаља Западног Балкана треба имати у виду да западни Балкан, иако јој географски припада, није у целини интегрални део ни политичког ни економског простора Европе. Дешавања из XX века, првобитна затвореност комунистичког, а касније и социјалистичког система према капиталистичкој европској привреди, распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије праћен грађанским ратом и настанком нових држава, довеле су Балкан у споредни положај у односу на савремену европску интеграцију. Земље које припадају Западном Балкану су мање и средње земље које се могу успешно и ефикасно развијати само укључивањем у регионалне економске интеграције и коришћењем ефеката ширења тржишта и конкуренције.

¹² Према Уговору између Србије и Косова – постигнутом у Бриселу 24. Фебруара 2012, уз посредовање ЕУ, Косово ће бити представљано под именом "Косово*", али и уз фусноту која упућује како на Резолуцију УН Бр. 1244 тако и на мишљење Међународног Суда Правде, ИЦЈ, у вези Косовске декларације о независности.

Регионална сарадња кључна је за решавање питања наслеђених из прошлости, али и оних са којима се Западни Балкан сада суочава. Међутим, од изузетног је значаја, да све земље Западног Балкана јачају свој демократски потенцијал и све теже истом циљу тј. унапређивању односа са Европском унијом. Зато је перспектива чланства у ЕУ и напредак земаља овог региона према њој најбољи покретач и правац развоја, а и гарант доброкомшијских односа међу самим земљама. Евидентно је да је регион напредовао у развијању сарадње, посебно у конкретним областима, док на политичком нивоу сарадња осцилира, али "држи правац" развоја. "Нема могућности заједничке будућности ако нема капацитета за суочавање са прошлошћу заједно. ЕУ инсистира на томе. Регионална сарадња и помирење су тежак задатак и за ЕУ и за Западни Балкан."¹³

У последњој деценији XX века дошло је до изузетног пораста броја регионалних трговинских аранжмана међу земљама, па је пажњу економске јавности опет привукао на кратко заборављен однос између регионализације и глобализације. Приближно 1/3 регионалних трговинских аранжмана који су тренутно на снази, односи се на земље које су у развоју. Број регионалних трговинских аранжмана између развијених и земаља у развоју се током година повећавао, при чему је у том процесу ЕУ имала доминантну улогу. Свим земљама у региону западног Балкана Европска унија је главни извозни и увозни партнер. Богато тржиште Европске уније има велику моћ асорпције за робу и услуге из земаља западног Балкана, а са друге стране Европска унија је велики произвођач робе и услуга које су нарочито потребне земљама Западног Балкана и традиционално је највећи њихов добављач.

Процес транзиције подразумева широк спектар питања, тако да она, осим

трговинске политике подразумева и инвестиције, безбедност, конкуренцију, стандардизацију и изградњу институција сличних европским, као и прихватању обавеза које ове земље морају да испуне, како би свој развој усмериле ка вредностима и моделима на којима се темељи ЕУ. Земље Западног Балкана раполажу значајним прородним богатствима. То, као и близина тржишта, лакоћа комуницирања и узајамно повезивање партнера недвосмислено указује на могућност ближег повезивања земаља овог региона, у циљу стварања услова за бржи економски раст, повећање дохотка, као и равноправније односе овог региона са светским економским силама.

Регионална сарадња између држава Западног Балкана остварује се кроз више облика, међу којима су два најзаступљенија: институционални и функционални. Опет сваки од њих можемо поделити на: мултилатерални и билатерални, институционални и секторски, као и хоризонтални и функционални.

Организовани криминал, који је присутан у разним облицима попут: трговине дрогом, трговине људима и илегалне миграције, као и у економско-финансијској сфери, пролиферацији конвенционалног оружја и ширењу оружја за масовно уништење; и ништа мање важан проблем корупције, представљају озбиљне претње развоју друштва и земље, које имају потенцијал да осујете процес демократизације у земљама региона.

Изазови, ризици и претње, као ни механизми којима се може достићи високостепен заштите државеи друштва и обезбедити ефикасан одговор на безбедносне изазове, ризике и претње, стратегијама нису у потпуности дефинисани и рангирани према тежини последица њиховог испољавања.¹⁴ Претњама, попут организованог криминала, корупције, енергетске кризе,

¹³Изјава Венсан Дежера, Шефа Делегације ЕУ у Србији, 06.јуна 2012.г., на скупу под називом: "Регионална сарадња и европске интеграције" у Београду у Министарству спољних послова Србије

¹⁴Нешковић, С., Икономическата дипломатија б контекста националната и глобалната сигурност, Велико Трново: Универзитет „Св. Св. Кирил и Методије“, 2012, стр. 133.

елементарних непогода, техничких и технолошких несрећа или проблемима економског развоја, је требало посветити више пажње у стратегијским документима, с обзиром на то да, у овом тренутку, они представљају много већу претњу за безбедност српског становништва од тероризма или оружане агресије.¹⁵

Ипак, без обзира на наведене недостатке, постојећи стратешко-доктринарни оквир којим се дефинише област националне безбедности земаља Западног Балкана спровођење мирољубивих политика безбедности, је озбиљан корак који обезбеђује стабилност у региону. Стратегије и доктрине треба да се мењају и прилагођавају променама у опажању безбедности како у својој земљи, тако и на регионалном и међународном нивоу, као и да утичу на реформе сектора безбедности. Међутим, и поред бројних напора регионална безбедносна заједница на Западном Балкану још није изграђена. С друге стране, ни реконфигурација региона још није завршена, што неминовно утиче и што ће утицати на стратешку перцепцију држава и бити узрок сталних промена политика безбедности.

У наредној Табели 1. дат је преглед Међународних конвенција које су потписале државе Западног Балкана.

Табела 1: Међународне конвенције чије су потписнице државе Западног Балкана¹⁶

Конвенције и Протоколи	Алаб нија	Би Х	Пр на Гор а	Маке до- нија	Срб ија
Појединачна конвенција о Наркотицима и дрогама, 1961	2001	19 93	200 6	1993	1993
Конвенција о психотропним Супстанцама, 1971	2003	19 93	200 6	1993	1993
Конвенција о илегалној трговини дрогама и психотропним супстанцама, 1988	2001	19 93	200 6	1993	1993

¹⁵Бјелош, М., *Serbia*, „Security Policies in the Western Balkans“, 2013, стр.151.

¹⁶Извор: *Crime and Its Impact on Balkans and Affected Countries*, United Nations, Office on Drugs and Crime, March 2008, стр.:113.

Конвенција против корупције	2006	20 06	200 6	2007	2005
Конвенција против транснационалног организованог криминала	2002	20 02	200 6	2005	2003
Протокол за превенцију и заустављање трговине људима, посебно женама и децом	2002	20 02	200 6	2005	2003
Протокол против кријумчарења миграната, земљом, морем и ваздухом	2002	20 02	200 6	2005	2003
Протокол против илегалне производње и Трговине оружјем, његовим деловима, Компонентама и муницијом			200 6		2005

Наведени сектори су и дефинисани као приоритети за наредни циклус вишекорисничких претриступних фондова IPA после 2013. којима се финансирају заједнички пројекти у региону.¹⁷ Степен регионалне сарадње земаља Западног Балкана долази више од самих земаља региона, а не само из ЕУ, што је и условило више партнерски однос - између Европске комисије, као донатора, и земаља региона. Земље Западног Балкана учествују у 39 од 42 регионалне иницијативе које обухватају само земље југоисточне Европе и Западног Балкана, а као један од центара регионалне сарадње издвојило се Сарајево као седиште четири иницијативе.

Програми сарадње између земаља које користе IPA за период 2014–2020. биће усмерени на друштвено-економски развој у пограничним подручјима, при чему најважнији делови остају акције људи људима, развој људских ресурса и дељење информација.¹⁸

¹⁷„На почетку XX века постојало је 37 међувладиних и 176 међународних невладиних организација, а крајем истог тај број је достигао врло импресивне вредности – 6.743 међувладиних и 47.098 невладиних организација.“ - David Held & A.McGrew, *Globalization/Anti-globalization*, Polity Press, Cambridge, 2002, стр.18

¹⁸Нешковић, С., Савремени концепти економског развоја земаља Југоисточне Европе са акцентом на IPA фондове и Бих, Међународна конференција: „Савремени трендови у земљама Југоисточне Европе“, Травник, 2013, стр.:21.

1. ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ ЗЕМАЉА ЗАПАДНОГ БАЛКАНА

Једна од битних ствари на које ЕУ обраћа пажњу приликом пријема нових чланица је и степен трговинске интегрисаности земаља потенцијалних чланица са Унијом. У том погледу земље Западног Балкана стоје релативно добро. Оне обављају већину спољнотрговинске размене управо са Унијом, што је позитивно, али имају велики трговински дефицит и лошу структуру извоза, што је негативно.

Субрегион Западног Балкана сачињавају земље које нису довољно моћне у економском смислу, и регионална економска сарадња међу њима још увек није на завидном нивоу. Реч је о дуготрајној карактеристици која је произашла из економске и политичке маргинализације у односу на главне светске токове, слабе комуникације са главним европским интеграцијама, изолованости од глобалне привреде и традиционално лоших политичких односа међу њима. Трговина у региону Западног Балкана је трпела и због дугогодишњих економских санкција према СРЈ, као и због конзервативних трговинских режима и политика које су одликовале велике царинске и нецаринске баријере. Све ово је утицало да узајамна трговина земаља Западног Балкана буде мања него што би се могло очекивати између земаља суседа.¹⁹

Унутар општег приступног система ЕУ, земље Западног Балкана, а самим тим и Србија, имале су привилегован третман оличен у посебном односу са Европском унијом до њиховог приступања, а то је процес стабилизације и придруживања (ПСП). Овај оквир предложен је 1999, док су у региону још увек трајали ратови, дефинисан на Самиту у Загребу 2000. године на коме се окупило тадашњих пет балканских земаља и петнаест чланица

Европске уније, а затим потврђен на заседању Савета Европе у Солуну (2003) где је наглашено да је „будућност Западног Балкана у Европској унији“.

Процес стабилизације и придруживања посебно је осмишљен за балканске земље, будући да имају заједничке историјско-политичке, економске и друштвене одлике, и на посебан начин су повезане са ЕУ. Главни циљеви процеса су стабилизација и транзиција ка тржишној економији, јачање регионалне сарадње и приступање Европској унији. Како би ти циљеви били постигнути, процес стабилизације и придруживања рачуна на:

- 1) Трговинске концесије: путем такозваних „аутономних трговинских мера“ којима се одобрава слободан приступ тржишту Уније за све балканске производе.
- 2) Финансијску и економску помоћ: од 2000. до 2006. преко програма CARDS (Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation), а од 2007. преко Инструмената за претприступну помоћ (IPA). У периоду од 2007. до 2013. преко IPA је уложено 11.5 милијарди евра, кроз различите пројекте из области демократизације, образовања, развоја институција или регионалне сарадње.
- 3) Споразуме: билатералне споразуме о стабилизацији и придруживању (SSP) који су потписани са свим земљама укљученим у процес стабилизације и придруживања.

Незаобилазна улога у економским односима односи се и на ЦЕФТА споразум чија је основна улога била припрема земаља потписница за приступање ЕУ, а услови за приступање су били: чланство у Светској трговинској организацији (СТО) или поштовање прописа СТО; потписан Споразум о приступању Европској унији или неки други документ о приступању; споразум о слободној трговини са осталим чланицама ЦЕФТА споразума.

¹⁹Карић, Д., Западни Балкан и евро интеграције, Socioeconomica – The Scientific Journal for Theory and Practice of Socioeconomic Development, Vol. 1, N° 1, 2012, стр.57.

ЦЕФТА 2006 споразум, односно, Споразум о слободној трговини у Централној Европи –ЦЕФТА, потписан у Букурешту 19.12.2006. заменио је мрежу од 32 билатерална споразума о слободној трговини у регион југо-источне Европе, који су били у примени од 2001.г. и који су допринели либерализацији и олакшању услова трговине. Он представља измењену и модернизованију верзију ранијег ЦЕФТА споразума који су примењивале земље централне Европе.

Најважније новине Споразума ЦЕФТА 2006 у односу на раније билатералне споразуме су: могућност примене дијагоналне кумулације порекла робе, увођење поступне либерализације трговине услугама, обавеза изједначавања услова за инвестирања у региону, путем примене правила СТО и обезбеђивање једнаког третмана домаћих и инвеститора из региона, постепено отварање тржишта јавних набавки и једнак третман домаћих и добављача из земаља у региону, обезбеђење заштите права интелектуалне својине у складу са међународним стандардима, ефикасан механизам за решавање спорова до којих долази у примени Споразума, обавеза придржавања правила СТО, без обзира да ли је земља чланица или није. Ступањем Споразума на снагу примењен је ниво либерализације који је утврђен билатералним споразумима, уз немогућност увођења додатних фискалних и квантитативних ограничења. Споразумом је прописана обавеза потписница да успоставе зону слободне трговине и пуну либерализацију у складу са одредбама Споразума ЦЕФТА. Земље потписницеспоразума, како би се избегле превелике негативне ефекте применом истог, могу користити одређене мере за заштиту домаће привреде, који се спроводе у складу са мерама СТО и Закона о спољно-трговинском пословању, а примењују се у случају: дампинга и субвенционисања производа чији увоз наноси озбиљну штету домаћој производњи, прекомерном расту увоза који угрожава производњу, запосленост и домаћу продају, као и у изузетним

ситуацијама и порасту увоза пољопривредних производа, уколико он изазива озбиљан поремећај на тржишту.²⁰

ЗАКЉУЧАК

Међународни и локални актери су и поред бројних субјектатаукључених у одржавање мира након распада Југославије, сматрали да је ЕУ најзначајнији катализатор интеграција Западног Балкана, нарочито после Самита одржаног у Солуну 2003. године, када је и покренут план проширења ЕУ, који би укључивао земље Западног Балкана. Испоставило се да је ЕУ преценила своју способност да спроведе процесе транзиције на овом простору, да би касније пројектовала тзв. „Стратегију проширења путем условљавања” са стеченом улогому решавању конфликта и постконфликтне демократизације уз спољну помоћ. У контексту транзиционих трендова земаља Западног Балкана, Европска унија покреће Процес стабилизације и придруживања, којомје обележена нова фаза регионалне политике Европске уније према Западном Балкану. Процес је заснован на редефинисаном принципу Европске уније који је званично истакнут на Самиту ЕУ у Феири и поновљен на загребачком Самиту ЕУ 2000. године. Земље региона су се у Заједничкој декларацији са наведеног скупа обавезале да између себе закључе посебне регионалне споразуме о сарадњи чија ће основа бити политички дијалог, регионална зона слободне трговине и блиска сарадња у области правосуђа и унутрашњих послова. Имајући у виду да ће ови споразуми бити елемент Споразума о стабилизацији и придруживању, сматрало се да ће “продубљење регионалне сарадње ићи руку под руку са приближавањем, са ЕУ.”²¹ Основни постулати

²⁰Нешковић, С., Саобраћајни коридори у функцији развоја земаља Југоисточне Европе, Међународна конференција: „Мобилност и сигурност цестовног промета“, Травник: Интернационални универзитет Травник, 2013, стр.19.

²¹Лопандић, Д., „Регионалне иницијативе у Југоисточној Европи“, Институт за међународну политику и

процесатранзиције засновани су на успостављању политичког дијалога са ЕУ, развоју и унапређењу постојећих економских и трговинских односа, увођењу сарадње у низу других области попут унутрашњих послова, безбедности и слично, повећаној подршци демократизацији грађанског друштва и обнови и развоју институционалног система земаља ЈИЕ, развоју постојеће финансијске помоћи путем ЦАРДС-а на закључивању Споразума о стабилизацији и придруживању, којим се завршава сам процес, али и отпочиње фаза припреме за преговоре о чланству у ЕУ.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бјелош, М., *Serbia*, „Security Policies in the Western Balkans“, 2013.
- [2] Held, D., McGrew, A., *Globalization/Anti-globalization*, Polity Press, Cambridge, 2002.
- [3] Карић, Д., Западни Балкан и евро интеграције, *Socioeconomica – The Scientific Journal for Theory and Practice of Socioeconomic Development*, Vol. 1, N° 1, 2012.
- [4] *Crime and Its Impact on Balkans and Affected Countries*, United Nations, Office on Drugs and Crime, March 2008.
- [5] Лопандић, Д., „Регионалне иницијативе у Југоисточној Европи“, Институт за међународну политику и привреду, Европски покрет у Србији, Београд, 2001.
- [6] Нешковић, С., Међународна економска шпијунажа и заштита транзиционих држава, Зборник радова: Безбедност у постмодерном амбијенту, Књига VIII, Београд: ЦЕСНА Б, 2010.
- [7] Нешковић, С., Икономическата дипломатија б контекста националната и глобалната сигурност, Велико Трново: Универзитет „Св. Св. Кирил и Методије“, 2012.
- [8] Нешковић, С., Саобраћајни коридори у функцији развоја земаља Југоисточне Европе, Међународна конференција: „Мобилност и сигурност цестовног промета“, Травник: Интернационални универзитет Травник, 2013.
- [9] Нешковић, С., Савремени концепти економског развоја земаља Југоисточне Европе са акцентом на IPA фондове и Бих, Међународна конференција: „Савремени трендови у земљама Југоисточне Европе“, Травник, 2013.
- [10] Нешковић, С., Европске интеграције и развој туризма земаља Југоисточне Европе, Међународна конференција: Савремени трендови у туризму, Травник: Интернационални Универзитет Травник, 2013.
- [11] Nešković, S., Current Aspects of the Tourism Situation in the Western Balkan Countries, Paper Proceedings, 7th International Conference „Science and Higher Education in Function of Sustainable Development – SED 2014“ 03-04. October 2014, Užice, Serbia, Business and Technical College of Vocational Studies, 2014.
- [12] Нешкович, С., Регионалното сатрудничество и европеиската интеграција в функционирането на сигурноста на страните от Западните Балкани, Трета меѓународната научна конференција „Нови предизвикателства пред сигурноста на Балканите“, Велико Трново: Универзитет „Св. Св. Кирил и Методије“, 2015.

**KVAZI-NEOLIBERALNA I MATEMATIČKA MODELIRANJA,
PARADOKSI I EKSPERIMENTI**

Dr. Mimo Drašković, docent, e-mail: rookie@t-com.me

Akademik dr. Veselin Drašković, red.prof., e-mail: yeso-mimo@t-com.me

Univerzitet Crne Gore, Fakultet za pomorstvo Kotor

Dr. Slobodan Lakić, vanr. profesor, e-mail: sasalakic@mail.com

Univerzitet Crne Gore, Ekonomski fakultet Podgorica

Sažetak: *Kvazi-neoliberalna retorika u nekim državama tranzicije je dominantno apologetskog i interesnog karaktera. Na žalost, ona predstavlja ne samo „produženu ruku“ alternativnih institucija, nego i anti-razvojnu podlogu zvanične ekonomske politike. To je jedan od dokazanih ideoloških metoda za ignorisanje i pokoravanje formalnih i neformalnih institucija. U radu se kritikuju forsirana, dominantna i selektivna teorijska modeliranja ekonomske stvarnosti, koja su monističkog (kvazi-neoliberalnog) i matematičko-statističkog karaktera. Opisujemo ih kao namjerni prelazak sa analize i objašnjenja fundamentalnih ekonomskih problema na sporedne probleme. Zbog toga ih karakterišemo kao programirane načine zamagljivanja suštine glavnih problema ekonomske stvarnosti. Polazi se od hipoteze da su navedena modeliranja zamijenila i faktički uklonila nekadašnje sintetizovane i korisne politekonomske analize. U zaključku se konstatuje potreba veće afirmacije političke ekonomije, koja u kombinaciji s neoinstitucionalnim teorijama može pružiti mnogo realnije sagledavanje društvene i ekonomske stvarnosti.*

Ključne riječi: *politička ekonomija, neoliberalizam, kvazi-neoliberalizam, modeliranje ekonomske stvarnosti, institucionalni pluralizam*

**QUASI-NEOLIBERAL AND MATHEMATICAL MODELING,
PARADOXES AND EXPERIMENTS**

Abstract: *Quasi-neoliberal rhetoric in some transitional countries is predominantly of apologetic and interest character. Unfortunately, it represents not only an "extended hand" of alternative institutions, but also an anti-development basis of official economic policy. It is one of the proven ideological methods for ignoring and submission the formal and informal institutions. This paper criticizes the imposed, dominant and selective theoretical modelings of economic reality, which are of monistic (quasi-neoliberal) and mathematical-statistical character. We describe them as a deliberate transition from analysis and explanation of fundamental economic problems towards secondary issues. Therefore, we characterize them as a programmed models to dim the essence of the main problems of economic reality. We start from the hypothesis that the aforesaid modelings have replaced and virtually eliminated former synthesized and useful political-economic analysis. In conclusion, we note the need for greater affirmation of political economy, which, combined with neo-institutional theories, could provide a much more realistic view of social and economic reality.*

Keywords: *political economy, neoliberalism, quasi-neoliberalism, modeling the economic reality, institutional pluralism*

1. UVOD

Uloga ekonomske nauke u ekonomskom razvoju uvijek je bila velika. Zato je T. Kuhn davno primijetio da „*naučna paradigma može izolovati društvo od bitnih društvenih problema*“. Navedena izolacija je direktno proporcionalna stepenu dominacije politike nad ekonomijom (shvaćenom kao naukom i privredom). Upravo je zbog toga ekonomska nauka često bila apologetski orijentisana, jer je odražavala ideološke i subjektivne težnje, koje su se *per se* svodile na interesne ambicije. Z. Baletić [1] ističe: „*Ideološki dogmatizam je postaostandardni obrazac ekonomskog mišljenja...projekt radikalnog preustrojstva društva u korist jednog dijela socijalnih sila prema njihovim posebnim interesima, viziji i vrijednostima*“.

Krizno doba tranzicije iznjedrilo je do krajnje mjere banalizovanu vulgarizaciju ekonomskih teorija, posebno onih koje su uvijek bile monistički orijentisane. Na našim prostorima je sve to već viđeno, bilo i ostalo, kao u stara socijalistička vremena. Samo što se promijenio monistički predznak.

Brze promjene ekonomske stvarnosti, strukture protivurječnosti, prioriteta, sistema i kriterijuma vrijednosti uticale su na selektivno prihvatanje, prikazivanje i tumačenje (po potrebi, tj. interesima) pojedinih pravaca ekonomske misli, a posebno onih (neoklasika i neoliberalizam) koji su dovoljno apstraktni, tržišno i individualistički orijentisani, obasjani svetionikom koji se naziva metodološki individualizam, a ogrnuti svetim gralom koji se naziva sloboda. To je za početak bilo dovoljno da se razni „reformisti“ i alibi-stručnjaci iz akademskih krugova (uglavnom bez naučne vertikale i referenci) prihvate posla: modeliranja ekonomske stvarnosti prema sopstvenim interesima i dominirajućim zahtjevima nomenklatura vlasti. Interesantno je npr. da su statističari kreirali masovne vaučerske (i druge)

prihvatizacije, a da pri tome nijesu ni znali ni razlikovali četiri njena ključna nivoa: svojinske odnose, svojinu, svojinska prava i svojinska olakšanja.

Na taj način su jednosmjerno, redukovano i orkestrirano glorifikovani jedni, a potcjenjivani i marginalizovani mnogi drugi ekonomski procesi, pojave i problemi. Došlo je do krajnje interesnog i apologetskog (kvazi-neoliberalnog) poistovjećivanja baznih teorijskih šema (kao slika realne stvarnosti) s ideološkim doktrinama (kao subjektivnih slika stvarnosti). To je dovodilo i do urušavanja privrednih struktura i infrastruktura i katastrofalnih ekonomskih i društvenih posljedica, vidljivih čak i golim okom. Raskorak između teorijskog neoliberalnog modela i kvazi-neoliberalne retorike i prakse je nemjerljiv. On je nanio ogromnu štetu narodima i državnim resursima u državama u kojima je primjenjivan. Novi tranzicijski eksperiment je na krilima novog institucionalnog mita samo proširio i produbio socijalističku krizu, i to raznim sociopatološkim metodama.

Monističke neoliberalne instrumentalizacije i kvazi-institucionalne improvizacije i operacionalizacije su itekako prisutne u nekim državama tranzicije, posebno u regionu Jugoistočne Evrope (JIE). One su paradoksalno aktualne, iako je ekonomska praksa ubjedljivo relativizirala mitske institucionalne teze o vječnosti i univerzalnosti pojedinačnih (izolovanih i suprotstavljenih) principa „tržišne samoregulacije“ i „državnog diktata“ (tj. „spontane evolucije i sazajne kontrole“ u žargonu F. Hayeka). Praksa je verifikovala neizostavnu, imperativnu razvojnu potrebu njihove institucionalne konvergencije, kombinacije i sinergije (tzv. institucionalni pluralizam).

U teoriji i praksi je dokazano da je svaki (a posebno interesno, rentno orijentisani) *monizam*, apologetika i fetišizam kontra-produktivni anti-razvojan, jer idealizuje i zamagljuje objekat

posmatranja. Dalje, svaki monizam je u praksi (ekonomskoj stvarnosti) oportun, praćen sopstvenom inkarnacijom u obliku kvazi-monizma (kvazi-neoliberalnog i drugog–upor. npr. sa izrazom J. Stiglitz[9]“*tržišni fundamentalizam*“, koji djeluje razarajuće. Jednom riječju, sve je to ustvari onaj skup kočionih faktora, koji smo u svojim radovima često nazivali *ekonomskim klototrizmom* (prodavanje magle ili u originalnom žargonu – nošenju mnogougaonih jaja da se ništa ne pocijepa).

2. PARADOKSI KVAZI-NEOLIBERALNOG MODELA

Ni jedna nacionalna privreda ne može funkcionisati bez ugrađenih pravnih, moralnih, socijalnih, institucionalnih i drugih „stabilizatora“. Neoliberali se stalno pozivaju na F. Hayeka, ali nikad ne pominju da je upravo on (!) za zapadni ekonomski poredak uvijek tvrdio da je nikao iz nenamjernog slijeda (uvažavanja) određenih tradicionalnih, prvenstveno moralnih principa. Slično Pareto optimumu, u civilizovanim i razvijenim privredama (i građanskim društvima), maksimizirajuće ponašanje ekonomskih subjekata dopušteno je samo u onoj mjeri u kojoj ne ugrožava interese drugih članova društva. U većini država JIE se dogodilo suprotno – obogaćeni su jedni na račun drugih (naroda i državnih resursa). U tom smislu i kontekstu, veoma simptomatično i (za države JIE) proročanski zvuči naziv Hayekove knjige „Put u ropstvo“.

Kriza vrijednosne paradigme u ekonomiji (apologetika u teoriji i kriza moralnih kriterijuma u ekonomskom ponašanju – oportunističkom, netržišnom, grabeškom, elitističkom, privilegovanom i sl.) tijesno je povezana sa smjenom vrijednosnih kriterijuma u društvu u periodu postsocijalističke tranzicije. Retrogradnom neoliberalna i kvazi-neoliberalna „klasična jednostranost“ (monizma – institucionalnog i individualističkog) dugo se predstavljala kao *nealternativna* reformatorsko-razvojna misao i praksa. Tako je u slučajevima neorganizovanog i nerazvijenog tržišta

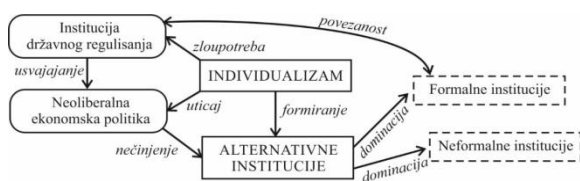
formirana *paradoksalna zavisnost* između „ekonomske efikasnosti“ i protiv-pravnih ekonomskih aktivnosti. Drastično je poremećen bilans između privatnih i opštih ekonomskih interesa. Proklamovani principi preduzetničke inicijative i konkurencije svedeni su na partijsku i drugu podobnost, slobode na novu dogmu, demokratije na novi totalitarizam. Umjesto njihovog reprodukovanja – reprodukuju se kriza i kvazi-neoliberalni paradoksi.

Prvi paradoks je: u eri postindustrijskog i informacionog društva, civilizacije trećeg talasa, interesno i nekažnjeno se nameću prevaziđeni destruktivni recepti. *Drugi paradoks* je: u eri iznuđenog zaokreta tržišnih ekonomija prema državnom intervencionizmu, sa samita lidera razvijenih država šalje se poruka nerazvijenima da se ne fokusiraju na protekcionističke mjere (opet dvojni standardi u „razvojnoj“ recepturi). Orkestrirano se optužuje državno regulisanje. Negira se bilo kakva krivica neoliberalne ekonomske politike. *Treći paradoks* je: tržišnu samoregulaciju zagovaraju upravo oni koji se netržišno bogate, preko privilegovanog korišćenja tuđih (najčešće državnih) resursa, uz pasivnost (i/ili čak podršku i zloupotrebu) državnog regulisanja. *Četvrti paradoks* je: iz decenijski neuspješnih eksperimenata (socijalističkih, pa onda tranzicijskih) nije izvučena razvojna pouka, koja je jednostavna: sloboda izbora – da, ali samo uz sopstveni rizik i sopstveni novac! Slobodno tržište – da, ali samo u granicama moralnih kriterijuma, društvene odgovornosti, sopstvenog rizika, racionalnog ponašanja, institucionalnih standarda, zaštićenih i jasno specificiranih prava svojine i nadasve - igre na terenu koji ne naginje na nečiju stranu! *Peti paradoks* je: dominacija kvazi-institucionalizacije (alternativnih institucija – iu sjenke) u većini država JIE moguća je samo u politički determinisanim i strogo kontrolisanim

institucionalnim i ekonomskim uslovima, koji rađaju isključivost i alternativnost institucionalnih odnosa, onemogućuju realne institucionalne promjene i institucionalnu konkurenciju.

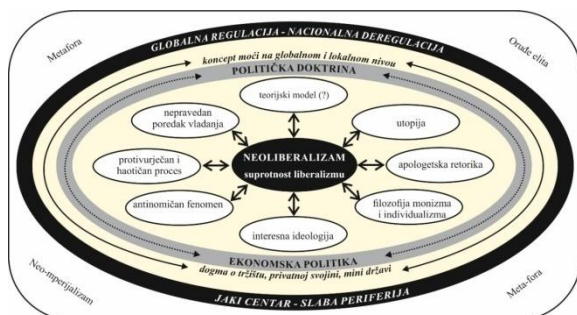
Iste paradokse je je konstatovao i B. Drašković[3], koji ispravno konstatuje velike metodološke greške iz kojih proizilazi paradoksalni raskorak između doktrine i raznih interesa društvenih grupa. U takvim kvazi-institucionalnim uslovima dominira paradoksalni sociopatološki obrazac dominacije alternativnih institucija (slika 1), koji produkuje i reprodukuje anti-institucionalne privilegije rijetkih pojedinaca.

SLIKA 1: MODEL KVAZI-NEOLIBERALNOG (KVAZI-INSTITUCIONALNOG) PARADOKSA

Izvor: kreacija autora

SLIKA 2: KVAZI-NEOLIBERALNI KONCEPT

Izvor: kreacija autora

3. TEORIJSKO EKONOMSKO EKSPERIMENTISANJE

U teorijskoj ravni, došlo je do zamjene kritičke političke ekonomije. Zašto? Da bi se izbjeglo pisanje o njenim prepoznatljivim temama kao što su: eksploatacija, alijenacija, nejednakosti, masovno siromašenje, monopolizam, nasilje, oportunističko ponašanje itd. Njeno mjesto zauzele su:

- u početku neoklasične apstraktne elaboracije, koje ignošu realne društvene i ekonomske probleme,
- nešto kasnije apologetski orijentisana neoliberalna retorika i
- u novije vrijeme matematičko-statističko modeliranje, regresije, optimizacije i razne druge analize, često s izmišljenim kabinetskim podacima i „zavisnostima“, koje ni na koji način ne objašnjavaju suštinske probleme ekonomske stvarnosti niti doprinose ekonomskom razvoju.

Jedina „sreća“ za ekonomsku nauku je u tome što su se, ipak, pojavile i razvile razne neoinstitucionalne i novoinstitucionalne ekonomske teorije. Ali, one nijesu (da li namjerno?!) značajnije zaživjele na postsocijalističkim prostorima država JIE, posebno onima u kojima dominira neoliberalizam kao zvanična ekonomska politika. Pa ipak, zaživjele su u naučnim radovima, monografijama i doktorskim disertacijama. Ali, to su djela s malim tiražom, namijenjena izuzetno uskom akademskom krugu, koji se bavi teorijskom ekonomijom.

Pod neoliberalističkim nazivom, postsocijalistički period je zadržao više pogubnih odrednicasocijalističke (uglavnom marksističke) političke ekonomije kao nauke. Sve se one mogu svesti na jedno određenje: vulgarizacija u teoriji i praksi. Ona je omogućila pretvaranje jednog (ranijeg) institucionalnog monizma u drugi (savremeni, sofisticiraniji), jedne dogme u drugu (čini se – mnogo goru), jedne mitomanije u drugu, jednog ekonomskog redukcionizma u drugi. Navodno i prividno je promijenjen institucionalni oblik (predznak): državni dirizizam je (makar u

modifikovanom obliku) zamijenjen je tržišnim. Zadržani su i retorika, mesijanska obećanja, dvojni standardi, surovost, protekcionizam prema sopstvenom narodu, dominacija politike nad ekonomijom, reprodukcija začaranog kruga krize, apologetika, palijativnost reformi, iracionalna mitologija i ostala poznata anti-razvojna i interesno orijentisana metodologija, koja se koristi u eksperimentalne svrhe, s programiranim intersima dirigenata (alibi-reformatora, alibi-neoliberalala).

Na taj način, otvoreni (socijalistički) totalitaristički dirizizam se pretvorio u skriveni (metaforični) totalitaristički neoliberalizam. Velike institucionalne improvizacije, imitacije i eksperimenti su nastavljeni, a rezultat je (opet) razočaravajući: paralelno se uvećavala ukupna šteta za društvo i granična korist za "sposobne" („snalažljive“) pojedince. Suprotno civilizacijskom i s aspekta ekonomskog razvoja u praksi dokazanom institucionalnom pluralizmu! Suprotno nesumljivoj potrebi kompromisnog sinergizma i komplementarnosti ekonomskih sloboda (svih, masovno shvaćenih pojedinaca) ekonomskih institucija (koje treba da štite kolektivne interese i pravila ponašanja). Neoliberalna deregulacija (koja suštinski odgovara alternativnoj kvazi-institucionalnoj regulaciji) je zamijenila dirizističku regulaciju. Ali, metodologija je ostala ista ili slična, jer im je redukovani i vulgarizovani institucionalni monizam zajednička osobina, koja faktički znači reprodukciju kočionog anti-razvojnog mehanizma[4]. Smiješna je i žalosna savremena a priča (koja se stalno „vrti“ po „naučnim“ člancima) o individualizmu, ekonomskim slobodama, tržištu i tržišnoj konkurenciji, preduzetništvu, prednostima privatne svojine i inicijative i sl. Koliko toga stvarno ima u praksi? S druge strane, nema politekonomskih analiza bitnih kategorija kao što su porijeklo imovine, jednakosti uslova privređivanja i pristupa resursima, sloboda izbora za sve, poslovni moral, čovjek kao društveno biće, eksploatacija, socijalne nejednakosti, pauperizacija stanovništva, efikasni vlasnici u masovnim razmjerama i sl.

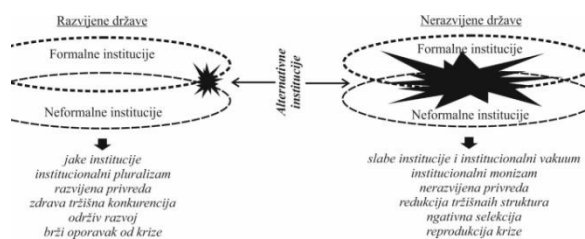
Kad se razmatra individualizam, moraju se analizirati sve njegove pozitivne i negativne manifestacije, povratne veze s institucionalizacijom, uzroci i posljedice njegove nekontrolisane ekspanzije, granice njegovog pozitivnog i negativnog djelovanja, realni stepen ekonomskih nesloboda kao kočnica ispoljavanja pozitivnih individualnosti, uticaj sociopatološkog individualizma na visok stepen ekonomskih nesloboda, optimalni odnos individualizma i kolektivizma koji ne protivrječi ekonomskom razvoju, netržišno stečeno bogatstvo kao faktor uticaja pretjeranog ekonomskog individualizma, stepen „reformatorske“ centralizacije koji je u funkciji favorizovanja kvazi-institucionalnog individualizma itd. Takva jedna kompleksna politekonomska analiza mogla bi dovesti do pozitivnog napretka u razmišljanju, primjeni konkretnih mjera i promjeni krizne ekonomske prakse. Sve ostalo je kritika radi kritike, apstraktno teoretisanje, jalovi i sračunati kvazi-ekonomski redukcionizam.

Iz neuspjeha bi se morale izvući pouke, od kojih je najvažnija: liberalizacija nije isto što i nasilje nad njom! O nasilju su detaljno i kritički pisali D. North, J. Walis i B. Weingast[7]. Oni pod nasiljem podrazumijevaju razne oblike socijalne patologije. Oni su detaljno objasnili razliku između poretka s otvorenim pristupom resursima i poretka s ograničenim pristupom resursima. U ovom drugom poretku dominiraju lični odnosi i "veze", odsustvo konkurencije u političkom i ekonomskom sistemu, nerazvijenost građanskog društva i demokratije, pristrasno pružanje usluga od strane države, nekontrolisana i neprofesionalna birokratija, usaglašenost „elita“ oko privilegija i duboko isprepletana mreža korupcije.

Neoliberali sve i svašta znaju i objašnjavaju, ali nikako da odgovore na davno postavljena pitanja V. Draškovića, koja im je postavljao i mnogim člancima i monografijama. Ali, evo i jednog novog pitanja za njih: ko je, kako i zašto stvorio i ko uveliko koristi *alternativne institucije*? To sigurno nijesu navodni anti-liberali (univerzitetski profesori), koje orkestrirano optužuju grupa srbijanskih neoliberalni alibi-ekonomista u

najnovijim diskusijama sa naučnog skupa *Naši naučni sporovi: liberalne i komunitarne opcije u institucionalnoj izgradnji i ekonomskoj politici* – vidi šire u: [5],[8] i [2]. Uradile su to nomenklature vlasti i njihovi lobisti. E, to je već za neoliberalne opasna i zabranjena zona, koju nikad ne „diraju“. Naprotiv, štite je svojom klasičnom, nametljivom i providnom apologetikom. Da li je to samo intelektualno-interesni oportunistički ili „oportunističko neznanje“ (izraz G. Mirdala)?! Umjesto neoliberala (koji u svojim radovima sa navedenog skupa čak netačno tvrde da „ne postoji neoliberalizam“!), ponudićemo u nastavku dopunu našeg odgovora (slika 3 i dr.).

SLIKA 3: ULOGA FORMALNIH I ALTERNATIVNIH INSTITUCIJA U RAZVIJENIM I NERAZVIJENIM DRŽAVAMA

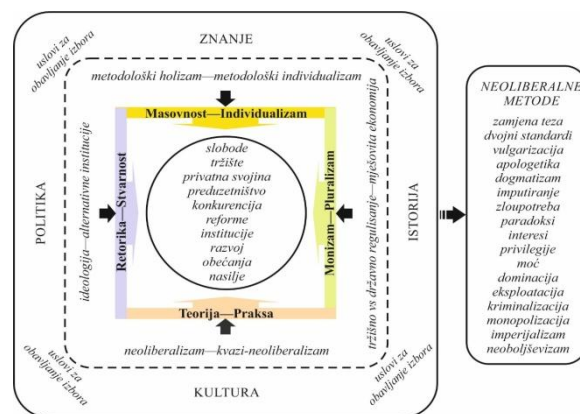

Izvor: kreacija autora

Neoliberalni kontekst (slika 4) je previše zastupljen u literaturi i praksi. On je i "originalan" iprepoznatljiv, pa se ne moženegrirati, nitipoistovječivati s liberalizmom. Druga je stvar što se on u praksi zloupotrebljava, vulgariše i svodi na metaforičnu poštapalicu i providnu apologetsku masku za djelovanje alternativnih institucija, koje dominiraju nad većinom formalnih i neformalnih institucijama u nekim državama JIE. On predstavlja teorijski paravan za: a) skrivanje masovne pljačke društvenih resursa, bogaćenje manjine na račun većine i održavanje statusa quo, po svaku cijenu, bez obzira na reprodukciju krize i b) beskrajnu prevaru, lakomost i pohlepu, koja se ne može riječima opisati ni objasniti, ni dokazati (upravo zbog zarobljenosti formalnih i neformalnih institucija od strane alternativnih institucija).

Sve to podsjeća na nekadašnji divlji Zapad. Ali, ipak je riječ o sofisticiranoj i organizovanoj „novo akumulaciji kapitala“. Novoj, jer u odnosu na staru nema nikakvog rizika za počinioca. I sve to dobro zna ovaj današnji demokratski Zapad, koji živi u uslovima veoma preciznog, strogog, kontrolisanog i konstitucionoo definisanog institucionalnog pluralizma! Ali ne u neoliberalizmu! Tamo su alternativne institucije svedene na najmanju mjeru (slika 3). Možda na onu istu ili približnu mjeru u kojoj nam domaći neoliberali predlažu postojanje tzv. „minimalne države“. Kakve li paradoksalne supstitucije!

SLIKA 4: NEOLIBERALNI KONTEKST

Izvor: kreacija autora

Nikad nijesmo bili protiv ekonomske optimizacije i mnogih izuzetno kvalitetnih članaka i naučnih dostignuća iz pomenute oblasti. Ali, želimo da ukažemo: a) problem predominacije matematičko-statističkog modeliranja u ekonomskoj nauci, pri čemu se ponekad u ekonomskim časopisima objavljuju radovi koji nemaju nikakve veze s ekonomijom i) činjenicu da navedena predominacija funkcionalno u značajnoj mjeri eliminiše političku ekonomiju i teorijsku ekonomiju uopšte, a posebno kritičku ekonomsku misao.

Posljednjih decenija mnogi ekonomisti (posebno tzv. „multidisciplinarci“) se prosto utrkuju u matematičkom modeliranju ekonomske stvarnosti. Eh, kad bi to tako moglo... Ali, na žalost, to zahtijeva većina

međunarodnih naučnih ekonomskih časopisa, jer je prednje postalo najvažniji „naučni“ kriterijum za njihovo uključivanje na prestižne međunarodne baze podataka - tzv. SCI i SSCI listu, kao i Scopus. Temeljnim istraživanjem dostupnih i selektovanih časopisa (tabela 1), utvrdili smo da se više od 95% radova koji su u nima objavljeni bavi raznim oblicima matematičko-statističkog modeliranja.

Slične rezultate dobila je davne 1998. D. McCloskey [6], koja je cijelu svoju monografiju „The Rhetoric of Economics” posvetila verifikaciji jenog tačnog upozorenja: „*Ne možemo misliti o ekonomiji samo pomoću matematike i logike, ne koristeći metafore i istoriju, činjenice i logiku*”. Ona ukazuje na prenaplašeni značaj statističkih veličina i testiranja, matematičke metodologije i besmislenih regresija parcijalnih slučajeva, koji suštinski ništa ne pokazuju. Naprotiv, oni samo „bježe“ od realnih ekonomskih problema. U krajnjem, navedeno „projektovanje“ narušava ljudsku slobodu (dodali bi: i slobodu ekonomskog izbora). Pored toga, navedena autorka s pravom upozorava na nemogućnost univerzalnosti ekonomske teorije: „*U okviru jedne teorije ne može se izraziti sva ekonomija*“. Zbog toga se sve više govori o krizi ekonomske nauke i njenoj izgubljenoj „duši“. Jer, matematičko-statistička modeliranja su napravila nepremostivi jaz između realnog života i ekonomske nauke.

U kojem je stepenu matematičko-statističko modeliranje supstituisalo politekonomske, pa čak i institucionalne i druge teorijske teme i analize, pokazuju podaci iz tabele 1. U njoj su prikazani rezultati analize na uzorku objavljenih članaka u posljednje 2-4 godine u dostupnim izdanjima selektovanih ekonomskih časopisa iz država JIE, koji se nalaze na SSCI listi (3 časopisa) i na Sopusu (2 časopisa). Ukupno posmatrano, razmatrani članci dominiraju sa 95,11%. Nećemo ocjenjivati značaj selektovanih radova sa regresionim odnosima, ni tema (često banalnih i neekonomskih²²) koje obrađuju.

TABELA 1: KOMPARATIVNI PREGLED VRSTE OBJAVLJENIH NAUČNIH RADOVA U SELEKTOVANIM ČASOPISIMA

<u>Naziv časopisa/ uzorak</u>	<u>Baza podataka</u>	<u>Oblast</u>	
		<u>br. objavljenih radova iz matem.-statističkog modeliranja</u>	<u>br. objavljenih radova iz teorijskih tema</u>
„Panoeconomicus” / 10 izdanja	<u>SSCI</u>	<u>63 (95,45)</u>	<u>3 (4,54)</u>
„Economic research“ 10 izdanja	<u>SSCI</u>	<u>125 (93,98)</u>	<u>8 (6,02)</u>
„Proceedings of Rijeka Faculty of Economics“ 5 izdanja	<u>SSCI</u>	<u>31 (100%)</u>	<u>0</u>
„Economic Annals“ / 9 izdanja	<u>Scopus</u>	<u>53 (98,15%)</u>	<u>1 (1,85%)</u>
„Croatian Economic Survey“ 5 izdanja	<u>Scopus</u>	<u>20 (86,95%)</u>	<u>3 (13,05%)</u>
	UKUPNO	292 (95,11%)	15 (4,89%)

Izvor: istraživanje autora

Umjesto toga, saglasni smos opštim uvjerenjem da ne postoji univerzalnost ekonomske teorije. Pošto bi ispravnost matematičko-statističkih modela podrazumijevala njihovu univerzalnost (koja ne postoji), to dovoljno govori o njihovoj maloj ili nikakvoj upotrebljivosti i relevantnosti za odlučivanje.

Ne osporavajući naučnu vrijednost i značaj selektovano analiziranim časopisima, kao objavljenim naučnim člancima u njima, za našu temu je bitno da oni često obrađuju *marginalne ekonomske teme* u kojima su glavne regresione i matematičko-statističke analize. To najbolje govori o njihovoj irelevantnosti za ekonomsku politiku i ekonomsku teoriju. Osim u razmatranom apologetskom smislu: njihovim forsiranjem se onemogućuje objavljivanje naučnih članaka s politekonomskom analizom. Svi ti modeli i regresije ne mogu objasniti ekonomsku stvarnost.

Osnovna ograničenja za ekonometrijske modele su: a) nedostupnost, asimetričnost i selektivnost informacija, b) nemogućnost prognoziranja ekonomskog ponašanja i c) apstrahovanje mnogih značajnih fenomena iz ekonomske stvarnosti i društvenog okruženja. kao isložene dinamike ekonomskih sistema u veoma promjenjivom okruženju.

Najzad, teško je i zamisliti da ekonomsku nauku bolje od ekonomista „znaju“ matematičari, statističari, informatičari, sociolozi, psiholozi i drugi. To je jedna od tragedija ekonomske nauke (za koju mnogi tvrde da je umjetnost, a ne nauka) i uzroka njene krize. Umjesto analize kabinetskih podataka i beznačajnih odnosa zavisnosti između nekakvih marginalnih varijabli,

²²“Analiza uticaja mase prisilnog raseljavanja na urbano siromaštvo”, “Faktori koji utiču na očekivanja zarade među makedonskim studentima”, “Društveno-ekonomske determinante prihoda domaćinstava među nacionalnim manjinama u sjeverozapadnim planinama Vijetnama”, “O regionalnim konvergencijskim klubovima u Europskojuniji”, “Odgovornost za odgovorno obnašanje dužnosti: FAIR upravljanje okvirom za odgovorno obnašanje dužnosti lokalnih vlasti”, “Vrednovanje e-Government projekata”, “Profesionalna seks segregacija i radno vrijeme” itd.

dokazivanja virtualnih hipoteza i sl. potrebna je kritička politekonomska analiza suštine ekonomskih pojava, procesa i problema, identifikovanje njihovih uzroka i posljedica, predlozi mjera za njihovo prevazilaženje itd.

4. ZAKLJUČAK

U radu je dokazano kako se u dužem vremenskom periodu vrši sustitucija politekonomskih kritičkih analiza od strane neoliberalnog i ekonometrijskog “modeliranja” ekonomske stvarnosti. Na taj način, svjesno se zapostavljaju ključni problemi ekonomske stvarnosti, što doprinosi ozbiljnoj krizi ekonomske nauke. Navedena modeliranja su apologetska, a njihove posljedice su velike po društvo, privredu i nauku.

U privredi i društvu dominiraju alternativne institucije (iz sjenke) nad formalnim i neformalnim institucijama. U nauci caruje degenerativni procesa inflacije diploma na svim nivoima, koji ima katastrofalne efekte. U državama koje malo ulažu u naučna istraživanja nije ni moguće očekivati dobre naučne rezultate. Sve to ima svoju logiku, jer nosiocima alternativnih institucija ne odgovaraju naučna i politekonomska objašnjenja. Programirana degradacija znanja je jedan od najvećih paradoksa našeg vremena. Ona vodi reprodukciji krize i alternativnih institucija, a funkcionalno je usmjerena na zanemarivanje društvenih i ekonomskih problema.

LITERATURA

- [1] Baletić, Z. (2006), „Privatni kapitalistički fundamentalizam, ekonomski liberalizam i ekonomska znanost“, *Ekonomski pregled*, 57 (7-8) 563-591.
- [2] Begović, B. (2015), “Ekonomska nejednakost kao barijera privrednom rastu”, referat sa naučnog skupa *Naši naučni sporovi: Liberalne i komunitarne opcije u institucionalnoj izgradnji i ekonomskoj politici*, Beograd, 20. mart, 1-28.

- [3] Drašković, B. (2015), „Muke u vezi sa neoliberalnom doktrinom – doktrinarna pitanja i stvarnost“, *Ekonomске ideje i praksa*, br. 16-17, 238-278.
- [4] Drašković, V. (2014), *Neoliberal metaphors a quasi-economic paradigm in function of vulgarized institutional monism and an experiment of interest*“, SPH, Celje – Osijek – Czestochowa – Kotor.
- [5] Madžar, Lj. (2015), „Moj obračun s njima“, u: *Naši naučni sporovi: Liberalne i komunitarne opcije u institucionalnoj izgradnji i ekonomskoj politici*, Beograd, 1-331.
- [6] McCloskey, D.N. (1998), *The Rhetoric of Economics*, The University of Wisconsin Press, Madison.
- [7] North, D. C., Walis, J. J. & Weingast, B. R. (2009), *Violence and Social Orders – A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, The Syndicate of the Pres of the Cambridge University, Cambridge.
- [8] Prokopijević, M. (2015), “Liberalni i državni kapitalizam”, *Ekonomске ideje i praksa*, br. 16-17, 99-126.
- [9] Stiglitz, J. (2008), „The End of Neoliberalism““, *Economist's Wiew*, july 07,

E-POSLOVANJE, E-TRGOVINA I POSLOVNA INTELIGENCIJA**Mirsad Imamović MA, e- mail: imanager@iu-travnik.com****Doc.dr. Jasmin Jusufrić**

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Došlo je vrijeme elektroničkog poslovanja (e-business), pa su sve veće i uspješnije tvrtke krenule ili kane krenuti u realizaciju elektroničkog poslovanja, jer je to za njih neminovnost. Elektroničku trgovinu (e-commerce) i elektroničko poslovanja treba posmatrati u kontekstu njihove povezanosti s poslovnim i tehnološkim trendovima. Naime, hod prema informatičkom društvu i reinžinjeringu poslovnih procesa, otvorili su put trgovine pomoću interneta, odnosno elektroničke trgovine. Tada su razvijene tvrtke shvatile da je internet brzorastući medij i prilika za efikasnije i efektivnije poslovanje, pa se još tada počelo govoriti o elektroničkoj trgovini prilikama koje ona donosi. S druge strane, poslovna inteligencija (Business Intelligence) predstavlja arhitekturu i kolekciju integrisanih operativnih aplikacija, zatim aplikacija za podršku odlučivanju i baza podataka koje tvrtkama omogućavaju jednostavan i relativno lagan pristup podacima. Danas svaka tvrtka raspolaže informatičkim sistemima transakcijske obrade podataka koji čini temelj za nadogradnju naprednijih sistema. Takvi sistemi prvenstveno služi automatizaciji i integraciji proizvodnih i poslovnih procesa. Tvrtkama je jasno da ugradnja savremene informacijsko-komunikacijske (IC) tehnologije direktno utiče na povećanje poslovne uspješnosti, pa kontinuirano reorganizuju poslovanje u skladu s razvojem tih tehnologija.

Ključne riječi: Internet, elektroničko poslovanje, elektronička trgovine, elektroničko tržište, poslovna inteligencija

E-BUSINESS, E-COMMERCE AND BUSINESS INTELLIGENCE

Abstract: The time of electronic business (e-business) has come, so the larger and more successful companies started or they are planning to start with realization of e-business, because it is a necessity for them. Electronic commerce (e-commerce) and electronic business should be observed in the context of their involvement with the business and technology trends. The journey towards the information society and re-engineering of business processes have opened path of trade using the Internet or electronic commerce. Then developed companies realized that the internet is a fast growing medium and the opportunity for more efficient and effective operations, and even then it has began to talk about electronic commerce and the opportunities that brings. On the other side, business intelligence presents architecture and collection of integrated operational applications, then applications for decision support and database of companies that provide a simple and relatively easy access to data. Today, every company has a computerized system, transaction processing, which forms the basis for more advanced system upgrade. Such systems primarily serve for the automation and integration of production and business processes. It is clear to companies that the installation of modern information and communication (IC) technology directly increase business performance, and so they continuously reorganize the business in accordance with the development of these technologies.

Keywords: Internet, electronic business, electronic commerce, electronic market, businessintelligence

1. UVOD

Internet je doživio veliku ekspanziju te je danas postao najmoćnije sredstvo komunikacije na svim razinama i u svim područjima ljudske aktivnosti, pa je život bez interneta praktički nezamisliv. Putem interneta ljudi se mogu povezati sa svim dijelovima svijeta u samo par sekunda. Mnoge su povlastice korišćenja interneta, ali i brojne nepogodnosti. Razvoj IC tehnologije ne zaustavlja se ni u trgovini, pa se danas dobar dio poslovanja obavlja sasvim drugim načinom od klasičnog. Od 1994. godine (kad je američki lanac picerija *Pizza Hut* prihvatio prvu narudžbu preko interneta), bilježi se kao dan kad je po mnogim začela elektronička tzv. e-trgovina. Značaj takvih kretanja u trgovini može se analizirati kroz više temeljnih osobina interneta, kao svjetske mreže, i to:

- Internet predstavlja globalno tržište koje se može prilagoditi kupčevim potrebama i mogućnostima od lokalne ponude do svjetskog nivoa;
- Internet nikad ne prestaje s radom, 24 sata na dan, 365 dana u godini;
- Internet omogućava uštede, jer skladišta postaju nepotrebna, kao i posrednici, trgovci, banke, što sve opterećuje cijenu proizvoda;
- Internet omogućava neograničenu količinu informacija;
- Internet omogućava kreiranja poruke i/ili ponude za svakog pojedinca (*e-mail*);
- Oglašivač nije limitiran količinom i oblikom sadržaja, jer se kao prilog mogu poslati tekstualne, grafičke, video i zvučne informacije;
- Troškovi su mnogo manji, npr. akcija slanja poruka putem *e-maila* 80% je jeftinija od slanja poštom na kućne adrese;
- Slanje je moguće putem *bannera* i elektronskih magazina (*e-zina*), dakle kada i nemamo vlastitu *web* (*www*) stranicu; te
- E-pošta predstavlja najbrži, najjeftiniji i najčešće korišćen interaktivni medij s mogućnošću selektivnog i brzog pristupa velikom broju ljudi širom svijeta.

2. POJAM I ZNAČENJE E-TRGOVINE, E-POSLOVANJA I E-TRŽIŠTA

E-trgovinu (*e-commerce*) obilježava kupoprodaju putem interneta, dok je e-poslovanje (*e-business*) ono u kojem je e-trgovina samo važan aspekt, jer ono uključuje sve aplikacije tvrtke koje podržavaju njeno poslovanje putem interneta, kao i spremnost na takvo poslovanje. Dakle, e-poslovanje ne obuhvata samo transakcije e-trgovine, već redefiniciju starih poslovnih modela sa savremenom tehnologijom koja podržava e-poslovanje i maksimalizira vrijednost za kupce. Velika konkurencija i nove paradigme e-trgovine, primoravaju tvrtke na izgradnju fleksibilnih i kupcima orijentisanih modela e-poslovanja. E-poslovanje složen je miks poslovnih procesa, aplikacija i strukture nužne za kreaciju uspješnih modela. Srića i Müller²³ navode sljedeća temeljna pravila i izazove e-poslovanja:

- Nakon formulisanja poslovne strategije, tehnologija više nije tema rasprave, već njena integralna sastavnica;
- Direktnost i brzina odbacivanja zastarjelog i dominirajućeg poslovnog dizajna često vodi poslovnom neuspjehu;
- Organizacija i optimiranje prikupljanja, obrade i kontrole toka informacija može biti isplativija od fizičkog kretanja i proizvodnje proizvoda (kopiranje aktivnosti iz fizičkog u virtualni svijet);
- Cilj je novog poslovnog dizajna kreirati virtualne tvrtke koje znatno snižavaju troškove i/ili stvaraju dodatnu vrijednost za kupce;
- E-tržište omogućava tvrtkama da slušaju svoje kupce i na taj način im potpuno prilagode svoje poslovanje;
- Ne treba se služiti tehnologijom, kako bi se kreirao proizvod, već kako bi se inoviralo, zabavljalo i kreiralo cjelokupno kupčevo iskustvo vezano uz taj proizvod, od

²³ Srića, V. i Müller, J. (2001.), Put k elektroničkom poslovanju, Zagreb: Sinergija, str. 163.-166.

selekcije i narudžbe pa do primitka i usluge;

- Poslovni model budućnosti sve više koristi modele *e-business* zajednica koje na najbolji način zadovoljavaju potrebe kupaca; te
- Zadatak je menadžmenta tvrtki koje imaju e-poslovanje da ostvare sukladnost između poslovnih strategija, procesa i aplikacija, i to brzo, na pravi način i to sve odjednom, pri čemu je naročito važno snažno liderstvo vrhovnog menadžmenta.

Isti autori navode i objašnjavaju pet zanimljivih aspekte e-trgovine i e-poslovanja, i to:

- Četiri velika izazova za tvrtku koja se počinje baviti e-trgovinom;
- Pet koraka izlaska na e-tržište kao predušlov za uspješno e-poslovanje;
- Četiri poslovna modela e-maloprodaje prema sadržaju koji nude e-trgovci; te prema načinu ostvarivanja trgovine i zajedništva kroz interaktivni odnos s kupcima;
- Šest područja poslovnog okruženja relevantnih za e-poslovanje; te
- Četiri nivoa primjene aplikacija u e-poslovanju.

Iskustva prvih sudionika elektroničke trgovine govore da se ostvaruju uštede od 10 do 20 postotaka, pa ona otvara velike mogućnosti, a višestruke su i nagrade za učešće na elektroničkom tržištu. Prodavaoci mogu steći više kupaca, dobiti bolje informacije o njima, efektivnije pripremati ciljane programe i bolje ih usluživati. E-tržište stvara mjesto za pojavu novih posrednika koji stvaraju novu vrijednost prikupljajući, organizujući, analizirajući i prosljeđujući informacije o kupcima, obrađujući narudžbe, pružajući logističke usluge, integrišući kupčeve i prodavaočeve informatičke sisteme ili pružajući konsultantske usluge. Naročita je pogodnost što kupci putem interneta mogu vrlo lako komparirati proizvode i usluge, pa su prodavaoci prisiljeni povećanjem efikasnosti smanjiti cijene te isporučiti veću vrijednost kupcima.

Danas se može identifikovati tri tipa e-tržišta (kontrolisano od strane prodavaoca, kontrolisano od strane kupaca te neutralno ili kontrolisano od strane posrednika), a njegov razvoj omogućava stvaranje vrijednosti putem ušteda na jeftinijim transakcijama, povećava moć kupaca zbog transparentnosti i mogućnosti usporedbe. Izradom svojih *e-commerce* rješenja neke će tvrtke vjerovatno pokušati spriječiti nova elektronička tržišta kontrolisana od strane kupaca, što će smanjiti njihove profite. Tada će posrednici imati priliku, svojom neutralnošću i posredništvom između većeg broja kupaca i prodavaoca, stvoriti ravnotežu na elektroničkom tržištu. Analiza vrijednost sadašnjih i budućih kupaca u sljedećem poslovnom razdoblju, jedan je od načina utvrđivanja potencijala tvrtki. Za procjenu perspektiva *e-commerce* tvrtke, možemo posmatrati sadašnje i predviđene iznose sljedećih veličina:

- Prosječni godišnji prihod po kupcu;
- Ukupan broj kupaca;
- Profitna maržu po kupcu;
- Prosječan trošak privlačenja kupca; te
- Postoci prebjega i izgubljenih kupaca svake godine.

Komparišući te pokazatelje za sudionike na e-tržištu, mogu se dobiti određene indicije o tom koje su tvrtke u povoljnijem položaju te je vjerovatniji njihov budući uspjeh. Dakako, nemoguće je eliminirati neizvjesnost, ali se može steći kvalitetniji uvid u moguću razvoj situacije na e-tržištu.²⁴

E-trgovina unosi radikalne promjene u klasične obrasce poslovanja. Tradicionalna se trgovina služila masovnim medijima obično u svrhu stimulisanja kupnje, pri čemu je potrošač bio pasivan, e-trgovina omogućava aktivnu ulogu kupca. Savremeni kupac putem *weba* može doći do svih potrebnih informacija o proizvodu ili usluzi. Internetski su kupci samosvjesni, dinamični, odlučni i izuzetno lojalni određenim tvrtkama te imaju veće razumijevanje i u krizama ostaju vjerni određenom proizvodu.

²⁴ Više vidjeti u Srića, V. i Müller, J. (2001), Idem, str. 166.-169.

Internet, kao mediji direktne prodaje, služi se i *e-mail* marketingom, sopstvenim *www* stranicama, oglašavanjem (preko *bannera*), izdavanjem e-magazina te učešćem u grupnim diskusijama. Danas se već govori o tzv. tvrtki 2.0 koja se temelji na nizu alata i tehnologija koje se često nazivaju *web 2.0* alati. Ti alati grupi korisnika omogućavaju saradničko pisanje, odnosno saradnju pri izradi i objavljivanju sadržaja na internetu.²⁵ Među *web 2.0* alate ubrajaju se internetski forumi, *wiki* sistemi za saradnju i razmjenu sadržaja, dnevници (*weblog*, *blog*), sistemi za društveno označavanje (*social tagging*), sistemi za društvene mreže (*social networks*), sistemi za razmjenu multimedijalnih sadržaja (*podcasting*), kontinuisano praćenje sadržaja i povezivanja (*content feeds*) i slično. Takve se tehnologije sve češće spominju u kontekstu upravljanja odnosima s kupcima i upravljanja znanjem.²⁶ Konačno, danas je nemoguće zamisliti ozbiljnu tvrtku koja nema *www* stranice. Trostruka je korist tih stranica: promovišu samu tvrtku i njene proizvodni ili uslužni program, preko njih se može vršiti prodaja proizvoda i usluga te postoji mogućnost dvosmjerne komunikacije s potrošačima, gdje oni mogu postavljati svoje upite, zamjerke, pohvale, sugestije i slično. Sve to iziskuje daleko manje novca od drugih medija marketinga. Kao troškovno najpovoljniji način dosezanje kupaca, trgovanje putem interneta otvara još niz pogodnosti za tvrtke koje odluče pokušati iskoristiti potencijal toga brzorastućeg tržišta, na primjer:²⁷

- Brži izlazak i osvajanje novih tržišta proizvoda i usluga;
- Povećanje lojalnosti postojećih i pridobivanje novih kupaca;
- Viši nivo povezanosti s kupcima kroz direktnu podršku;
- Smanjenje vremena isporuku i povećanje zadovoljstva kupaca;
- Mogućnost individualne fleksibilne ponude pojedinim kupcima;

- Porast brzine odvijanja transakcija i smanjenje troškova po svakoj;
- Smanjenje troškova (poslovanja i usluge kupcima) i znatne uštede;
- Simplifikacija poslovnih procesa i povećanje profitabilnosti i slično.

Paralelno s evolucijom informatičke nauke i IC tehnologije, dolazi do intenzivnijeg razvoja e-marketinga i njegove primjene u turizmu i ugostiteljstvu. Pretpostavlja se da su danas rijetke tvrtke iz te branše koje nemaju *web* stranice, pa se stoga *web site* mogu posmatrati kao nosioce e-marketing aktivnosti. Na internetu postoji niz različitih pristupa, pa to otežava preciznu kategorizaciju *web* stranica, jer većina njih imaju višestruke ciljeve za postizanje kojih se koriste različite marketinške strategija. Usprkos tom, većina poslovnih internetskih stranica (u ovom slučaju za područje turizma i ugostiteljstva) može se svrstati u jednu od sljedećih grupa:²⁸

- **Stranice matičnih ili korporativnih identiteta:** *Web* stranice koje strukturno i sadržajno čine proširene verzije brošura o potencijalima tvrtke u cilju promocije njene tržišne pozicije, strategije, vizije, misije i svega onoga šta će animirati, privući i zadržati kvalitetne menadžere i zaposlene, kao ciljne grupe ovih stranica;
- **Stranice lanaca, koncesija i članstava:** Lanci, koncesije i članstva predstavljaju organizacione oblike upravljanja tvrtkom. Zajednička je karakteristika ovih stranica stvaranje imena i marke u turizmu, a usmjerene su na najbolje pozicionisanje tih marki u svijesti potrošača koji preko ovih stranica mogu rezervirati u realnom vremenu;
- **Stranice pojedinih lokacija i objekata:** Pružaju informacije o određenoj lokaciji ili turističkom objektu, i to o smještaju, cijenama, pogodnostima i dodatnim uslugama.

²⁵ Više vidjeti na: Web 2.0 alati, <http://hr.wikipedia.org/wiki/...>

²⁶ Kakizawa, Y. (2007.), In-house Use of Web 2.0: Enterprise 2.0, Technical Journal, Vol. 2. br. 2. str. 46.

²⁷ Prilagođeno i dopunjeno prema Srića, V. i Müller, J. (2001.), Idem, str. 163.-166.

²⁸ Cox, B. i Koelzer V. (2005.), Internet marketing za hotele, restorane i turizam, Zagreb: Mplus, str. 10.

Ovoj grupi stranica pripadaju pojedine lokacije lanaca, koncesija i članstava te mnogi samostalni objekti koji nisu integralni dio neke veće upravljačke strukture;

- **Portali:** Portal je posrednik koji nudi zaokružen skup servisa za specifično dobro definisanu grupu korisnika,²⁹ odnosno *web* stranica koja je ili želi biti ulazna vrata u internet ili polazna tačka s koje korisnik kreće kada se spoji na internet. Portal skuplja različite sadržaje i nudi ih *web* korisnicima sa svim uslugama koje mogu poželjeti na jednom mjestu; te
- **Vortal:** Vortal je *web* stranica koja pruža informacije i izvore o nekoj specifičnoj industriji, na primjer, turizam i ugostiteljstvo. Oni obično nude vijesti, istraživanja statistike, *online* alate te ostale usluge. Među prvim i najuspješnijim vortalima bili su oni koji su nudili organizovana turistička putovanja.

Razvoj društvenih i ekonomskih odnosa donosi i probleme u svim oblicima turizma, a usporedo s (r)evolucijom informatičke nauke i tehnologije došlo je do intenzivnog razvoja e-marketinga u turizmu. Od svih prednosti e-poslovanja za turizam naročito je bitna činjenica da ono omogućava trenutno primanje i slanje informacija širom svijeta. Internet pruža podršku nizu funkcija i procesa u cilju razvoja proizvoda i zadovoljavanje potrošačkih potreba. Dolazi do promjena navika i ponašanja potrošača-turista koje je prvenstveno obilježeno korišćenjem interneta kao informacionog, komunikacionog i transakcijskog kanala. Inače, implementacijom e-marketinških strategija, osigurati će se dugoročni rast pozitivnih efekata od turizma koji će tako ojačati svoju konkurentsku sposobnost i poziciju temeljnog faktora ekonomskog rasta i razvoja.³⁰

²⁹ Kalakota, R. (2002.), E - poslovanje 2.0, Zagreb: Mate, str. 97.

³⁰ Andrić A. (2007.), Primjena E-marketinga u turizmu, Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Poslovna izvrsnost, Br. 2. str. 85.

3. POSLOVNA INTELIGENCIJA

Kao što u sažetku rekosmo, poslovna inteligencija (*Business Intelligence*) predstavlja arhitekturu i kolekciju integrisanih operativnih aplikacija, zatim aplikacija za podršku odlučivanju i bazâ podataka koje tvrtkama omogućavaju jednostavan i relativno lagan pristup podacima.³¹ Nadalje, to je miks novih aplikacija oblikovanih tako da mogu klasifikovati, organizovati i strukturisati podatke o poslovnim transakcijama na način koji omogućava analizu korisnu za odlučivanje i operativne aktivnosti tvrtke.³² Zapravo, to je proces prikupljanja internih i eksternih podataka i njihove pretvorbe u korisne informacije koje pomažu poslovnim korisnicima pri donošenju odluka. Usvajanjem koncepta poslovne inteligencije, tvrtka može koristiti podatke prikupljene iz brojnih izvora te ih pretvarati u informacije. Koncept poslovne inteligencije omogućava uočavanja temeljnih problema te se tvrtka može pravovremeno baviti uzrocima, umjesto posljedicama. Parafrazirajući neke internetske zapise, možemo konstatirati da je *poslovna inteligencija kombinacija operativnih aplikacija za podršku odlučivanju te koncept prikupljanja, analize i upotrebe informacija u cilju prihvatanja podražaja iz okoline, njihovog tumačenja i analize u interakciji s tvrtkom te pravovremeno uočavanja i iskorićavanja strateških prilika i šansi*; da su neke informatičke tvrtke usvojile jezik upravljanja znanjem te promovišu tzv. *Business Intelligence*; da *savremeni menadžerski informacioni sistem omogućava prikupljanje, obradu i spremanje podataka i informacija te njihovu distribuciju korisnicima*. Međutim, dobro je i zapamtiti i neke zanimljive navode savremenih autora, na primjer: - *Struktura menadžerskih informacionih sistema s vremenom evoluirala i počinje služiti menadžmentu za podršku u poslovnom odlučivanju, naročito u uvođenju poslovnih*

³¹ Moss, L.T. & Atre, S. (2003.), *Business Intelligence Roadmap*, Boston: Addison-Wesley, str. 4.

³² Kalakota, R. & Robinson, M. (2001.), *E-business 2.0 Roadmap for Success*, Boston: Addison-Wesley, str. 349.

promjena. (Velimir Srića) - Sistem poslovne inteligencije i informacijski sistemi osnivaju se na primjeni savremenih naučnih i praktičnih dostignuća u razvoju IC tehnologije. (Nikola Kuvačić) - Upravljanje poslovnim inteligencijom povećava kvalitet odlučivanja donosioca odluka. (Franciska Dadić)

Uvođenje nove IC tehnologije i informacijskih sistema potaknuto je usmjerenosti tvrtki na iskorišćenje informacija koje su rezultat obrada podataka s ciljem povećanja produktivnosti i konkurentnosti. Zadaća je informacijskih sistema dati podršku korišćenju informacija na nivou cijele tvrtke, pojedine radne grupe i pojedinca. Nadalje, informacijski sistemi kreatori su pouzdanih informacija kojima se služe menadžeri pri donošenju odluka i predstavljaju pomoćno sredstvo za kreiranje strategije. U složenim poslovnim sistemima svijest o koristima prihvaćanja koncepta poslovne inteligencije svakim danom sve više raste, a time i potreba za uvođenjem i primjenom takvih informacijskih sistema, odnosno potreba za implementacijom alata poslovne inteligencije pomoću kojih je moguće oživotvoriti ovaj koncept. Uz pomoć alata poslovne inteligencije tvrtka uspješnije povezuju ljude s poslovanjem, s kupcima, dobavljačima i partnerima. Alati poslovne inteligencije korisnicima omogućavaju uvid u ogromnu količinu raspoloživih podataka, na primjer:³³

- **Alati za upite** (to su programski paketi koji omogućavaju korisnicima postavljanje upita o matricama ili detaljima u podacima);
- **Alati za rudarenje podataka** (pomoću njih se provodi automatsko pretraživanje karakterističnih matrica ili korelacija među podacima); te
- **Softver za višedimenzionalne analize** (poznat pod skraćenicom OLAP³⁴ koji poslovnim korisnicima

omogućava pogled u podatke s različitih aspekata i dimenzija).

Kvalitetne vanjske i unutrašnje informacije preduslov su preživljavanja u današnjim turbulentnim uslovima, jer pomažu u preduzimanju odgovarajućih akcija. Interni podaci prikupljaju se prema određenim pravilima i pohranjuju u spremišta podataka, čijim povezivanjem nastaje skladište (baza) podataka. Vanjski se podaci odnose na tržište, konkurenciju, djelatnosti i slično te prolaze rutinsku obradu kao i interni, da bi zajedno sa njima poslužili za analize (istraživanja pokazuju da tipična tvrtka analizira tek 10% prikupljenih podataka). Međutim, koncept poslovne inteligencije tvrtki omogućava uočavanje temeljnih problema te se ona pravovremeno može baviti uzrocima, umjesto rješavanjima posljedica. Zbog sve jače konkurencije, razvijenih distribucionih kanala i ponude roba i usluga koja znatno nadmašuje potrebe i tražnju (prema pojedinim izvorima i 30-tak posto), potreba za uvođenjem i korišćenjem sistema poslovne inteligencije u naprednim tvrtkama javlja se kao poslovna nužnost. Isto tako, u mnogim industrijama prisutan je trend uvođenja zamjenskih proizvoda, zatim ulazak novih pridošlica u industriju uz istovremeni rast zahtjeva kupaca, a i dobavljača. Na primjer, prema podacima *Alfatec Group-e*³⁵, sisteme za poslovnu inteligenciju u Hrvatskoj koristi svega 10% velikih tvrtki, dok potrebu za takvim rješenjima u području poslovne inteligencije ima više od 60% tvrtki svih veličina. Posmatrano tržišno, potreba za uvođenjem koncepta javlja se prvenstveno zbog zadržavanja postojećih i pronalaženja novih klijenata (kupaca, potrošača), s time što je pronalaženje novih višestruko skuplje od zadržavanja postojećih. Kupci koji nisu zadovoljni kvalitetom proizvoda izbjegavat će ga i neće ponoviti kupnju. Poznato je da će svaki nezadovoljni kupac obavijestiti će i određeni broj drugih lica o svom nezadovoljstvu. Istraživanje *Harvard Business Review-a* zaključilo je: ako uspijete smanjiti bijeg kupaca konkurentima za 5%, možete udvostručiti svoju zaradu. Između

³³ Ljubetić, V. (2005.), Upravljanje znanjem primjenom alata poslovne inteligencije (magistarski rad), Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 91.

³⁴ Akronim od engleske sintagme: *Online Analytical Processing*.

³⁵ Keep up with Alfatec group, <https://www.linkedin.com/company/...> (14. 11. 2015.)

ostalog, koncept poslovne inteligencije nekoj tipičnoj tvrtki omogućava:³⁶

- Analizu ponašanja kupaca i dobavljača;
- Identifikaciju ključnih kupaca, dobavljača i troškova;
- Gdje i kod kojih kupaca nastaje poslovni rezultat;
- Uspješno pregovaranje s kupcima i dobavljačima;
- Analizu uspješnosti upravljanja tvrtkom;
- Posmatranje pojedinih tržišnih segmenata; te
- Lakše predviđanje budućih trendova.

Ako posmatramo kupce i dobavljače, naročito njihovu raspršenost, marketing, prodaju, servis, finansije, nabavu i slično, nužno je uvođenje uspješna sistema koji će povezati proces prikupljanja podataka, planiranja, analize te dobivanja kvalitetnih informacija ključnih za uspješno upravljanje, naročito u složenim poslovnim sistemima. Prema istraživanju *Garnter Group-e*, samo 20% tvrtki koristilo je više od 50% prikupljenih podataka u cilju povećavanja konkurentske prednosti. Jasno je da prihvatanje koncepta poslovne inteligencije predstavlja mogućnost koju će velik broj poslovnih sistema trebati što prije prihvatiti i usvojiti žele li opstati na tržištu. Dakle, temeljni je cilj koncepta prikupiti kvalitetne informacije, jer samo tako tvrtka ima šansu pravovremeno reagovati na tržišne promjene i donositi poslovne odluke.

Sistem poslovne inteligencije veže se uz gotovo sva područja (upravljanje procesima, poput praćenja proizvodnje i prodaje, upravljanja nabavom sirovina i materijala, finansijskog odlučivanja i upravljanja uopšte). Očekuje se njegov pozitivni uticaj na marketing, na uvođenje novih proizvoda, fokusiranje na kupca, povećanje konkurentske prednosti te rast prihoda i smanjenje troškova, razvoj investicija i slično. Današnji koncept poslovne inteligencije u dobrom se dijelu svodi na izvještavanje o stanju i izvršavanju poslovnih procesa, ali u budućnosti, osigurati

će naprednije procese odlučivanja koji će obavljati rutinske pripreme i zadatke umjesto zaposlenih, a njima ostaviti više vremena za samo donošenje odluka. U literaturi se navodi više zahtjeva koje korisnici očekuju od infrastrukture sistema poslovne inteligencije, a među ostalim, treba navesti sljedeće:³⁷

- **Sigurno okruženje:** S obzirom na značaj informacija u sistemu poslovne inteligencije i jednaku važnost podataka u izvršnim sistemima, nužno je da informacije u skladištu podataka budu dobro zaštićene od nedopuštenog pristupa i korišćenja;
- **Raspoloživost podataka:** Aplikacije poslovne inteligencije moraju biti stalno raspoložive, odnosno dostupne putem različitih kanala, u bilo koje vrijeme i na bilo kojem mjestu;
- **Prilagodljivost podataka:** Obrada podataka mora biti prilagodljiva i brzo reagovati na dinamične promjene u poslovnom okruženju i uslovima;
- **Skalabilna memorija i zadovoljavajuća djelotvornost:** Količina podataka rapidno raste i stalno se povećava broj korisnika sistema poslovne inteligencije. Kako bi sistem i skladištenja podataka mogli podržati taj rast podataka i brojne korisnike, mora se osigurati skalabilno i proširivo okruženje za punjenje, ažuriranje, obnavljanje i reorganizaciju podataka.
- **Brz razvoj i manjak kadrova:** Korisnici sistema poslovne inteligencije traže njegov što brži razvoj, pri čemu se javlja problem pronalaženje stručnog i osposobljenog informatičkog osoblja. Proizvođači softvera se trude razviti automatizovane alate koji će tvrtkama olakšati poslove vezane za administrovanje baza podataka.

³⁶ Koncept poslovne inteligencije, <http://autopoesis.foi.hr/wiki.php?...> (14. 11. 2015.)

³⁷ Ljubetić, V. (2005.), Idem, str. 78.

Projekt uvođenja sistema poslovne inteligencije zahtijeva znatna novčana ulaganja, uz velik rizik. Sistem se sastoji od hardvera, softvera, ljudi, podataka i organizacionih postupaka. Uvođenje novog sistema podrazumijeva promjene u svim tim dijelovima, iako se sistem opire promjenama i obično se teži minimalnom utrošku energije zbog različitih interesa pojedinaca u kojem suživot ostvaruju formalne i neformalne interesne grupe, pa informacioni projekti ne uspijevaju radi ljudskog faktora, a ne zbog tehnologije. Naime, u svakoj tvrtki susrest ćemo više vrsta zaposlenih koje možemo klasificirati u nekoliko karakterističnih grupa:

- U prvoj su grupi oni koji u pravilu ne prihvataju promjene pod bilo kojim uslovima (promjene su im prijatnija te će pružati otpor zbog zaokupljenosti operativom poslom, niske motiviranosti ili straha od novog i nepoznatog) i obično tvrde da tvrtka to već ima, ili da sa svim tim treba još pričekati;
- U drugoj su grupi oni koji brzo i spremno prihvataju promjene koje za njih predstavljaju dobru priliku da bi se iskazali; te
- U trećoj su grupi oni neodlučni koji čekaju šta će se dogoditi i koji se obično kasnije priklanjaju promjenama (nažalost, oni predstavljaju većinu).

Prihvatanje koncepta poslovne inteligencije znači spremnost na promjene. Međutim, ako ne postoji jasna vizija šta napraviti i ako ne postoji projektni zadatak, nije preporučljivo ići sa realizacijom koja će se fokusirati samo na tehnologiju, a ne i na problem. Projekt treba pažljivo planirati, odrediti ciljeve i način rada. Razgovorom s korisnicima budućeg sistema dobiti će se gruba slika procesa kao osnov za snimku stanja, a dobro može poslužiti i pregled standardnih izvještaja iz različitih segmenata poslovanja. Takođe, volumen nagomilanog papira može biti vizuelni pokazatelj vremena potrebnog za obradu podataka u informacije za krajnje korisnike, odnosno donosiocima odluka, iako se oni, pak, često žale da su zatrpani informacijama ili se žale na manjak potrebnih informacija. Nakon snimke stanja,

slijedi definisanje poslovnih zahtjeva i izgradnja modela podataka. Proces je osnov modela, dakle, modelišu se procesi, a ne baza podataka. Modelisanje je vrlo važan segment, jer se njime određuju analitičke mogućnosti cijelog sistema. Tokom izrade specifikacije važno je provesti razgovor s krajnjim korisnicima u cilju potvrde ispravnosti pripremljenog tzv. dimenzionalnog modela koji sadrži definicije svih pojmova (podataka) koji se nalaze u sistemu, koji ima više poglavlja (svrha i obim modela, informacije o modelisanju za korisnike, matrica, dimenzije i teme) i koji je napisan svima razumljivim jezikom. Matrica sadrži popis dimenzija i tema te grafički prikaz veza između tema i dimenzija, pa treba biti kratka i razumljiva. Alati poslovne inteligencije najčešće su ugrađivani samo u pojedine jedinice, kasnije i u cijelu tvrtku, a aktuelni su i pokušaji njihove ugradnje u korporativne portale. Slično se događalo i s ponuđačima različitih tipova portala (opšti, specijalizovani, intranetski, odjelni, korporativni i slično), pa se nekoordiniranom nabavom različitih rješenja u pojedinim jedinicama tvrtke stvara problem u kasnijim pokušajima integracije. Zato se i proizvođači softvera usmjeravaju prema traženju rješenja koja će omogućiti integraciju alata poslovne inteligencije u njega, ali uz održavanje tehničke neovisnosti o samom softveru.³⁸ Ugradnjom poslovne inteligencije u korporativni portal, omogućava kreiranje izvještaja prilagođenih njihovim specifičnim potrebama te *ad hoc* pristup podacima. Tvrtka generiše izvještaje nezavisno o tom pomoću kojeg su alata proizvedene njegove sastavnice te integriše strukturisane i nestrukturisane podatke, a to predstavlja i najveću korist od primjene koncepta poslovne inteligencije integrisane na nivou tvrtke. Vodstvo se tvrtke može koncentrisati na same poslovne procese bez nepotrebnog opterećenja nebitnim problemima. Ovakav koncept poslovne inteligencije integrisane na nivou tvrtke i ugrađene u korporativni portal omogućava personalizovanje informacija prema posebnim zahtjevima korisnika i potpuno iskorišćenje svih

³⁸ Panian, Ž. i Klepac, G. (2003.), Poslovna inteligencija, Zagreb: Masmedia, str. 201.

mogućnosti koje pruža savremena IC tehnologija. Inače, sistem poslovne inteligencije može se podijeliti na nekoliko temeljnih sastavnica, što tvrtki omogućava praćenje i mjerenje povrata na investiciju, kao što su:³⁹

- **Infrastruktura:** Čine je skladište podataka, ETL alati i operativna spremišta podataka. Praćenje i mjerenje infrastrukture, odnosno povrata na investiciju (ROI) očituje se u povećanju efikasnosti: *činiti stvari na pravi način*;
- **Funkcionalnost:** Čine je platforme PI, rudarenje podataka, aplikacije PI (operativne, strateške i analitičke) i *ad-hoc* izvještavanje. Mjerenje funkcionalnosti očituje se u povećanju efektivnosti: *činiti prave stvari*;
- **Organizacija:** Čine je informaciona/organizaciona kultura, mjerenje performansi, metodologije PI, centar PI (objedinjavanje znanja i vještina). Mjerenje i praćenje ROI-a ostvaruje se implementacijom rezultata sistema u poslovne procese, pri čemu treba voditi računa o organizacionim specifičnostima pojedine tvrtke; te
- **Poslovanje:** Čine ga ključni pokazatelji uspješnosti, trendovi i transparentnost poslovanja. U ovoj nevidljivoj sastavnici ROI se očituje se kroz osiguravanje konkurentске prednosti.

U današnjem dinamičnom poslovanju svaka je tvrtka jedinstvena i zahtijeva posebna rješenja poslovne inteligencije. Stoga, poslovna inteligencija ne predstavlja alate kao gotov proizvod, već na tržištu postoje alati koji se prilagođavaju potrebama korisnika. Od alata poslovne inteligencije, u literaturi se najčešće obrađuju tzv. OLAP alati. Na tržištu OLAP alata danas se nudi nekoliko varijanti, i to: Relacioni OLAP alati (ROLAP), MOLAP ili višedimenzionalni OLAP alati, Desktop OLAP ili alati za stolna računala te HOLAP (hibridni) alati.

ZAKLJUČAK

Internet otvara velike mogućnosti u poboljšanju poslovanja i veliki potencijal koji se otvara porastom broja njegovih korisnika. Danas su ogromni rezultati maloprodaje preko interneta te transakcija tvrtka-tvrtka (*business-to-business*). Internet otvara i pitanje pravne regulative te privatnosti kupaca i korisnika koja još nisu adekvatno riješena, čak ni u SAD-u. Njihovo će rješavanje vjerojatno biti jedan od ključnih faktora koji će odrediti dinamiku razvoj tzv. internetskog društva i ekonomije. Naime, sigurnost poslovanja preko interneta, koja se u posljednje vrijeme sve bolje tehnički rješava, mora biti potpuno riješena i na području pravne regulative, jer bez tog korisnici se neće osjećati posve sigurno pri obavljanju transakcija, pa će ih zato izbjegavati kada god budu mogli. Kako bilo da bilo, došlo je vrijeme elektroničkoga poslovanja (*e-business*), pogotovo u SAD-u, gdje su internet revolucija te tzv. digitalno društvo i ekonomija u punom zamahu. Iako ima i neuspješnih primjera, sve veće i uspješnije tvrtke na vrijeme su krenule u realizaciju elektroničkog poslovanja, ili pak to uskoro kane učiniti, jer su shvatili da je to zapravo poslovna nužnost, bez čega nemaju dobru buduću perspektivu. Elektroničku trgovinu (*e-commerce*) i elektroničko poslovanje treba posmatrati u kontekstu njihove povezanosti s poslovnim i tehnološkim trendovima. Naime, hod prema informacionom društvu i reinžinjerung poslovnih procesa, otvorili su put trgovine pomoću interneta, odnosno elektroničke trgovine. Tada su razvijene tvrtke shvatile da je internet brzorastući medij i prilika za efikasnije i efektivnije poslovanje, pa se još tada počelo govoriti o elektroničkoj trgovini i prilikama koje ona donosi.

CITIRANI IZVORI

- [1] Andrić A. (2007.), Primjena E-marketinga u turizmu, Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Poslovna izvrsnost, Br. 2. str. 85.

³⁹ Vidjeti u Ljubetić, V. (2005.), Idem, str. 87.-88.

- [2] Cox, B. i Koelzer V. (2005.), Internet marketing za hotele, restorane i turizam, Zagreb: Mplus.
- [3] Kakizawa, Y. (2007.), In-house Use of Web 2.0: Enterprise 2.0, Technical Journal, Vol. 2. br. 2. str. 46.
- [4] Kalakota, R. & Robinson, M. (2001.), E-business 2.0 Roadmap for Success, Boston: Addison-Wesley.
- [5] Kalakota, R. (2002.), E - poslovanje 2.0, Zagreb: Mate.
- [6] Keep up with Alfatec group, <https://www.linkedin.com/company/...> (14. 11. 2015.)
- [7] Koncept poslovne inteligencije, <http://autopoesis.foi.hr/wiki.php?...> (14. 11. 2015.)
- [8] Ljubetić, V. (2005.), Upravljanje znanjem primjenom alata poslovne inteligencije (magistarski rad), Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- [9] Moss, L.T. & Atre, S. (2003.), Business Intelligence Roadmap, Boston: Addison-Wesley.
- [10] Panian, Ž. i Klepac, G. (2003.), Poslovna inteligencija, Zagreb: Masmedia.
- [11] Srića, V. i Müller, J. (2001.), Put k elektroničkom poslovanju, Zagreb: Sinergija.
- [12] Kuvačić, N. (2013.), Antologija naših i svjetskih mudrosti i gluposti (od antičkih polisâ do globalnoga sela), Split: Beretin.
- [13] Web 2.0 alati, <http://hr.wikipedia.org/wiki/...> (14. 11. 2015.)

STRANA ULAGANJA I NJIHOV ZNAČAJ ZA EKONOMSKI RAZVOJ BOSNE I HERCEGOVINE

Dr.sc. Maida Bećirović, e- mail: becirovic.maida@hotmail.com
Agencija za unapređenje stranih investicija u BiH – FIPA. Zagrebačka 25,
71000 Sarajevo

Azra Bećirović, tel. +387 61 355 378
Sarajevo, Grbavička 44

Duško Masleša MA, e- mail: duško.maslesa@dei.gov.ba
Direkcija za evropske integracije Savjeta ministara Bosne i Hercegovine
Trg BiH 1, 71000 Sarajevo

Jasna Kuljanović BA, e- mail: jasna.kuljanovic@gmail.com
Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Glavni preduslov uspješnog ekonomskog razvoja svake privrede u savremenim uslovima poslovanja podrazumijeva raspolaganje dovoljnim finansijskim sredstvima kojim bi se finansirali uspješan i kontinuiran privredni rast i razvoj. Imajući u vidu da je finansijski kapital vrlo ograničen resurs i da ga mnoge zemlje nemaju u dovoljnim količinama, prinuđene su da nedostatak potraže u stranim investicijama kao najpovoljnijim uslovima finansiranja svoje privrede. U slučaju da iznos starnih ulaganja bude nedovoljan, konkretna država se u toj situaciji mora snalaziti na druge načine koji su uvijek nesigurni i po pravilu vrlo skupi. Privreda Bosne i Hercegovine, opterećena mnogim problemima, spada u grupu sličnih ekonomija koje nisu dovoljno ekonomski razvijene i kao takve nisu u stanju, da bez stranih investicija, pa i bespovratne pomoći, obezbijedi ni minimum svoje likvidnosti. S obzirom, na teško stanje privrede, lako je zaključiti od kakvog je značaja dovoljan obim stranih investicija, u svim sektorima privrede za funkcionisanje i opstanak cjelokupnog ekonomskog sistema Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: strane direktne investicije, privredni rast, finansijski kapital, makroekonomska politika, finansijske institucije

FOREIGN INVESTMENTS AND THEIR SIGNIFICANCE FOR ECONOMIC DEVELOPMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: The main prerequisite for successful economic development of every economy in the modern business environment implies availability of sufficient financial resources with which would be financed the successful and sustained economic growth and development. Having in mind that the financial capital is very limited resource, and that many countries do not have it in sufficient quantities, in the lack of foreign investment, they are forced to seek the most favorable terms of financing its economy. In case that the amount of foreign investments is insufficient, in that situation, specific countries must cope in other ways that are always uncertain and usually very expensive. The economy of Bosnia and Herzegovina, loaded with many problems, belongs to a group of similar economies that are not economically developed and as such are not capable to provide even the minimum of their liquidity, without foreign investments, including grants. Considering the difficult economic situation, it is easy to conclude which is the importance of a sufficient volume of foreign investment in all sectors of the economy for the functioning and existence of the entire economic system of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: foreign direct investment, economic growth, financial capital, macroeconomic policy, financial institutions

1. Uvod

Iako se odnos prema stranim direktnim investicijama (SDI) mijenjao posljednjih decenija, u mnogim zemljama one i dalje predstavljaju jedan od najvažnijih instrumenata posredstvom kojih nacionalne ekonomije podstiču ekonomski rast i razvoj, rast zaposlenosti, razvoj infrastrukture, prenos znanja (know-how), smanjenje siromaštva, itd. Direktna strana ulaganja kao oblik međunarodnog kretanja kapitala predstavljaju doprinos efikasnijem poslovanju privrede, izlazak na međunarodno tržište, podizanje životnog standarda društva. Strana ulaganja predstavljaju ključni razvojni faktor u savremenoj privredi, uz trgovinu, najznačajnije sredstvo poslovanja preduzeća, organizovanje proizvodnje, snadbjevanje robama i uslugama u svjetskim razmjerama. Interes za privlačenje stranih ulaganja, pokazuju zemlje u razvoju, tranzicijske, i razvijene zemlje. Direktna strana ulaganja utiču na ekonomski rast, a efekti zavise od oblika ulaganja i investicionog ambijenta. Strane investicije su, prevashodno, ekonomski fenomen, zasnovan na pretpostavci da globalna alokacija proizvodnih sredstava omogućava njihovo optimalno korićenje, čime se u krajnjem doprinosi op.tem ekonomskom rastu. Mada je njihov osnovni .ratio. ekonomski, dejstva stranog kapitala uključuju i različite socijalne, političke i tehnolo.ke uticaje. Prisustvo i intenzitet određenih efekata stranih investicija zavisi od vrste stranih ulaganja u pitanju, kao i otvorenosti dr.ava uvoznica kapitala (receptivne države; državedomaćini) za prijem inostranog kapitala. U daljem izlaganju namjera autora je da ukažu na značaj inephodnost SDI za funkcionisanje privrede Bosne i Hercegovine. Takođe, u nastavku rada dat je pregled stanja stranih direktnih investicija, najvećih ulagača po zemljama iz koje dolaze kao i struktura po sektorima privrede u kojima su strani ulagači plasirali kapital, te pregled međunarodnih institucija o konkurentnosti i poslovnom okruženju Bosne i Hercegovine i regiona.

2. Strane investicije i ekonomski razvoj

U ovom momentu, dinamika ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine veoma je zavisna od priliva stranih direktnih investicija. SDI stvaraju niz direktnih benefita i imaju snažne multiplikativne efekte na nacionalnu ekonomiju. Zemlje u razvoju zbog zaduženosti i nepovoljnog privrednog stanja pokazuju interes za priliv stranih investicija, naročito kada krediti i razne finansijske pomoćiprestaju pristizati.

Između ostalog:

- SDI utiču na ukupnu zaposlenost i rast dohotka zaposlenih;
- kroz korporativne i indirektno poreze, SDI uvećavaju ukupne poreske prihode države;
- strane firme utiču na direktne ekonomske inpute kroz kupovinu roba i usluga, i isplatu plata
- zaposlenima; SDI doprinose regionalnom razvoju;
- SDI omogućavaju tehnološke transfere i kreiranje potpuno novih sektora;
- razvoj ljudskih resursa i vještina, kroz treninge i obuke za zaposlene, dobavljače ili distributere,
- u značajnoj mjeri podstiču razvoj tržišta radne snage; kroz poboljšavanje kvaliteta roba i usluga, SDI jačaju konkurenciju;
- kroz saradnju sa domaćim kompanijama, univerzitetima i istraživačkim institutima, SDI stvaraju
- osnov za jačanje istraživanja i razvoja (R&D) za koji se procjenjuje da predstavlja osnov budućeg razvoja tokom XXI vijeka;
- SDI razvijaju i jačaju menadžersku klasu u lokalnoj ekonomiji; itd.

Efekti direktnih stranih ulaganja zavise od faze ekonomskog razvoja zemlje, gdje postoje četiri (4) faze. U prvoj fazi najvažniju ulogu imaju prirodni resursi, i u ovoj fazi, zemlja domaćin, nema značajnih efekata. Druga faza povećava

domaće investicije, investira se u javna dobra, komunikacije i transport. Država svoje interese pomjera od prirodnih resursa ka proizvodnji radno-intenzivnih dobara, a efekti zavise od infrastrukture i makroekonomske politike. Treća faza, obuhvaća period razvoj podržanog inovacijama, menadžerskim znanjima, organizacionim prednostima, racionalizacijom proizvodnje, i investicijama koje imaju efekte na jačanje konkurentnosti domaćih kompanija i nastupa na novim tržištima. Četvrta faza je najveća faza ekonomskog razvoja i predstavlja postindustrijsko-servisno društvo. Proizvodi se sastoje od direktnih usluga, a prekogranične veze postaju intenzivnije. Strana ulaganja mogu prouzrokovati negativne efekte nadomuća preduzeća, ukoliko ih strani investitori istisnu sa tržišta, i postanu monopolisti.⁴⁰ Štete mogu nastati i u platnom bilansu zemlje usljed odliva profita umatičnu zemlju ili velikog uvoza inputa. Kretanje stope privrednog razvoja, učestće ukupnih investicija u brutodomaćem proizvodu i efikasnost investicija. Empirijski je dokazano da stopa rast privrede zavisi od efikasnosti investicija, a manje od udijela investicija u brutoproizvodu.

Ocjena efikasnosti investicija obuhvata sve efekte koji se postižu realizacijom investicionih projekata. Efekti ulaganja predstavljaju mjeru ostvarivanja ciljeva stranih ulagača i zemlje domaćina, izbor najefikasnijeg projekta, i oblik direktnih stranih ulaganja. Osnovna ocjena efekata ulaganja je da se izračuna veličina profita. Danas se osporava takav cilj ulaganja u svim slučajevima investiranja. Pojedini projekti, u okviru stranih i domaćih ulaganja, dobit će pozitivnu ocjenu ako pored profita obezbjede transfer tehnologije, dodatno zapošljavanje, zaštitu životne iradne sredine, kao i ostale aspekte investiranja.⁴¹

⁴⁰ Velagic I, „Efekti stranih ulaganja na zemlju domaćina“, Časopis za ekonomiju i politiku tranzicije/Journal of economic and politics of Transition, Godina XIII - Tuzla-Travnik-Zagreb-Beograd-Bukurešt, 2011., Br. 27

⁴¹Ibidem

Direktna strana ulaganja smatraju se najpovoljnijim izvorom kapitala, i imaju prednost u odnosu na ostale izvore kapitala, kao što su zaduženje, portfolio investicije i strana pomoć. Prednosti, direktnih stranih ulaganja, u odnosu na kredite su da ne predstavljaju značajne odlive kapitala u budućnosti, koji mogu narušiti tekući bilans i privredni rast u tome periodu, za razliku od portfolio investicija čiji je odliv i nestabilnost u značajnoj mjeri izražena.⁴² Analiza finansijskih efekata pokazuju da strana ulaganja predstavljaju priliv stranih resursa koj ipovećavaju ukupne investicije u zemlji domaćinu. Njihovo učestće u ukupnim domaćim investicijama se povećava, posebno kod zemalja u tranziciji.⁴³ Ovakva ulaganja povećavaju ukupne investicije u zemlji domaćinu, tako što jedan (1) EURO direktnih stranih ulaganja povećava ukupne investicije zaviše od jednog (1) EURA, odnosno obim efekata (crowding-in) kreće se u rasponu 1,5-2,3 EURA. Razlika u efektima postoji zavisno o kojoj zemlji domaćinu/primaocu se radi, i u koji sektore investira. Blomstrom je analizirao uticaj stranih ulaganja na investicije tranzicijskih zemalja i zaključio da direktna strana ulaganja podstiču investicije u zemljama domaćina.⁴⁴

3. Strane direktne investicije i BiH

Globalna finansijska kriza predstavlja jedinstven izazov koji zahtijeva i rezolutan odgovor, jer je ona prouzrokovala brojne reperkusije ne samo na poslovni sektor nego i na živote običnih smrtnika. . Nezavisno od globalne finansijske krize, BiH je već bila suočena sa ozbiljnim makroekonomskim

⁴²Ispitivanje stabilnosti DSI-tokova u odnosu na ostale tipove kretanja kapitala je predmet velikog broja empirijskih studija koje koriste različite metode mjerenja njihove stabilnosti. Više o tome može se vidjeti u: OECD (2002), Foreign Direct Investment for Development, Paris.

⁴³Učestće DSI u ukupnim bruto-investicijama u evropskim zemljama tranzicije se povećala sa 7,1% u 1996. na 18,2% u 2000. godini, u najrazvijenijim zemljama tranzicije nalazi se na nivou preko 25%.

⁴⁴Blomstrom, m. i Kokko, A., How Foreign Direct Investment Affects Host Countries, WB Policy Research Working Paper 1745, Washington, 1997.-str.57a.

neravnotežama, koje su se ogledale u visokom budžetskom i vanjskotrgovinskom deficitu, te veoma niskom konkurentošću domaće privrede na svjetskom tržištu.⁴⁵ Da stvar bude gora ova kriza je značajno smanjila tokove priliva sredstava za finansiranje ovih deficita. U proteklih deset godina, fiskalni i deficit po tekućem računu doveo je do visokog nivoa javnog duga (unutrašnjeg i vanjskog) koji, usput rečeno, ima lošu strukturu jer se odnosi na javnu potrošnju.⁴⁶ Zanimljiva je činjenica da je u toku 2013. godine tržišna kapitalizacija bila veća od aktive bankarskog sektora za 1,19 puta, a od kredita odobrenih privredi za 3,86 puta, iako je te godine stopa rasta kredita na godišnjem nivou imala najveću vrijednost. Nije nevažno istaći da su ostala finansijska tržišta u BiH, još uvijek uska i nedovoljno razvijena, što znači da osim banaka postoji relativno malo finansijskih institucija koje su sposobne da na adekvatan način ispune ulogu finansijskih posrednika.⁴⁷ Kada govorimo o zakonskom okviru za strana ulaganja, onda moramo istaći daovu materiju, prije svega reguliše Zakon o politici direktnih stranih ulaganja u BiH i zakoni o stranim ulaganjima na entititskim nivoima.⁴⁸ Navedenim propisima strani investitori imaju nacionalni tretman, što znači, da kada jednom osnuje privredni subjekt u Bosni i Hercegovini, strani investitor ima ista prava i obaveze kao i domaći privredni subjekt. Bosna i Hercegovina, pored svojih prirodnih ljepota

⁴⁵Prof. dr Sahrudin Sarajčić, vanjski saradnik, Ekonomski fakultet Sarajevo, UNSA, izlaganje na Međunarodna konferencija za investicije i ekonomski razvoj "Horizon", 2015, Sarajevo

⁴⁶Ministarstvo finansija i trezora BiH iznosi podatke da ukupan javni vanjski dug BiH na kraju 2009. godine iznosi oko 5 milijardi KM. Strukturu javnog vanjskog duga BiH u 2009. godini karakteriše novo zaduženje kod MMF-a kroz trogodišnji stand-by aranžman. U poređenju sa 2008. godinom javni vanjski dug je porastao za 23,5%, dok je njegov udio u BDP-u iznosio 21%. Direkcija za ekonomsko planiranje BiH, Godišnji izvještaj 2009., str. 28.

⁴⁷Sarajčić S., vanjski saradnik, Ekonomski fakultet Sarajevo, UNSA, izlaganje Međunarodna konferencija za investicije i ekonomski razvoj "Horizont", 2015, Sarajevo

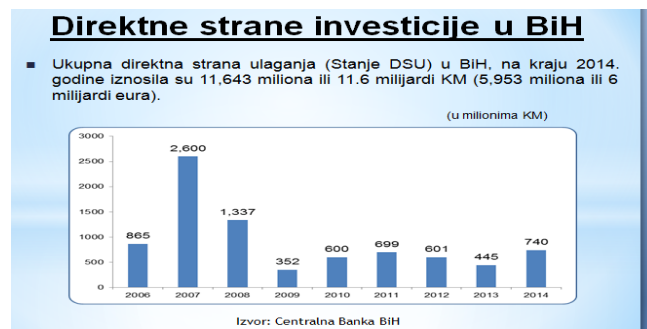
⁴⁸Zakon o politici direktnih stranih ulaganja u BiH, Službeni glasnik BiH, br.41/98; Zakon o direktnim stranim ulaganjima, Službene novine FBiH br. /; Zakon o stranim ulaganjima, Službeni glasnik RS br. /

i sirovina, nudi i druge resurse i pogodnosti za strane investitore.

Razlozi za investiranje, koji su navedeni od strane investitora kao prednost za BiH prikazuju slijedeće kriterije:

- Povoljan zemljopisni položaj;
- Bogatstvo prirodnim resursima;
- Stručna i jeftinija radna snaga;
- Širenje tržišta, ne samo na lokalnom (tržištu) nivou već i u zemlje sa kojima BiH već ima razvijenu ekonomsku saradnju;
- Ranije ostvarena dobra poslovna saradnja sa bh. kompanijom – opredjeljenje za zajednička ulaganja;
- Preporuke već postojećih investitora (Slovenija, Austrija)
- Vežanost za zemlju porijekla – ulaganja dijaspore, direktno ili putem motiviranja poslodavca;
- Stalan rast BDP-a;
- Prisustvo multinacionalne kompanije – zadovoljenje postojećih i planiranih potreba za robama i uslugama;
- Raspoloživi vladini fondovi za podršku zajedničkim ulaganjima (Nizozemska – PSOM projekat)⁴⁹

Grafikon br. 1

Iz grafikona je vidljivo da ukupne direktne strane investicije (DSI) u BiH, na kraju 2014. godine iznosile su 11,643 miliona ili 11.6 milijardi KM (5,953 miliona ili 6 milijardi eura). Očekivano povećanje direktnih stranih ulaganja je registrovano u 2014. godini, kada su DSU bila veća za 66.3% u odnosu na 2013. godinu. Prema

⁴⁹Izvor: FIPA – afterccare projekat 2015

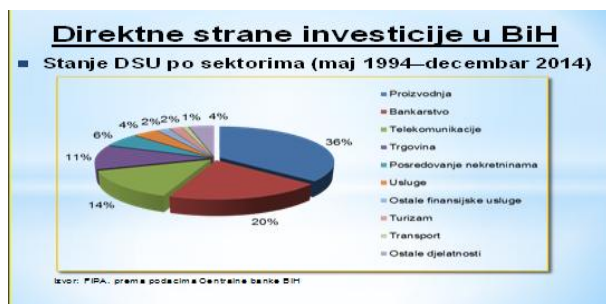
zvaničnim podacima CBBH, u Bosni i Hercegovini, direktna strana ulaganja su u 2014. godini iznosila 739.5 miliona KM ili 378 miliona eura.

Grafikon br.2

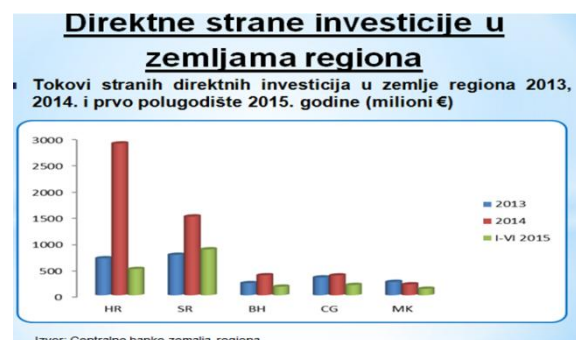
Zemlje najznačajniji investitori u BiH su i dalje zemlje EU i regiona, a na prvoj poziciji je Republika Austrija koja je i najznačajniji investitor u regionu. Uz navedene zemlje registrovano je povećanje investicija iz Ruske Federacije i povećanje aktivnosti investitora sa Bliskog istoka.

Grafikon br.3

Zahvaljujući dobroj reputaciji i dugoj industrijskoj tradiciji u BiH, najznačajniji iznos DSI je investiran u sektor proizvodnje (36%). Značajan udio u okviru ukupnog priliva direktnih stranih ulaganja imao je i bankarski sektor (20%).

Grafikon br.4

Prema zvaničnim podacima centralnih banaka zemalja regiona, direktne strane investicije u 2014. godini su zabilježile rast u poređenju sa 2013. godinom, osim u Makedoniji gdje su investicije u 2014. godini bile manje nego godinu ranije. Najveći priliv stranih direktnih investicija u 2014. godini registrovan je u Hrvatskoj, koja je imala i najveći rast investicija u poređenju sa 2013. godinom (311.5%).

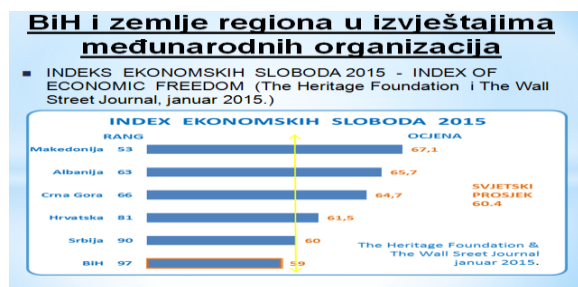
Grafikon br.5

Prema Doing Business izvještaju za 2016.godinu⁵⁰, Bosna i Hercegovina je napredovala u odnosu na izmijenjeni prošlogodišnji ranking za 3 mjesta, tako da je u Doing Business izvještaju za 2016. godinu na 79. mjestu u svijetu. Sve ostale države regiona su bolje rangirane od BiH, izuzev Albanije koja je značajno smanjila svoj ranking i sada se nalazi na 97. mjestu.

⁵⁰<http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf> (pogledano 27.11.2015.)

Grafikon br.6

Indeks ekonomske slobode je teoretska analiza faktora koji najviše utiču na institucionalno okruženje ekonomskog razvoja. Nalazi ove studije su jasni: zemlje sa najvećom ekonomskom slobodom imaju višu stopu ekonomskog rasta i znatno su prosperitetnije od zemalja sa manjom ekonomskom slobodom. BiH je na listi država evropskog regiona rangirana na 38. mjesto, a sa ukupnim skorom (59) je ispod svjetskog (60.4) i regionalnog (67.) prosjeka. Kao što možemo vidjeti, sve države iz bližeg okruženja su na listi iznad BiH

U uslovima kada je konkurencija sve veća, a broj investitora u padu, poseban značaj dobijaju zalaganja protiv brojnih ograničenja koja utiču na to da stranih direktnih investicija bude manje od potencijalno mogućih. Među ograničenjima posebno se ističu: veličina tržišta; fragmentiran ekonomski prostor; nedostatak planova prostornog uređenja; nizak stepen kvalifikovane radne snage; kapaciteti institucija vlasti i efikasnost uprave; preopterećenost zakonodavnog sistema; nedostatak adekvatne infrastrukture i zastoj u privatizaciji strateških preduzeća, posebno u sektorima industrije, turizma i transporta. Dodatno, poslednjih godina dolazi do porasta značaja rizika zaštite intelektualne svojine i rizika zaštite imovine i radnika.

Osnovni cilj zemlje domaćina je ostvarenje dugoročnog privrednog rasta koji se zasniva na povećanju investicija, novih tehnologija, povećanje konkurentnosti proizvoda na svjetskom tržištu. Istraživanja su pokazala

da se privredni rast najefikasnije može realizovati kroz grinfild (greenfield) investicije, na koje se zemljadomaćin najviše orijentiše u privlačenju stranih investicija.⁵¹

1. Zaključak

U okviru kretanja međunarodnog kapitala, izdvaja se značaj direktnih stranih investicija, iz razloga jer predstavljaju značajan izvor materijalnih sredstava ali i nematerijalnih resursa (prenos znanja, menadžerske sposobnosti, nova tržišta itd.) za zemlje domaćine/primaoce investicija. Strane investicije u zemlje u razvoju imaju ključnu ulogu u osiguranju dodatnog kapitala neophodnog za razvoj.

Evaluacija efekata ulaganja je značajna, te je u tu svrhu neophodno utvrđivanje kriterija u skladu sa međunarodnim standardima i metodama ocjene stranih direktnih investicija i njenih efekata na ekonomski razvoj. Ovakav pristup omogućuje ostvarenje efekata i usmjerenje investicija u sektore i regione koji najviše odgovaraju Bosni i Hercegovini, kao zemlji domaćinu/primaocu direktnih stranih investicija. Direktna strana ulaganja, kao oblik međunarodnog kretanja kapitala, Bosni i Hercegovini doprinose efikasnijem poslovanju privrede, izlasku na međunarodno tržište, povećanju zaposlenosti, razvoju novih tehnologija i podizanje životnog standarda društva.

Da bi Bosna i Hercegovina, kao zemlja u tranziciji, povećala priliv željenih stranih direktnih investicija, neophodno je da obezbijedi sve predušlove za jednostavno i lako poslovanje (od političkih preko zakonodavnih do infrastrukturnih) a sve

⁵¹Velagic I, „Efekti stranih ulaganja na zemlju domaćina“, Časopis za ekonomiju i politiku tranzicije/Journal of economic and politics of Transition, Godina XIII - Tuzla-Travnik-Zagreb-Beograd-Bukurešt, 2011., Br. 27

kako bi postala što atraktivnija za strana ulaganja, te na kraju mogla i da privuče investitore vrste i kategorije, koji će doprinijeti njenom ekonomskom razvoju.

Literatura

Knjige i članci

- [1] Kumalić I, Bosna i Hercegovina i strane investicije, Časopis za ekonomiju i tržišne komunikacije/ Economy and Market Communication Review God./Vol. 4 Br./No.1 Banja Luka, 2014;
- [2] Velagic I, Efekti stranih ulaganja na zemlju domaćina, Časopis za ekonomiju i politiku tranzicije/Journal of economic and politics of Transition, Godina XIII - Tuzla-Travnik-Zagreb-Beograd-Bukurešt, 2011., Br. 27

Zakoni

- [1] Zakon o politici direktnih stranih ulaganja,(Službeni glasnik BiH br. 17/98)
- [2] Zakon o stranim ulaganjima, (Službene novine FBiH br.61/01)
- [3] Zakon o stranim ulaganjima, (Službeni glasnik RS br. 25/02)
- [4] Zakon o privrednim društvima FBiH (Službene novine FBiH, br.23/99)
- [5] Zakon o privrednim društvima RS (Službeni glasnik RS br.127/08)

Ostalo

- [1] Agencija za unapređenje stranih investicija u Bosni i Hercegovini – FIPA, www.fipa.gov.ba (27.11.2015.);
- [2] Centralna banka Bosne i Hercegovine, statistika – finansijski sektor u BiH, www.cbbh.ba
www.doingbusiness.org/~media/GIA/WB/Doing%20Business/Documents/Annual_Reports/English/DB16-Full-Report.pdf
- [3]http://www.fic.ba/pdf/Bijela_knjiga_2012-13.pdf

STIL LIDERSTVA - PREDUVJET ZA EFIKASNOST ORGANIZACIJE

Prof.dr.sc. Enes Huseinagić, e- mail: huseinagic_e@hotmail.com

tel. +387 61 178 800

Lejla Skopljak MA, e- mail: lejla.skopljak@iu-travnik.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Doc.dr. Mujo Fišo, e- mail: mujo67@hotmail.com

Ministarstvo saobraćaja Kantona Sarajevo, Reisa Džemaludina Čauševića 1,
71 000 Sarajevo

Sažetak: Fenomen liderstva postoji koliko i sama civilizacija. Danas u menadžmentu egzistira bezbroj definicija liderstva kao i osoba koje su pokušale da ga definiraju. Liderstvo nije lako definirati, jer je nemoguće specifična pravila za specifično ponašanje pojedinaca. Liderstvo u organizacijama se posmatra kao pokretanje revolucionarnih promjena u organizaciji, sa krajnjim ciljevima unaprjeđenja performansi organizacije, razvoja organizacije i stvaranja nove vrijednosti. Doprinos rada se ogleda u prikazivanju značaja i uticaja lidera kroz stil vođenja na efikasnost i efektivnost organizacionih sistema i njihovog prilagođavanja situacionim faktorima u okruženju. Kroz istraživanje u preduzećima i ustanovama u Tuzlanskom kantonu, analiziran je proces vođenja lidera i njegove uloge inkorporirane u teoriju modela „put-cilj“. Prema teoriji „put-cilj“, zadatak lidera je da pomogne svojim sljedbenicima u postizanju njihovih ciljeva i da obezbjedi uputstva ili podršku neophodnu da ciljevi sljedbenika postanu kompatibilni s cjelokupnim ciljevima organizacije. Cilj rada je da na kantonalnom nivou pruži značajan doprinos boljem razumijevanju stila liderstva, njegovoj posvećenosti uposlenima, kao i podršci uposlenima u organizaciji, te razvoju teorije i prakse projekcija usmjerenosti na postignuća.

Ključne riječi: Liderstvo u organizacijama, stilovi vođenja, motiviranje, proces

LEADERSHIP STYLE - A PREREQUISITE FOR THE ORGANIZATION'S EFFECTIVENESS

Abstract: The phenomenon of leadership is old as civilization. Today in management exists a myriad of definitions of leadership as well as people who have attempted to define it. Leadership is not easy to define, because it is impossible to have specific rules for specific behaviours of individuals. Leadership in organizations is seen as the launch of the revolutionary changes in the organization, with the ultimate objective of improving the performance of organizations, development of organizations and the creation of new values. The contribution is reflected in the presentation of the importance and influence of leaders through leadership style on the efficiency and effectiveness of organizational systems and their adaptation to situational factors in the environment. Through research in companies and institutions in the Tuzla Canton, it is analyzed the process of managing the leaders and their role incorporated in the theory of "path-goal". According to the theory of "path-goal", the task of leaders is to help his followers to achieve their goals and to provide guidance or support necessary to become followers of objectives compatible with the overall objectives of the organization. Aim of this paper is to provide at the cantonal level a significant contribution to a better understanding of the style of leadership, his commitment to employees, as well as the support of the employees in the organization and development of the theory and practice of projections focus on achievements.

Keywords: Leadership in organizations, leadership styles, motivation, process

Uvod

U današnje vrijeme, jedna od najpotrebnijih i najrjeđih ljudskih vještina jeste upravo vještina liderstva. Liderstvo i promjene, kao ključne projekcije uspješne organizacije, imaju sve više uticaja na dinamičko poslovno - ekonomsko okruženje. Hiperkonkurentni uvjeti na globalnom tržištu ne garantiraju dominaciju ili opstanak ni jednoj organizaciji. Postalo je očigledno da se promjene reflektiraju na sve sfere društvenog života i da postajemo primorani da preuzimamo odgovornost i vođenje nad sopstvenim sudbinama, sudbinama građana, zajednice i planete. Efektivno liderstvo je postalo osnovni preduvjet za opstanak i uspjeh.

Iskustva i životni primjeri iz prakse razvijenih zemalja koji liderstvu u svim oblastima društvenog života posvećuju posebnu pažnju, daju i nama za pravo da liderstvo, odnosno leaderske sposobnosti smatramo kao nezaobilazanu i neophodnu potrebu.

1. LIDERSTVO

Postoji mnogo definicija liderstva. U proteklih sedam decenija razvijeno je preko sedamdeset klasifikacija da bi se definirale dimenzije liderstva. Početkom devedesetih godina prošlog vijeka Bass je ukazao da neke definicije tretiraju liderstvo kao središte grupnih procesa što je prihvatljivo i za današnje vrijeme. Polazeći od ovog stanovišta, lider je centar promjena i aktivnosti grupe i predstavlja otjelotvorenje volje grupe.⁵² Takođe, liderstvo se može posmatrati i sa aspekta ličnosti i definira kombinaciju posebnih osobina i karakteristika koje pojedinac posjeduje i koje mu omogućavaju da druge ubijedi da izvršavaju zadatke.⁵³ U nekim drugim pristupima, liderstvo je definirano kao djelovanje ili ponašanje – aktivnosti koje lideri preduzimaju da bi izazivali promjene u grupi. Liderstvo se može posmatrati i sa aspekta odnosa moći koji postoji između

lidera i njegovih sljedbenika. Sa tog stanovišta, lideri posjeduju moć i služe se njome da bi proizveli promjene kod drugih. Bryman zagovara transformacioni pristup liderstvu kao segment paradigme „Novog liderstva“ u kome se posvećuje sve veća pažnja elementima liderstva kao što su harizma i osjećanja.⁵⁴ Neki naučnici liderstvo posmatraju i sa aspekta vještina i to stanovište podrazumijeva sposobnosti u smislu znanja i vještina koje pretpostavljaju efektivno liderstvo. Liderstvo, kao predmet istraživanja, imalo je za posljedicu i bogatstvo literature sa ovim sadržajima. Pokušaji korištenja postojeće literature u glavnim pristupima ili perspektivama, pokazali su se djelimično uspješnim. Jedan od efikasnijih načina klasifikacije teorija liderstva i istraživanja, je na temelju vrste varijable koja se najviše naglašava.⁵⁵

1.1. Uloga lidera

Savremena ekonomija je sve više orijentirana na preimućstvo intelektualne dimenzije, odnosno da se budućnost organizacije nalazi u znanju koje ona posjeduje, a ne u eksploataciji prirodnih resursa kako je to danas prisutno na prostorima Bosne i Hercegovine.

U današnje vrijeme liderstvo je proces koji pokreće, definiira i sprovodi promjene u organizacijama. Liderstvo je osnovni faktor koji izdvaja uspješne organizacije od neuspješnih.

Lideri, kao nosioci procesa promjena, imaju zadatak da prilagode svoj stil i način vođenja u „novoju“ poslovnoj realnosti.

Uloga lidera je da pomogne i ukaže sljedbenicima na način dostizanja određenog cilja. Razjašnjavanjem zadataka i adekvatnim nagrađivanjem sljedbenika za postignute rezultate, lider je u mogućnosti da utiče na povećanje njihovog zalaganja i motiviranosti na poslu. Postavlja se pitanje kakva je uloga lidera u organizacijama u

⁵² Bass, B.M.,(1990), *Bass and Stogdill's handbook of leadership: A survey of theory and research*. New York: Free Press.

⁵³ Northouse, P.G.,(2008), *Liderstvo – Teorija i praksa*. Beograd: data status.

⁵⁴ Bryman, A.,(1992),*Charisma and leadership in organizations*. London: Sage.

⁵⁵ Yukl, G., (2006),*Leadership in Organizations*, 6th Edition. New Jersey: Pearson Education.

Tuzlanskom kantonu i koje karakteristike treba da posjeduje lider da bi efektivno vodio organizaciju u pravcu postizanja konkurentske prednosti u savremenoj ekonomiji. U Tuzlanskom kantonu u tom pravcu je realiziran veliki broj istraživanja korištenjem raznovrsnih modela. Iako su rezultati bili uglavnom pozitivni, mnogi istraživači su modelima pripisivali brojne zamjerke. Bez dubljeg ulaženja u kritike koje su bile pripisivane raznovrsnim modelima, ovo istraživanje u organizacijama u Tuzlanskom kantonu je realizirano u okviru kontingencijske teorije „Put-cilj“ (eng. *Path-goal theory*) koja izučava kako lideri motiviraju podređene da dostignu zacrtane ciljeve.

1.2. Motiviranje za dostizanje zacrtanih ciljeva

Prema teoriji „Put-cilj“, zadatak lidera je da pomogne svojim sljedbenicima u postizanju njihovih ciljeva i da obezbijedi uputstva ili podršku neophodnu da ciljevi sljedbenika postanu kompatibilni s cjelokupnim ciljevima organizacije. Teorija „Put-cilj“ je model liderstva u nepredvidljivim okolnostima, koja ključne elemente uzima iz teorije motivacije na bazi očekivanja.⁵⁶ Izraz *put ka cilju* je nastao na osnovu vjerovanja da efektivni lideri razjašnjavaju značenje „puta“ da bi pomogli svojim sljedbenicima da stignu s mjesta na kome se nalaze do svojih radnih ciljeva i da bi olakšali prolaženje neophodnim putem na taj način što će smanjiti blokade i zamke na putu.

Osnovnu ideju u Teoriji „put-cilj“ ilustrira slika 1.1.

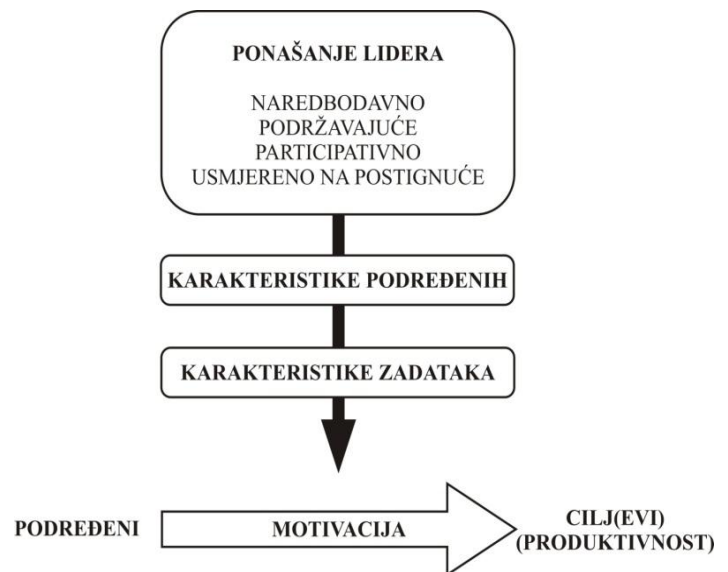

Slika 1. Osnovna ideja u teoriji „Put-cilj“

House je definirao četiri vrste ponašanja lidera:

- *Lider koji daje direktive* obavještava podređene o tome šta se od njih očekuje, pravi plan rada koji treba da se izvrši i daje potrebna uputstva o tome kako obaviti zadatke.
- *Lider koji pruža podršku* prijateljski je nastrojen i pokazuje brigu za potrebe svojih sljedbenika.
- *Lider koji učestvuje* konsultira se sa članovima grupe i koristi njihove sugestije prije nego što donese odluku.
- *Lider koji je orijentiran ka uspjehu* utvrđuje izazovne ciljeve i očekuje od sljedbenika da izvrše svoje zadatke na najkvalitetniji način.⁵⁷

Glavne komponente teorije „put-cilj“ ilustrira slika 1.2.

Slika 2. Glavne komponente teorije „Put-cilj“

Teorija *put ka cilju* pretpostavlja da isti lider može da pokaže bilo koji stil liderstva ili sve prikazane stilove liderstva u zavisnosti od situacije. Takođe, teorija *put-cilj* ukazuje na dvije promjenljive vrijednosti koje zavise od situacije, ili od nepredvidljivih promjenjivih vrijednosti, a koje utiču na ponašanje lidera – ishod odnosa: one koje su u okruženju izvan kontrole sljedbenika (faktori koji

⁵⁶ House, R.J.,(1971),*A Path-Goal Theory of Leader Effectiveness*, Administrative Science Quarterly, septembar 1971, str 341-328.

⁵⁷ Robbins, S.P. i Coulter, M.,(2005),*Menadžment*, 8 izd. Beograd: Data Status.

uključuju strukturu zadatka, sistem formalnog autoriteta i radnu grupu) i one koji su dio ličnih karakteristika sljedbenika (faktori koji uključuju mogućnost kontrole, iskustvo i sposobnost opažanja). Faktori okruženja određuju vrstu ponašanja lidera koje je potrebno primjeniti ukoliko se žele postići najbolji rezultati podređenih; lične karakteristike sljedbenika određuju na koji način se objašnjava okruženje i ponašanje lidera. Teorija ukazuje na to da će ponašanje lidera biti neefikasno ako je opterećeno strukturom okruženja ili ako nije u skladu s karakteristikama sljedbenika.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

S obzirom na to da je teorija „*put-cilj*“ razvijena kao kompleksan niz teorijskih pretpostavki kojima je istraživače trebalo usmjeriti na razvoj nove teorije o liderstvu, upotrebljavano je mnogo različitih instrumenata da bi se izmjerio proces liderstva.

Predmet istraživanja rada je ispitivanje i dobivanje kvalitetnih podataka o tome koji stil liderstva najčešće koriste menadžeri u Tuzlanskom kantonu.

Cilj rada je da na kantonalnom nivou pruži značajan doprinos boljem razumijevanju stila liderstva, njegovoj posvećenosti uposlenima, njegovoj podršci uposlenima u organizaciji i razvoju teorije i prakse projekcija usmjerenosti na postignuća.

Sekundarni cilj istraživanja je poređenje liderskih stilova u javnim, proizvodnim i uslužnim organizacijama u Tuzlanskom kantonu i određivanje očekivanih razlika između njih vezanih za komunikaciju, ovlašćivanje i posvećenost i pružanje kvalitetnih podataka osobama koje se bave ili će se baviti liderstvom u datim organizacijama za unaprjeđenje organizacionih performansi.

Hipoteza u ovom istraživanju glasi: „Značaj lidera i njegovog stila vođenja u preduzećima i ustanovama u Tuzlanskom kantonu su bitni za proces unaprjeđenja poslovanja“.

Upitnik koji je korišten u istraživanju u Tuzlanskom kantonu koristio je za mjerenje i spoznaju bitnih aspekata *put-cilj* liderstva.

Upitnik sadrži pitanja o različitim stilovima ovog tipa za 48 ispitanika (menadžera, direktora, rukovodilaca preduzeća i ustanova u Tuzlanskom kantonu i nevladinih organizacija). Stilovi su, izdavanje naredbi, pružanje podrške, odobravanje učešća i usmjerenost na postignuća. Ocjene ispitanika za svaki od različitih stilova pružaju informacije o tome u kojim stilovima su jaki, a u kojim slabi, kao i o tome kakvu važnost daju svakom od stilova.

2.1. Rezultati istraživanja

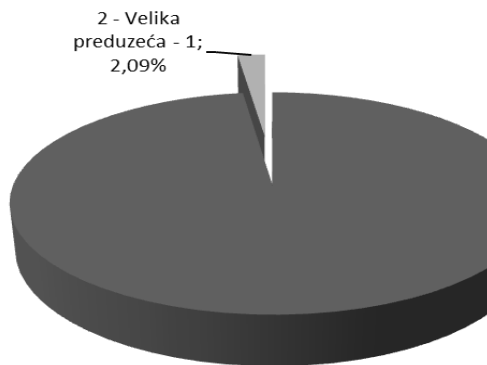
Tabela 1. prezentira, broj i procenat tretiranih organizacija, odnosno oblasti poslovanja iz kojih su dolazili ispitanici.

Red. broj	Oblast poslovanja	Broj/procent
1.	Drvena industrija	2 / 4,16
2.	Metalna industrija	1 / 2,08
3.	Gradevinska djelatnost	4 / 8,33
4.	Finansijska djelatnost	5/10,41
5.	Javne ustanove	9/18,75
6.	Javna preduzeća	6/12,50
7.	Trgovine na veliko i malo	12/25,00
8.	Turistička i ugostiteljska djelatnost	5/10,41
7.	Ostale djelatnosti	4 / 8,33
Ukupno		48 / 100,00

Tabela 1. Broj i procenat tretiranih organizacija,

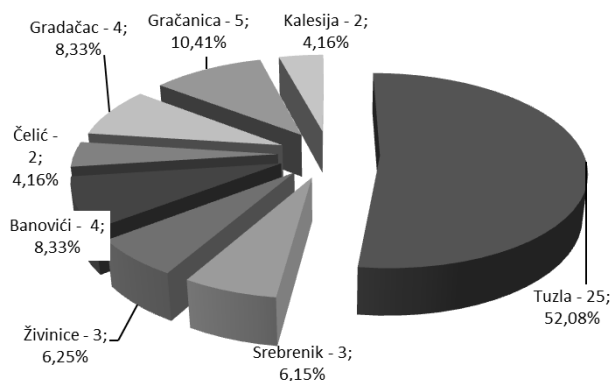
odnosno oblasti poslovanja iz kojih su dolazili ispitanici.

Većina, odnosno 97,91 % anketiranih ispitanika dolazi iz preduzeća (organizacija ili udruženja) koja spadaju u mala i srednja preduzeća, dok se 2,09 % svrstava u velika preduzeća, što ilustrira grafikom 1.

Grafikon 1. Ilustrira broj i procenat preduzeća prema veličini iz koje dolaze ispitanici

Grafikon 2. ilustrira da najveći broj preduzeća ima sjedište u Tuzli 52,08 %, zatim u Srebreniku 6,25 %, Živinicama 6,25 %, Banovićima 8,33 %, Čeliću 24,16 %, Gradačcu 8,33 %, Gračanici 10,41 % i Kalesiji 4,16%.

Grafikon 2. Broj i procenat preduzeća iz određenih sjedišta u TK odakle dolaze ispitanici

Da bi ušli u srž liderske tehnike „put-cilj“ postavili smo hipotetički niz odgovora. Pretpostavili smo da je rezultat za izdavanje naredbi 29, što je visoko; za davanje podrške 22, što je nisko, za odobravanje učešća 21, što je prosječno, i za usmjerenost na postignuća 25, što je visoko.⁵⁸ Tabela 2. prezentira odgovore ispitanika.

Tabela 2. Rezultati upitnika o različitim stilovima tipa liderstva „put-cilj“

Ispit./ Stavke	Naredbodavni stil $\Sigma - 1, 5, 9, 14$ i 18	Stil podrške $\Sigma - 2, 8, 11, 15$ i 20	Stil učešća $\Sigma - 3, 4, 7, 12$ i 17	Stil usmjeren na postignuća $\Sigma - 6, 10, 13, 16$ i 19
1.	25	23	17	29
2.	27	28	27	28
3.	28	28	27	27
4.	24	24	21	29
5.	29	25	18	29
6.	25	26	21	28
7.	25	25	22	27

⁵⁸ Northouse, P.G.,(2008), *Liderstvo – Teorija i praksa 4*. Izd. Beograd: Data status.

8.	28	28	25	29
9.	29	29	28	29
10.	24	27	27	26
11.	29	24	20	28
12.	27	25	14	28
13.	29	24	15	29
14.	27	27	21	28
15.	29	25	28	27
16.	29	27	29	28
17.	29	23	23	29
18.	29	24	16	29
19.	29	21	18	29
20.	29	22	19	29
21.	27	25	24	27
22.	28	26	27	27
23.	28	28	27	29
24.	29	29	29	29
25.	27	27	27	28
26.	29	28	29	29
27.	29	29	29	29
28.	26	28	26	28
29.	28	27	28	28
30.	27	27	26	28
31.	28	28	29	28
32.	29	29	29	29
33.	27	27	28	27
34.	28	28	29	28
35.	27	26	26	27
36.	27	30	29	27
37.	25	26	29	28
38.	29	29	28	29
39.	29	27	26	29
40.	27	28	28	29
41.	29	29	28	29
42.	27	28	29	27
43.	28	24	25	29
44.	27	26	28	28
45.	27	27	29	28
46.	29	29	29	28
47.	29	26	28	27
48.	29	28	28	29
Sr. vrijednost za stil	27,65	26,54	25,68	27,97

Podaci iz Tabela 2. omogućavaju sagledavanje najčešće korištenih stilova liderstva. Kako Northouse tvrdi da je uobičajen naredbodavni stil sa vrijednošću 23, naša dobivena srednja vrijednost 27,65 je blizu hipotetičke granice od 28, pa je očito da je naredbodavni stil ispitanika relativno visok. Može se zaključiti da naši ispitanici imaju čvrstu kontrolu, da pružaju instrukcije i očekuju da se one izričito izvršavaju. Međutim, sa takvim stilom se zatire svaka inicijativa ili kreativnost. Rezonanca se ovim putem stvara kada postoji prijetnja potreba za jasnim usmjeravanjem. Ovaj stil liderstva može biti efikasan u hitnim slučajevima, kada sve mora da se odvija vrlo brzo.

Rezultati koji su dobiveni za „stil podrške“ (srednja vrijednost 26,40) pokazuju da ispitanici koji koriste ovaj stil liderstva, imaju relativno dosta povjerenja u podređene, ali ne potpuno. Naime, podrška podređenima je uvijek dobrodošla a naročito za zadatke koji se ponavljaju. Pri tome ne treba zanemariti činjenicu da je lider najodgovorniji za vođenje ljudi u organizaciji, kao i za neuspjeh i postignuti uspjeh na osnovu takvog vođenja. Većina ispitanika – njih preko 75% pokazuje prilično mnogo povjerenja prema svojim podređenima, a uposlenici su veoma slobodni u komuniciranju s menadžerima. Anketirani menadžeri često prihvaćaju ideje

podređenih (75,48%). Slobode komuniciranja na relaciji menadžer – uposlenik su na zadovoljavajućem nivou.

Potpuno povjerenje u podređene omogućuje konstruktivan način korištenja ideja i mišljenja podređenih. Nudeći im veću odgovornost kroz participaciju u odlučivanju, planiranju i kontroli, lideri omogućuju uposlenima da sami odrede nivo uključenosti koja ih čini zadovoljnim.

Podsticaj učešća se objašnjava na način da participativni stil liderstva pozitivno utiče na ostvarivanje zadovoljstva uposlenih. Ovu konstataciju podržava i rezultat istraživanja, jer se lideri kao nadređeni konsultiraju sa saradnicima, podređenima, traže sugestije od njih u smislu obavljanja zadataka i na kraju traže sugestije o tome koji zadaci treba da se obave. To pokazuje da omogućavanjem većeg nivoa sudjelovanja u odlučivanju te davanje veće odgovornosti uposlenicima, stvara se osjećaj zadovoljstva. Ipak kroz istraživanje je dokazano da ovaj stil liderstva nije toliko raširen u preduzećima koji se bave trgovinskom djelatnošću. Kroz istraživanje je dokazano da ovaj stil preferiraju menadžeri u oblasti kulture i obrazovanja. Razlog se pronalazi u tome što menadžeri u ovim granama imaju blaži pristup sa uposlenima te su oni zadovoljniji što mogu bez zapreka izreći ono što žele. Zaposlenici u trgovačkim poduzećima gdje se u potpunosti ne provodi participativan stil vođenja kontinuirano ne učestvuju u odlučivanju. Kod njih je istraživanjem dokazan određen faktor nezadovoljstva jer nemaju edukacije na poslu, odnosno ne mogu se profesionalno razvijati. Ovaj način vođenja počeo se više koristiti kad je ustanovljeno da donosi pozitivne reakcije ali ipak nedovoljno da bi prevlado u trgovačkim poduzećima. Ipak tamo gdje se provodi uposlenici su zadovoljniji, te se faktor plaće ili nemogućnosti pronalaska novog radnog mjesta ne artikuliraju kao razlozi koji ih navode da rade što bolje.

Druga ključna komponenta važna za određivanje stila vodstva motivacije su postignuća, koja su usko povezana sa vođenjem. Anketni upitnik obuhvatio je pitanja vezana uz motivaciju koja u preduzećima sa savremenom organizacijom

pokazuju da imaju značajnu ulogu u postizanju uspješnoga poslovanja.

Istraživanje pokazuje da je srž pristupa realizirane teorije put-cilj, ima zadatak da lider pomogne svojim sljedbenicima u postizanju njihovih ciljeva i da obezbjedi uputstva ili podršku neophodnu da ciljevi sljedbenika postanu kompatibilni s cjelokupnim ciljevima organizacije. Ovaj model liderstva u nepredvidljivim okolnostima koje egzistiraju u Tuzlanskom kantonu, uzeo je elemente iz teorije motivacije na bazi očekivanja. Sam izraz put ka cilju je nastao na osnovu vjerovanja da efektivni lideri razjašnjavaju značenje „puta“ da bi pomogli svojim saradnicima da stignu s mjesta na kome se nalaze do svojih radnih ciljeva i da bi ujedno olakšali pronalaženje neophodnim putem na taj način što će smanjiti prepreke i zamke na putu.⁵⁹

Prema realiziranom istraživanju, a po modelu put – cilj, artikulirane su četiri vrste ponašanja lidera: „Lider koji daje direktive“ sa dobivenim srednjim vrijednostima blizu hipotetičke granice 27,65; „Lider koji pruža podršku“ koji je prijateljski nastrojen i pokazuje brigu za potrebe svojih sljedbenika sa dobivenim srednjim vrijednostima 26,54; „Lider koji učestvuje“, odnosno stil učesća sa dobivenom srednjom vrijednošću 25,68 i ponašanje „Lidera koji je orijentiran ka uspjehu“, odnosno koji utvrđuje izazovne ciljeve i očekuje od saradnika da izvrše svoje zadatke na najučinkovitiji način 27,97. Svi dobiveni rezultati ukazuju da su ispitanici fleksibilni, ili bolje rečeno da isti lider može da pokaže bilo koji stil liderstva ili sve ove prikazane stilove liderstva u ovisnosti od situacije.

Rezultati dobiveni u ovom istraživanju, pokazuju da su postavljeni ciljevi u potpunosti ostvareni, odnosno da postoji pozitivna korelacija između korištenih stilova liderstva. Za očekivati je da ponašanje lidera prema saradnicima u organizacijama varira i da se primenjuju vrste ponašanja lidera prema modelu put-cilj, a u cilju kreiranja radne klime pogodna

uspešno funkcioniranje i implementaciju promjena u svakodnevnom radu.

ZAKLJUČAK

Liderstvo predstavlja veoma značajnu temu i danas zauzima vodeću poziciju u svijetu ekonomije, menadžmenta i biznisa. Teorija „put-cilj“ ukazuje na dvije promjenjive projekcije koje su zavisne od situacije i od nepredvidivih promjenjivih vrijednosti koje utiču na ponašanje lidera u četrdesetosam organizacija u Tuzlanskom kantonu. Faktori okruženja uslovljavaju ponašanje lidera koje je neophodno primjeniti ako se želi ostvariti učinkovitost podređenih. Lične karakteristike podređenih određuju na koji način se objašnjava okruženje i ponašanje lidera. Sama teorija ukazuje na to da će ponašanje lidera biti neefikasno ako je opterećeno strukturom okruženja ili ako nije kompatibilno s karakteristikama podređenih. Iz provedenog istraživanja u okviru teorije „put-cilj“ proizilazi slijedeće:

- Liderstvo koje daje direktive dovodi do većeg zadovoljstva ako su u pitanju zadaci koji su od strane lidera kvalitetno prezentirani;
- Liderstvo koje pruža podršku podređenima direktno utiče na njihov učinak i zadovoljstvo;
- Liderstvo koje daje direktive najčešće se doživljava kao opterećujuće kod podređenih koji imaju visoke sposobnosti opažanja ili veliko iskustvo;
- Što su jasniji i više birokratski nastrojeni odnosi formalnog autoriteta, to bi lider više trebalo da pokaže podršku u ponašanju i da istovremeno smanji preferiranje nalagodavnog ponašanja;
- Liderstvo koje daju direktive dovest će do većeg zadovoljstva uposlenih tako gdje postoje izraziti konflikti u okviru radne grupe;
- Podređeni koji vjeruju da upravljaju svojom sudbinom postaće zadovoljniji ako lider koristi stil učestvovanja;
- Liderstvo orijentirano ka uspjesima povećaće očekivanja

⁵⁹ Robbins, P.S. & Colter, M.,(2005), *Menadžment*, 8 izd. Beograd: Data Status.

uposlenih tako da će njihov uloženi trud dovesti do većeg učinka kada su u pitanju nejasni zadaci.⁶⁰

LITERATURA

- [1] Bass, B.M., (1990), *Bass and Stogdill's handbook of leadership: A survey of theory and research*, New York: Free Press.
- [2] Bryman, A., (1992), *Charisma and leadership in organizations*, London: Sage.
- [3] House, R.J., (1971), *A Path-Goal Theory of Leader Effectiveness*, *Administrative Science Quarterly*, septembar.
- [4] Huseinagić, E., (2013), *Osnove menadžmenta*, Travnik: Internacionalni univerzitet Travnik.
- [5] Northouse, P.G., (2008), *Liderstvo – Teorija i praksa 4. Izd.*, Beograd: Data status.
- [6] Robbins, S.P. i Coulter, M., (2005), *Menadžment, 8 izd.* Beograd: Data Status.
- [7] Yukl, G., (2006), *Leadership in Organizations, 6th Edition*, New Jersey: Pearson Education.

⁶⁰ Robbins, S.P. i Coulter, M., (2005), *Menadžment*, 8 izd. Beograd: Data Status.

**PRAVNI ASPEKTI SPORAZUMA O STABILIZACIJI I PRIDRUŽIVANJU IZMEĐU
EVROPSKE UNIJE I BOSNE I HERCEGOVINE**

Doc.dr. Remzija Kadrić, e- mail: remzijakadric@gmail.com

Amina Kadrić dipl.iur.

Irma Hodžić MA

Selma Otuzbir MA

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Sažetak: *Procesi pridruživanja Evropskoj uniji odvijali su se u različitim fazama za pojedine države (Sporazum o pridruživanju; Evropski sporazumi i Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju). Tim procesima Evropska unija je ponudila potpisivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju koji se odnosio na Albaniju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Srbiju. Ovaj Sporazum je sa pravnog aspekta sveobuhvatniji u odnosu na ranije sporazume jer u njemu postoji posebna klauzula statusa potencijalnog kandidata za članstvo u Evropskoj uniji. Bosna i Hercegovina je potpisnica takvog sporazuma (parafiran 2008., aktiviran 2015.godine) i kao takva se nalazi u statusu potencijalnog kandidata za članstvo u Evropskoj uniji. S toga će se, obzirom na značaj takvog sporazuma, u ovoj studiji dati odoređeni pravni aspekti koje on ima za Bosnu i Hercegovinu u procesu priključenja Evropskoj uniji.*

Ključne riječi: *Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, potencijalni kandidat, članstvo u EU, pravni aspekti, Evropska unija*

**LEGAL ASPECTS OF THE STABILISATION AND ASSOCIATION AGREEMENT
BETWEEN THE EUROPEAN UNION AND BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Abstract: *The EU accession process took place in different stages of an individual country (the Association Agreement; Europe Agreements and Stabilisation and Association Process). With these processes, the European Union has offered to sign the Stabilization and Association Agreement which referred to Albania, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia. This Agreement is the legal aspect, more comprehensive compared to earlier agreements because it contains a special clause the status of potential candidate for EU membership. Bosnia and Herzegovina has signed such an agreement (initialed 2008, activated in 2015) and as such it has the status of a potential candidate for EU membership. With this will, given the importance of such an agreement, in this study give A certain legal aspects that he has for Bosnia and Herzegovina in the process of joining the European Union.*

Keywords: *Stabilisation and Association Process, a potential candidate, EU membership, legal aspects, the European Union*

1. Uvod

Bosna i Hercegovina kao nezavisna i suverena država duže vrijeme pokazuje zainteresovanost i odlučnost za priključenje euroatlanskim integracijama (Evropskoj uniji i NATO-u). Provjera te spremnosti ogleđa se između ostalog i kroz provedbu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između Evropske unije i Bosne i Hercegovine. Dobijanjem kandidatskog statusa za priključenje EU Bosni i Hercegovini se postavljaju posebni uslovi spremnosti ispunjenja kroz putem posebnih poglavlja koje od nje traži Evropska unija. Evropska komisija, kao izvršno tijelo EU, će formirati posebna tijela za praćenje provedbe navedenog sporazuma. U ovoj studiji će se dati kratak presjek sadržaja sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, sa posebnim naglaskom na pitanja pravne i sigurnosne oblasti.

2. Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između EU i BiH- opće napomene

Ovaj Sporazum je jedan sveobuhvatni ugovor između EU i BiH kojim su obuhvaćeni razni segmenti društvenih oblasti (pravo, ekonomija, trgovina, industrija, carine, energetika, informatika, okoliš, poljoprivreda, ribarstvo) te regionalna saradnja. Sporazum je stupio na snagu početkom juna ove godine (parafiran 2008.godine).

Za njegovu provedbu formira se posebno vijeće, te Komitet i sedam potkomiteta. Evropsku uniju u Vijeću za implementaciju Sporazuma će predstavljati Visoki predstavnik EU za zajedničku vanjsku politiku i sigurnost, te komesar za proširenje EU i jedan ministar iz država koja predsjedava Vijećem EU, a BiH će predstavljati Predsjedavajući Vijeća ministara i određeni broj njenih ministara.

Zadatak Komiteta i potkomiteta je pružanje posebnih informacija Vijeću za provedbu Sporazuma o napretku BiH na tom putu, a prije dobijanja statusa kandidata za priključenje EU. Određeni broj potkomiteta

(sedam potkomiteta) biće formirani za različite oblasti.

Prvi potkomitet će pratiti napredak u oblasti vanjske trgovine, industrije, carina i oporezivanja, drugi potkomitet poljoprivredu i ribarstvo, treći unutrašnju trgovinu, četvrti ekonomska i finansijska pitanja, peti pravdu, slobodu i sigurnost, šesti informaciono društvo i socijalnu politiku i sedmi potkomitet će pratiti napredak u oblasti transporta, energije i okoliša, te oblast regionalne saradnje.

3. Pravda, sloboda i sigurnost

U ovom radu ćemo dati kratak presjek stanja u oblasti pravde, slobode i sigurnosti, kao posebnog dijela iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju.

3.1. Vladavina zakona- funkcionisanje pravosuđa

Bosna i Hercegovina je od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma ostvarivala, u više navrata, reforme u oblasti pravosuđa (kao najvažnija reforma je npr.uspostavljeni su Sud i Tužilaštvo BiH).

Te reforme su u posljednje vrijeme prilično usporene, zbog nedostatka političke volje i u određenoj mjeri pravnih problema, koji se ogledaju u složenom ustavnom uređenju naše države i komplikovanih procedura pri donošenju odgovarajućih propisa u ovoj oblasti (dovoljno je samo napomenuti da BiH na nivou države nema Vrhovni sud, kao vrhovnu sudsku instancu).

U okviru Strategije za reformu pravosuđa sada se vodi dijalog za reformu pravosuđa, a u organizaciji Evropske komisije. Dodatni problemi takvom strukturalnom dijalogu čine, između ostalog, i iznuđeno uspostavljeni tzv.mehanizmi koordinacije, a sa ciljem da u procesu usaglašavanja odgovarajućih stavova učestvuju svi nivoi vlasti, a koji imaju nadležnost u tim oblastima.

Glavni principi za strukturalni dijalog u oblasti daljnje reforme pravosuđa su: nezavisnost i nepristrasnost nosioca sudske

vlasti, odgovornost, profesionalnost, stručnost i efikasnost.

3.2. Borba protiv korupcije

Jedna od ključnih obaveza BiH u procesu provođenja Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju je i efikasna borba protiv korupcije.

U institucionalnom smislu uspostavljena je, na državnom nivou, i posebna Agencija za prevenciju korupcije i koordinaciju u borbi protiv korupcije. Pomenuta agencija još nije u potpunosti preuzela svoje nadležnosti koje su joj povjerene zakonom. Važno je napomenuti da je BiH pristupila Konvenciji UN protiv korupcije. U aprilu ove godine usvojena je nova Strategija i akcioni plan za borbu protiv korupcije u BiH za period 2015.-2019.godina.

3.3. Borba protiv organizovanog kriminala

Pred Bosnom i Hercegovinom predstoji veliki i teški izazovi u borbi protiv organizovanog kriminala. Komplikovana organizacija države, preklapanja nadležnosti državnih institucija različitih nivoa koje se bave ovim problemom, nedostatak materijalnih i ljudskih resursa čine dodatne probleme u efikasnoj borbi protiv organizovanog kriminala. Uz velike napore, nedavno je usvojen poseban Zakon protiv pranja novca i finansiranja terorističkih organizacija. Formirane su na entitetskom i državnom nivou specijalizovane jedinice za borbu protiv terorizma, trgovine ljudima, trgovine drogom i kibernetskog kriminala koji u svom djelovanju ostvaruju određene rezultate bez obzira na naprijed navedene poteškoće. Na državnom nivou uspostavljena je posebna Udarne grupa za borbu protiv terorizma, organizovanog kriminala i trgovine ljudima.

Važno je napomenuti da je u julu ove godine na državnom nivou usvojena Strategija BiH za prevenciju i borbu protiv terorizma za period 2015.-2020.godina.

3.4. Vize, upravljanje granicom, migracije i azil

Bezvizni režim između BiH i EU je i dalje na snazi. Ima slučajeva zloupotrebe te slobode traženjem azila od strane građana BiH u zemljama Šengena. Upravljanje granicom i graničnim prelazima odvija se u skladu sa pozitivnim propisima, a posebno Zakonom o graničnoj kontroli. Olakšica za građane BiH koji žive u pograničnom graničnom pojasu je izdavanje posebnih pograničnih propusnica koje im služe za česte prelasku granice za koje ne važe standardne pašoske kontrole. Po pitanju migracija i azila, utvrđena je nova Strategija i akcioni plan za migracije i azil. Pri Ministarstvu sigurnosti BiH postoji poseban Sektor za azil koji svoju djelatnost vrši u skladu sa Zakonom o azilu.

Zaključna razmatranja

Bosna i Hercegovina, kao nezavisna i suverena država, se nalazi u intezivnim pregovorima za priključenje euroatlanskim integracijama. Jedan od glavnih preduvjeta za status kandidata za Bosnu i Hercegovinu je i provedba Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između EU i BiH. Bosna i Hercegovina na tom putu se suočava sa stanovitim političkim i pravnim problemima koji usporavaju taj proces. Pred BiH su teški izazovi u ispunjenju obaveza koji pred njom stoje po pitanjima priključenja euroatlanskim intergracijama, imajući pri tome u vidu i ukupnu složenost društvenih osnosa u cjelini (migrantska kriza, pojava terorizma, nezaposlenost i sl). Bez obzira na poteškoće, BiH će morati ispuniti sve uslove koji se pred nju postavljaju u procesima priključenja EU i NATO-u. Očekivati je da će BiH, uz dodatne napore, ispuniti sve tražene uslove i dobiti članstvo u EU i NATO-u.

Izvori i literatura

- [1] Vukadinović Radovan, Pravo Evropske unije, Izdavač: Centar za pravo Evropske unije Pravnog fakulteta u Kragujevcu, 2006;

- [2] Halilović, Safet: Evropske integracije i BiH, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2013.;
- [3] Lasić, Mile: EVROPSKA UNIJA-nastanak, strategijske nedoumice i integracijski dometi, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2009.;
- [4] Kurtić Sakib, Otuzbir Selma, Kadrić Remzija: Principi i organizacija EU, Internacionalni Univerzitet Travnik, Pravni fakultet Travnik, 2015.

POSLOVNI TRENDVI 21. STOLJEĆA

Dr. Snježana Slišković, e- mail: s.sliskovic@revisa.biz.hr

Glavna menadžerica u REVISA d.o.o. Zagreb
(revizija, knjigovodstvo i poslovno savjetovanje)

Sažetak: Nekada je stožerni ekonomski cilj poslovanja bio ostvarenje profita, kao pretpostavka za ostvarivanje ciljeva rasta i razvoja. Od 70-ih godina 20. stoljeća značajni cilj poslovanja postaje zadovoljavanje zahtjeva potrošača, jer informirani potrošači postaju prva i posljednja karika u lancu svake poduzetničke aktivnosti, pa poduzetnici prvotno moraju uočiti zahtjeve potrošača te definirati strategije, taktike i politike njihova zadovoljavanja. Postizanje poslovne izvrsnosti i kreiranje proizvoda i usluga svjetske klase mora biti rezultat sinkronizirana djelovanja svih funkcija prema točno definiranim kratkoročnim i dugoročnim ciljevima. Potrošači postaju sve obrazovaniji i informiraniji putem interneta koji postaje super medij. Partneri u reprodukcijim lancima postaju sve zahtjevniji i rast temelji na izgradnji partnerskih odnosa. U 90-im godinama, osim potrošača, zaposlenika, dioničara, vlasnika i drugih stakeholdera tvrtke su morale zadovoljiti i spektar interesa iz njihova društvenoga okruženja. Danas tvrtke moraju prihvatiti filozofiju tzv. društvenoga marketinga što podrazumijeva identifikaciju ciljnoga tržišta, zadovoljavanje potreba potrošača učinkovitije od konkurenata te ostvarivanje profita, i to na način koji unapređuje dobrobit njihovih klijenata, ali i cjelokupna društva. Kroz etiku i društvenu odgovornost, socijalna i globalna pravednost dobiva na važnosti, kao i spoznaja o nekompatibilnosti održivosti s jedne i tržišne utakmice u sadašnjoj formi s druge strane.

Ključne riječi: globalizacija, outsourcing, target costing, suvremeni organizacijski dizajn, klasterizacija

BUSINESS TRENDS OF THE 21ST CENTURY

Abstract: The primary economic goal used to be profit as a prerequisite for achieving the goals of growth and development. Since the 70s of the 20th century significant business goal becomes meeting the requirements of consumers, because informed consumers are becoming first and last link in the chain of any entrepreneurial activity, and firstly entrepreneurs have to see the original demands of the consumer and to define strategies, tactics and policies of their satisfaction. Achieving business excellence and creation of world-class products and services must be the result of synchronized action of all functions according to well-defined goals and objectives. Consumers are becoming more educated and informed via the internet which is becoming a super medium. Partners in reproduction chains are becoming more demanding and growth is based on building partnerships. In the 90s, besides consumers, employees, shareholders, owners and other stakeholders the company had to meet the range of interests from their social environment. Today, companies have to accept the so-called philosophy of social marketing which implies identifying the target market, meeting the needs of consumers more effectively than competitors and earning profits in a manner that promotes the well-being of their customers, but also the entire society. Through ethics and social responsibility, social and global justice is gaining in importance, as well as knowledge about the incompatibility of sustainability on one hand and competition in its current form on the other hand.

Keywords: globalization, outsourcing, target costing, contemporary organizational design, clustering

1. UVOD

Ovo će stoljeće pouzdano biti era daljnje ekspanzije poduzetništva u svim područjima ljudske aktivnosti, kaže Dejan Kružić, dok Nataša Trojak i Elvira Mlivić Budeš konstatiraju da moderni poslovni svijet odlikuju stalne promjene i izazovi koje donose nove tehnologije, tržišta, konkurencija i globalizacija.⁶¹ Međutim, ekonomsko se razmišljanje još uvijek temelji na maksimi brže, više, dalje i na vjeri da se problemi mogu riješiti razvojem, nasuprot novih modela blagostanja koje tek moramo usvojiti, a temelje se na devizi sporije, manje, bolje, ljepše, što pretpostavlja promjenu svijesti i sustava vrijednosti pri donošenju odluka. Tvrtke imaju odgovornost uključiti se u određene društvene probleme koji su izvan njihova uobičajena područja djelovanja. Glede toga, Milton Friedman prepoznaje jedan problem te tvrdi: Odgovornost ostvarivanja dobiti prema vlasnicima tvrtke te istodobno unapređenje društvenoga blagostanja može dovesti do sukoba interesa što može uzrokovati krah poslovanja. Od menadžera je neetično tražiti postizanje društveno odgovornih ciljeva, jer ih se prisiljava trošiti novac pojedinaca na druge pojedince.

Iako zakoni propisuju obvezu obavljanja određenih društveno odgovornih aktivnosti, valja apostrofirati da društvena odgovornost načelno pretpostavlja dragovoljno djelovanje, a zakonom propisane društveno odgovornih aktivnosti minimalan je standard koji menadžeri moraju postići. Međutim, oni se moraju zapitati u kojoj bi mjeri trebali nadmašiti taj minimum te komunicirati mjere kojim se tvrtka uključuje u društveno odgovorne aktivnosti. Određivanje društvenih

obaveza koje bi tvrtka trebala ispunjavati te odlučivanje o načinu na koji će to činiti, dvije su ključne odluke za zadržavanje visoka stupnja društvene osjetljivosti. Zato, društvene ciljeve valja ugraditi u planove tvrtke, zatim usvojiti komparativne norme društvenih programa, podnositi izvješća o napredovanju društvene odgovornosti zaposlenika, upravnomu odboru, dioničarima i javnosti, eksperimentirati s različitim pristupima mjerenju društvenoga djelovanja te izračunavati troškove društvenih programa, kao i povrata na uloženo u njih.

2. NEKI VAŽNI TRENDVI

Iznimno brzo širenje interneta i njegove uporabe tvrtkama nameće nova pravila i nove izazove kojima se moraju prilagoditi ili nestati s tržišta, pa promjena postaje prirodno stanje poslovanja. S demokratski organiziranim internetom, početna prednost u veličini i već osvojenim tržištima više ne znači mnogo u usporedbi s inovacijama i novim načinima zadovoljenja kupaca. U svijetu elektroničkoga poslovanja inovacija dolazi od uočavanja trenda prije ostalih i kreiranja vrijednosti za kupce putem sofisticirane upotrebe informacija i tehnologije, što će uzrokovati propast mnogih tvrtki. Današnje etablirane tvrtke proteklo su desetljeće iskoristile kako bi se prilagodile promjenama i trendovima koji su nastali sjedinjavanjem potrošačkih, procesno/uslužnih, tržišno-tehnoloških i organizacijskih trendova, kako je to predočeno u prikazu 1.

Prikaz 1: Najvažniji suvremeni poslovni trendovi

TRENDVI	SASTAVNICE
Potrošački trendovi	Brzina usluge; Samoposluživanje; Integracija rješenja umjesto pojedinačnih proizvoda.
Trendovi usluge/procesi	Personalizacija proizvoda i usluga; Fleksibilno ispunjavanje narudžbi i usluga dostave; Proizvodnja po narudžbi umjesto predviđanja prodaje; Optimalizacija i prilagodba lanca vrijednosti (ponude) kupcu; Konvergencija prodaje i usluga; prilagodavanje kupcu i integracija; Jednostavnost uporabe, konzistentnost i pouzdanost usluge.
Organizacijski trendovi	Stalna inovacija i zadržavanje zaposlenika; Fokusanost na ključne kompetencije i glavni posao; Izdvajanje (davanje u outsourcing) pomoćnih poslove; Povećanje transparentnosti i vidljivosti poslovnih procesa; Ugovorna proizvodnja: brend, umjesto kapitalne intenzivnosti.
Tržišni tehnološki trendovi	Tržišne aplikacije: povezivanje tvrtke; Porast značenja temeljnih aplikacija i tehnologija; Konvergencija infrastrukture: stapanje glasa, podataka i videa; Korištenje prošlih IT investicija putem middleware aplikacija; Multikanalna integracija (računala i telefonije) te prepoznavanje glasa.

⁶¹ Svi navodi u radu kojima izvori nisu predočeni u fusnotama preneseni su iz Kuvačić, N. (2013.), Antologija naših i svjetskih mudrosti i gluposti (od antičkih polisâ do globalnoga sela), Split: Beretin.

Izvor: Christopher, M. (1993.), *Logistic and Supply Chain Management*. Preneseno iz Srića, V. i Müller, J. (2001.): *Put k elektroničkom poslovanju*, Zagreb: Sinergija, str. 49.-53.

Uspješno poslovanje i zadržavanje konkurentskih prednosti pretpostavlja stalno inoviranje te izgradnju novih vještina, sposobnosti i novoga intelektualnoga kapitala koji će postati izvor budućih obranjivih ključnih sposobnosti. U kontekstu primjene novih teorijskih spoznaja i praktičnih iskustava u razvoju opće konkurentnosti, kao i mogućnosti stvaranja konkurentskih prednosti tvrtki, osobito maloga i srednjega poduzetništva, ovdje ćemo, osim već istaknutih, kratko naznačiti nekoliko novih trendova i modela koji će, prema našem, i mišljenju još nekih autora,⁶² imati značajnoga utjecaja na ekonomiju i poduzetništvo 21. stoljeća, primjerice:⁶³

1. Izravna prodaja: Izravna je prodaja (u njezinim varijantama *unilevel* i *multilevel* prodaja ili mrežni marketing) jedan od alternativnih ili inovativnih kanala prodaje. To su svi prodajni kanali koji kupcima osiguravaju nove pogodnosti, jer im trgovinu i trgovce (proizvode, robu ili usluge) dovode u kuću, što milijunima ljudi u svijetu osigurava bolji standard i veću kvalitetu života, a nekima je i jedini izvor prihoda. Danas, kada klasični prodajni kanali polako zamiru, a zamjenjuju ih nove suvremenije forme (elektronička, kataloška, televizijska, telefonska i ini oblici prodaje), izravna prodaja možda više i nije toliko jedinstvena u individualiziranu pristupu kupcu, ali je zacijelo posebna, jer svojim sudionicima pruža mogućnost samostalna poduzetništva koje svakomu pruža šansu ovladavanja vlastitim životom i iskorištavanja svojih potencijala.

⁶² Vidjeti u Kolaković, M. (2006.), *Poduzetništvo u ekonomiji znanja*, Zagreb: Sinergija, str. 181.-187.

⁶³ Prilagođeno prema internetskoj prezentaciji (pdf) nepoznatog autora i godine, *Izazovi poduzetništva 21. stoljeća*. Vidjeti na http://www.efzg.hr/... (12.11.2015.).

2. Just-in-time: Riječ je o optimalizaciji kanala nabave u cilju proizvodnje bez skladišta. Just-in-time (doslovno, na vrijeme) je koncept upravljanja proizvodnjom i zalihama s naglaskom na stalno poboljšanje lanca vrijednosti, posebice u lancu opskrbe, a u cilju racionalizacije, odnosno potpune eliminacije zaliha i troškova skladištenja sirovina, dijelova, poluproizvoda i gotovih proizvoda. To zahtijeva visok stupanj kontrole proizvodnoga procesa, maksimalnu usklađenost aktivnosti te kontrolu kvalitete. Uvođenje toga sustava omogućuje izradu detaljnih planova proizvodnje koji eliminiraju sva nepotrebna čekanja i zastoje, jer se traži pravodobno obavljanje operacija. Dakle, sustav omogućuje smanjenje zaliha, poboljšanje kontrole kvalitete opskrbe, smanjenje administracije i vremena obrade dokumenata dostave i otpreme, povećanje brzine i točnosti isporuka te eliminaciju zastoja i gubitaka u sljedećemu koraku proizvodnoga lanca.

JIT-management prvotno je razvijen u Japanu, a kasnije prihvaćen u cijelomu svijetu. Temelji se na proizvodnji bez zaliha, odnosno bez skladištenja. Naime, dobavljači sinkronizirano isporučuju različite komponente neophodne za proizvodnju neposredno prije same njihove ugradbe u pogonu. Ovaj sustav zahtijeva visok stupanj kontrole proizvodnoga procesa, maksimalnu usklađenost aktivnosti, kontrolu kvalitete, izuzetno dobro planiranje i organizaciju nabave i proizvodnje, jasno definirane ugovorne obveze te strogo poštovanje rokova isporuke. Za taj i slične sustave kontinuirana opskrbljivanja proizvodnje materijalima i inim inputima izravno od dobavljača, bez prethodna skladištenja upotrebljavaju se i nazivi: nulte zalihe, upravljanje kontrolom zaliha i slično.

3. Outsourcing: Kao što već rekosmo, to je koncept fokusiranja samo na temeljne aktivnosti i na ključne sposobnosti tvrtke. Dakle, valja obaviti strateški izbor temeljnih aktivnosti, odnosno onih kojima se mogu ostvarivati najbolji rezultate u usporedbi s konkurencijom te sve svoje potencijale usredotočiti na njih. Sve ostale aktivnosti iz lanca vrijednosti valja povjeriti drugima,

onima koji će ih obavljati bolje, brže i jeftinije. Fokusiranjem na ključne sposobnosti i eksternalizacijom temeljnih aktivnosti, tvrtke formiraju svoju strategiju poslovnoga rasta i razvoja u globalnom poslovnom okruženju. Zapravo, to baš i nije novi koncept, jer su tvrtke odavno pribjegavale eksternalizaciji aktivnosti, odnosno angažirale specijalne vanjske suradnike za obavljanje određenih poslovnih aktivnosti te sklapale partnerstva s komplementarnim tvrtkama te ugovarale zajednički pristup resursima koji su bili izvan njihova dosega.

4. Target costing: Target costing (ciljani trošak) zapravo je trošak po kojem određeni proizvod mora biti proizveden s ciljem generiranja željene razine profitabilnosti po unaprijed određenoj prodajnoj cijeni. Naime, klasični se pristup dizajniranju proizvoda fokusira na zahtjeve potrošača, a troškovi su proizvodnje rezultat zbrajanja svih troškova prema željenim obilježjima, performansama i namjeni, pa su ukupni troškovi proizvoda često prepoznaju tek nakon njegove proizvodnje. Suprotno tomu, target costing polazi od unaprijed definirane cijene proizvoda, što je kompatibilno s tipičnom praksom klasične tvrtke, u kojoj prevladava pitanje: koliko stoji proizvod? Poduzetnici određuju cijenu i troškove novoga proizvoda na bazi cijene sirovina i dijelova, troškova rada i drugih proizvodnih troškova, pa analiziraju može li takav proizvod i po toj cijeni prodavati. Znači, ciljani se trošak temelji na dugoročnim perspektivama, umjesto na kratkoročnoj profitabilnosti. Naglasak je na racionalizaciji troškova koji će osigurati niske cijene proizvoda, što omogućuje tržišno pozicioniranje i strateško vodstvo te održanje ili stjecanje većega tržišnoga udjela.

5. Suvremeni organizacijski dizajn. Na prijelazu dvaju zadnjih stoljeća organizacija tendira prema decentralizaciji, fleksibilizaciji i inovativnosti. Na iskorak prema adaptivnim strukturama najveći utjecaj ima globalizacija potaknuta brzim razvojem informacijsko-komunikacijske tehnologije. Odnedavno je u uporabi i novi

pojam tzv. dinamički stabilne organizacije koji se rabi za tvrtke koje se učinkovito nose s naglim i nepredvidivim tržišnim promjenama. Moderne organizacijske strukture nedvojbeno će se temeljiti na autonomnim organizacijskim jedinicama i profitnim centrima te timskom radu i uvažavanju interesa svih zaposlenika. U budućnosti tvrtke će imati razvijenu korporacijsku kulturu i bit će spremne za provođenje organizacijskih promjena. Kao primjere novih organizacijskih struktura obično se elaboriraju tzv. T-oblik organizacije, zatim virtualna mrežna organizacija, strateški savezi, klasteri i slično.

A. T-oblik organizacije: Suvremena informacijsko-komunikacijska tehnologija omogućuje uspostavu tzv. T-oblika organizacije, odnosno tehnološki uvjetovane organizacije ili tehnološke organizacije. To nije neka posebna vrsta organizacije, već se samo kroz naziv želi naglasiti izrazito veliki utjecaj informacijske tehnologije na oblikovanje organizacijske strukture. Uporaba informacijske tehnologije i telekomunikacija, otvara neslućene mogućnosti povezivanja, što onda utječe i na brze i pravodobne odluke i promjene. Informacijska tehnologija briše granice postojećih organizacijskih struktura i na taj način mijenja odnose u i između tvrtki. U takvim odnosima organizacija nije više određena samo njezinim okvirom, već nju čine i svi partneri u mreži, pa se može govoriti o organizaciji otvorena tipa (rabe se i nazivi virtualna organizacija i mrežna organizacija). Zbog nekoliko virtualnih sastavnica (kupci, dobavljači, konkurencija, ostali partneri, strateški savezi i drugo), moguća je uspostava virtualne organizacije, odnosno organizacije koja sve fizičke sastavnice tradicionalne organizacije zamjenjuje elektroničkim inačicama.

B. Virtualna organizacija: Susljedno gornjemu, suvremena informacijska i komunikacijska tehnologija isključila je potrebu fizičkoga kontakta sudionika poslovnih aktivnosti, što je omogućilo virtualnu organizaciju, kao specifičan oblik mrežne organizacije koja olakšava prostornu

i vremensku poslovnu suradnju između poduzetnika i tvrtki bez organizacijskih ograničenja. Virtualna je organizacija skupina tvrtki, dijelova tvrtki ili samostalnih poduzetnika koji se povezuju radi obavljanja određene privremene ili trajne poslovne aktivnosti. To nije stvarna organizacija i nema svoju strukturu, zbog čega i govorimo o virtualnoj organizaciji, a ne o virtualnoj organizacijskoj strukturi. To je nehijerarhijska organizacija neovisnih tvrtki koje samostalno odlučuju o ulasku u virtualnu mrežu s onima s kojima razmjenjuju sirovine, materijale, informacije, znanje, tehnologiju, istraživanje, proizvode i usluge. To je samo jedan od brojnih oblika kooperacije, što utječe na smanjivanje tržišne nesigurnosti, a njezini organizacijski oblici mogu biti formalizirani ili ne. Članovi virtualne organizacije zadržavaju pravnu neovisnost, ali prema tržištu nastupaju kao jedinstven poslovni entitet s usklađenim zajedničkim nastupom utemeljenim na povjerenju, ugovorima, zajedničkim informacijskim sustavima i bazama podataka.

U virtualnoj organizaciji svaka članica mora biti lider u svojoj branši. Virtualna organizacija može biti uspostavljena između pojedinih dijelova unutar velikoga sustava, ali i između skupina neovisnih poduzetnika. Takav je model organizacije fleksibilan i modularan te sposoban za brzo reagiranje. Obvezatno pretpostavlja interakciju koja može poprimiti različite oblike, kao što su partnerstvo, zajednička ulaganja, strateške alijanse, nove korporacije, kooperacijski sporazumi, franchising te različiti oblici suradnje na relacijama dobavljači - proizvođači - kupci - potrošači. Poslovanje se obavlja na odvojenim i udaljenim lokacijama u različito vrijeme, pa informacijska i komunikacijska tehnologija preuzimaju ključnu ulogu koordinacije i kontrole poslovanja. To omogućuje komunikaciju između članova virtualne organizacije, sinkronizaciju svih poslovnih aktivnosti koje se odvijaju paralelno te transfer nužnih informacija.

C. Mrežna organizacija: Sukladno gornjim navodima, valja znati da je tradicionalno horizontalno i vertikalno mrežno povezivanje tvrtki danas poprimilo

neslućene razmjere, jer umrežavanje i globalizacija pružaju brojne i kompleksne mogućnosti stjecanja i kombiniranja resursa. Tvrtke mogu privremeno unajmiti nužno osoblje ili zakupiti neku drugu tvrtku za djelomično ili cjelovito obavljanje poslovnih aktivnosti, mogu ujediniti svoje resurse s resursima drugih tvrtki kroz partnerstva i strateške saveze, ili se mogu umrežavati i sudjelovati u dizajniranju sasvim novih poslovnih entiteta. Umrežavanje je nužnost, jer omogućuje proširenje poslovne suradnje, bolji pristup resursima te povećava fleksibilnost, brzinu i kvalitetu poslovanja. U kombinaciji s virtualizacijom, omogućuje prevladavanje svih donedavnih fizičkih ograničenja. Mrežna organizacije zapravo je jedna od inačica virtualne organizacije, jer je o njoj nemoguće govoriti, a da istodobno to ne implicira i umrežavanje. Mreža se pojavljuje kao odgovor na sve složenije uvjete poslovanja i sve veću brzinu promjena.

Mrežna se organizacija širi takovom brzinom da je već neki s pravom nazivaju novomilenijskom, a budući da su mogućnosti ulaska u mrežu i izlaska iz nje praktički neograničene, nazivaju je i organizacijom bez granica. Iako članice mreže, kroz različite oblike partnerstva, mogu biti strukturirane s jako blagom hijerarhijom, odnosno plitkom organizacijskom strukturom, a za najveći broj mreža primarno je da nemaju formalizirane organizacijske strukture. Oblici povezivanja u mrežu mogu biti različiti, pa zbog toga i postoji mnoštvo organizacijskih oblika mreža, sukladno dogovoru i volji partnera koji se kane umrežiti. Evo nekih autorskih razmišljanja o umrežavanju; *Umrežavanje brojnih sudionika unutar i izvan tvrtke (dobavljači, proizvođači, distributeri i kupci) specifičnost je virtualne organizacije.* (Đuro Horvat) - *Umrežavanje i globalizacija danas pružaju brojne i kompleksnemogućnosti stjecanja i kombiniranja poslovnih resursa, dok umrežavanje omogućuje proširenje poslovne suradnje, bolji pristup resursima te povećava fleksibilnost, brzinu i kvalitetu poslovanja.* (Marko Kolaković) - *Umrežavanje tvrtki omogućuje stvaranja veće vrijednosti za klijente kombiniranjem*

postojećih s novim znanjima i resursima.
(Franciska Dadić)

6. Strateško povezivanje: Strateško je povezivanje temeljna odrednica suvremenoga poduzetništva, jer prepoznavanje prednosti suradnje i uključivanje u strateške saveze za današnje poduzetnike postaje nužnost ako žele zadržati ili ostvariti konkurentsku prednost. Strateški su savezi koalicija tvrtki stvorene u svrhu postizanja važnih poslovnih ciljeva, što omogućuje postizanje boljih rezultate i tržišnoga položaja nego putem samostalnoga tržišnoga nastupa, dolazi do snižavanja troškova i cijena, stjecanja novih tehnoloških znanja i vještina (dizajnerskih, proizvodnih, marketinških) i slično.⁶⁴ Kooperacija u mrežama strateških saveza spaja ključne sposobnosti različitih poslovnih jedinica odabranih pomoću zdrave konkurencije. Organizacijski, strateški savezi čine interorganizacijske oblike u kojima se angažiraju posebna znanja, umijeća i resursi neovisnih tvrtki s ciljem postizanja zajedničkih, ali i pojedinačnih ciljeva. Atribut strateški odnosi se na kooperativne sporazume između sadašnjih i potencijalnih konkurenata na tržištu.

7. Klasterizacija: Uspjeh individualnih poduzetnika danas ne ovisi samo o vlastitim aktivnostima unutar lanaca opskrbe i proizvodnje, već i o izboru te uspjehu povezivanja s poslovnim partnerima. Naime, proširenjem lanca vrijednosti nastaju mreže međusobno povezanih tvrtki, njihovih dobavljača i potrošača, odnosno stvaranje poslovnih grozdova ili tzv. klastera. Zapravo, klasteri su zemljopisna koncentracija koja se sastoji od niza međusobno povezanih tvrtki i institucija iz određenoga područja.⁶⁵ Osim tvrtki iz određene industrije, klasteri uključuje i druge konkurentno bitne subjekte kao što su: dobavljači komponenti, strojeva i specijaliziranih inputa, iznajmljivači infrastrukture, pružatelji specijaliziranih

usluga i slično, pa čak i sudionike izvan lanca vrijednosti tvrtki (pružatelji financijskih i konzultantskih usluga, poduke i treninga zaposlenih te visokoškolske ustanove i instituti za istraživanja). Također, mnogi klasteri uključuju vladine i druge potporne institucije (agencije za mjerenje kvalitete i slično), pa svi oni postaju svojevrsni dioničari konačna proizvoda, dodajući i stvarajući vrijednost putem zajedničke suradnje.

3. GLOBALIZACIJSKI PROCESI

Globalizacija je zapravo proces prevladavanja ili brisanje zemljopisnih ograničenja tržišnom funkcioniranju, što dovodi do pojave globalnog tržišta, globalnih proizvoda i globalne potrošačke kulture. Globalizacija dovodi do pojačane međuovisnosti nacionalnih gospodarstava, a unutar njih između regija i gradova. Kao što rekosmo, s tehnološkoga aspekta, poboljšanje uvjeta i smanjenje troškova svih vrsta prijevoza, omogućilo je globalizaciju proizvodnje i primjenu strategije globalnoga poslovanja i u tvrtkama maloga i srednjega poduzetništva. Globalizacija u biti proizlazi iz interakcije triju fenomena:⁶⁶

- **Moderne tehnologije:** Suvremene se tehnologije danas primjenjuju u području prijevoza, komuniciranja, proizvodnje, dizajna i drugih poslovnih aktivnosti, što dramatično utječe na mogućnost globalnoga širenja informacija te proizvodnju i distribuciju proizvoda, robe i usluga;
- **Potrošačko društvo:** Konzumerističko društvo, kao svojevrsnu *religiju* današnjice, obilježava velik intenzitet potražnje za proizvodima globalne proizvodnje, što potiče tržišne aktivnosti tvrtki u cijelomu svijetu te povećava njihovu borbu za što veći udjel na globalnome tržištu; te

⁶⁴Tipurić, D. i Markuliri, G. (2002.), Strateški savezi - suradnjom poduzeća do konkurentne prednosti, Zagreb, Sinetgija, str. 9.

⁶⁵Porter, M. (1998.), Clusters and the new economics of competition, Harvard Business Review, Br. 76(6), str. 77.-90.

⁶⁶Kolaković, M. (2005.), Novi poslovni modeli u virtualnoj ekonomiji i njihov utjecaj na promjene u transportnoj logistici i upravljanju lancem opskrbe, Zbornik Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, God. 3, str. 196.-210.

- **Neoliberalne politike:** Neoliberalne paradigme i politike sve više jačaju u mnogim državama diljem svijeta, a u cilju uklanjanja prepreka novim procesima proizvodnje i potrošnje, pa se s tim u vezi govori o masovnoj prilagodbi i totalnom zaokretu u načinu proizvodnje i izravnoj orijentaciji prema zahtjevima i potrebama potrošača.

U 90-im godinama prošloga stoljeća svjetsko gospodarstvo ubrzano nastavlja sa već započetim procesom globalizacije. Globalizacija svjetskog gospodarstva donijela je nezapamćen polet vanjske trgovine. U drugoj polovici 20. stoljeća brže su se razvijale one zemlje koje su sve veći dio proizvodnje usmjeravale izvozu na svjetsko tržište, dok su mnoge zemlje u razvoju mislile da se njihova gospodarstva ne mogu uklopiti u globalno gospodarstvo. To ih je dovelo do autarkičnosti ili usvajanja protekcionističkih mjera, kako bi iza carinskih zidova mogle razvijati djelatnosti koje doista nisu mogle izdržati svjetsku konkurenciju. Međutim, neke zemlje u razvoju kasnih 50-ih godina pokazale su da se mogu uključiti u svjetsko gospodarstvo i više stope rasta u odnosu na svijet kao cjelinu. Unatoč tomu, nažalost, još uvijek postoje vlasnici nekih industrija koji ne žele svoje tvrtke izložiti inozemnoj konkurenciji, jer bi se otvaranjem prema svjetskome tržištu razbio monopol kojega imaju na domaćem tržištu.

Čini se kako je snažan poticaj globalizaciji dalo regionalno udruživanje, jer je jačanje kontinentalnih integracija razvilo tri snažna trgovinska bloka (Europska unija, Sjevernoamerički sporazum o slobodnoj trgovini i Japan), kod kojih je međusobna konkurencija počela ugrožavati globalnu ekonomsku ravnotežu. Povijesno, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće Rurska oblast s prirodnim resursima i baznom industrijom definirala se kao glavno razvojno središte, a između dvaju svjetskih ratova razvija se

područje Velikih jezera na teritoriju SAD-a i Kanade. U drugoj polovici 20. stoljeća razvija se Japan kao treće globalno središte. U tom su razdoblju snažno narasla gospodarstva Europske unije, Japana i SAD-a, kao entiteti čiji svaki gospodarski pokret emitira globalne tržišne valove. Sučeljavanje tih valova 80-tih godina ugrozilo je stabilnost svjetskog robnog i financijskog tržišta. U takvom se okruženju pokušavaju formulirati načela globalnog gospodarstva koja će respektirati ključnu ulogu nacionalnih gospodarstava. Pod globalnim gospodarstvom podrazumijevamo ponajprije tri spomenuta trgovinska bloka, a ostatak svijeta bi se, ovisno o brzini sazrijevanja, pridružio nekomu od postojećih regionalnih klubova. Ustroj klubova počiva na tri načela, a to je i slogan globalnoga ekonomskoga poretka: otvorenost, različitost, kohezija. Promatrano s globalnoga aspekta, Hrvatsku i druge zemlje jugoistočne Europe možemo svrstati u zemlje s uskim unutarnjim tržištem te se one, kako je pokazala ekonomska znanost, mogu uspješno razvijati samo ako je njihovo gospodarstvo usmjereno prema svjetskom tržištu. Dakle, orijentacija na svjetsko tržište nameće im se kao imperativ. Složenost procesa ogleda se u donekle sporom sazrijevanju svijesti kako nacionalni gospodarski boljitak ima naličje u neizbježnosti odricanja od dijela ekonomskoga suvereniteta. Svladavanje tog konceptijskoga proturječja pretpostavka je djelotvorna funkcioniranja svjetskoga tržišta. Nužno je formirati odgovarajuću politiku koja će za cilj imati oporavak, uz institucionalno restrukturiranje. Može se stvoriti monetarna ravnoteža i u uvjetima niska korištenja proizvodnih potencijala, dakle, imati stabilan tečaj, cijene, visoku kamatu.

Jedna od sastavnica globalizacije koji je zahvatio Hrvatsku njezin je ulazak u Europsku uniju. Vrijeme će pokazati koliko je Hrvatska zrela za Uniju, koliko je zauzela

jasan stav o svome položaju u Uniji te kakvu viziju razvoja ima. Inače, globalizacija najbrže napreduje preko međunarodnih finansijskih tokova, jer kapital sve brže i lakše prelazi nacionalne granice plasirajući sredstva tamo gdje mu se osigurava najveći prinos ili sigurnost. Na finansijskome tržištu veliku ulogu imaju obveznice koje plasiraju sindikati banaka, a važni su i sindicirani zajmovi koji se plasiraju na međunarodnim finansijskim tržištima. U suvremenim odnosima u svijetu, svaka zemlja nastoji što više uključiti svoje gospodarstvo u međunarodnu razmjenu i umanjiti eventualne prepreke različitim bilateralnim i multilateralnim sporazumima. Orijentacija na svjetsko tržište svojstvena je svakoj tvrtki i usko povezana s procesom rasta i razvoja. Uključivanje poslovanja tvrtke u međunarodne okvire nije isključivo stvar prosudbe menadžmenta tvrtke, nego posljedica rasta i razvoja gospodarstva u cjelini i novih situacija u međunarodnomu i lokalnim okruženjima.

Ovakva kretanja, uz sve naglašeniju ulogu tržišta, idu u prilog tvrdnjama o porastu važnosti međunarodnoga marketinga u svjetskim okvirima. Sve je više međunarodnih tvrtki koje primjenjuju globalnu strategiju međunarodnoga marketinga sa standardiziranim marketinškim programima. Međutim, iako je standardizacija sve više nazočna u međunarodnome poslovanju, još se uvijek mnoge tvrtke koriste različitim strategijama adaptacije marketinškoga spleta sukladno zahtjevima svojih lokalnih i regionalnih tržišta. Osim toga, globalizacija na međunarodnomu tržištu danas bitno utječe na promjenu strukture i glavnih obilježja svenazočne konkurencije. Mijenja se važnost čimbenika kojima se konkurira, ali i njihova kombinacija. Kako se aktivnost međunarodnih tvrtki odvija na tržištima mnogih zemalja, ta je sposobnost organiziranja, upravljanja i rukovođenja u

različitim zemljama postala bitnom sastavnicom konkurentne prednosti. Primjena globalne marketinške koncepcije rezultirala je brzim rastom konkurentnosti na međunarodnoj razini.

Koncepcije međunarodnoga marketinga uvijek zahtijevaju sadržajno i uzročno povezivanje svih sastavnica marketinškoga programa u jednu cjelinu radi postizanja planiranih globalnih ciljeva tvrtke. Upravljanje spletom čimbenika u međunarodnome marketingu predstavlja stvaranje takve kombinacije proizvoda, cijene, distribucije i promocije koja će zadovoljiti potrebe pojedinih skupina potrošača i segmenata stranih tržišta. Budući da se kupci na stranim tržištima razlikuju prema iskazanim potrebama, pa upravljane marketinškim spletom za različite kupce mora nuditi različita rješenja. Sve to upućuje na stalne i velike promjene koje se očituju u pojavi novih poslovnih koncepcija. Ta činjenica nameće nove pristupe strateškome marketingu na međunarodnoj poslovnoj sceni. Kvalitativno novi odnosi između tvrtki u funkcioniranju gospodarskoga sustava, bit su tih promjena Konkurentnost i izvrsnost poduzetnika 21. stoljeća u miljeu globalne tržišne utakmice počivat će na procesima kontinuirana inoviranja i usavršavanja poslovanja, odnosno na sljedećim paradigmatama:⁶⁷

- Kreiranje specijaliziranih timova, odnosno malih i fleksibilnih tvrtki;
- Umrežavanje i koordinacija tih tvrtki pomoću informacijske i komunikacijske tehnologije;
- Smanjenje hijerarhijskih razina i demokratizacija poslovnoga odlučivanja;
- Povećanje autonomije zaposlenika i samostalnosti u donošenju odluka;

⁶⁷ Prilagođeno prema Kolaković, M. (2006.), Poduzetništvo u ekonomiji znanja, Zagreb: Sinergija, str. 154.-156.

- Koncentracija na stožerno poslovanje (*core business*) i ključne sposobnosti;
- Eksternalizacija (*outsourcing*) poslovnih aktivnosti;
- Kontinuirano ulaganje u znanje i (cjeloživotno) obrazovanje;
- Stvaranje partnerskih odnosa s dobavljačima i klijentima (potrošačima);
- Praćenje, vrednovanje i mjerenje svih oblika nematerijalne imovine; te
- Poticanje i kontinuirano povećanje inovativnosti i kreativnosti.

Osim velikima, i manjih srodnih tvrtki povezivanje omogućuje širenje i stvaranje međunarodne marke. Dakle, i malim tvrtkama globalizacija omogućuje internacionalizaciju. Predočene paradigme te kadrovske i organizacijske pretpostavke na kojima one počivaju i koje ih podržavaju, poduzetnicima pružaju mogućnost iskorištavanja svih zatumljenih potencijala za postizanje konkurentnosti i visokih standarda u globalnu okruženju. Na temelju tih paradigmi može se konstruirati okosnica poduzetničkoga modela konkurentnosti tvrtki maloga i srednjega poduzetništva za 21. stoljeće koji se temelji na kritičnim čimbenicima predloženim u prikazu 2.⁶⁸

Prikaz 2: Čimbenici konkurentnosti tvrtki maloga i srednjega poduzetništva

ČIMBENICI	OBJAŠNJENJA
Novonastale potrebe	Stalan porast novih zahtjeva i želja potrošača koje poduzetnici nastoje zadovoljiti uzrokovan je trendom rasta svijesti potrošača, spoznaje njihove snage utemeljene na kupovnoj moći te zahtjeva da za svoj novac dobiju što kvalitetnije proizvode ili usluge.
Ciljevi razvoja	Strateški razvoj tvrtki suvremeni poduzetnici trebaju temeljiti na stožernim aktivnostima, ključnim sposobnostima, inovacijama, ili na inventivnoj primjeni već postojećih poslovnih rješenja.
Inovacija poslovnih procesa	U lancu stvaranja vrijednosti poduzetnik treba identificirati temeljne i prateće aktivnosti, pa aktivnosti od strateške važnosti zadržati, razvijati i inovirati, a prateće prepustiti specijaliziranim tvrtkama i s njima sklopiti ugovore o poslovnoj suradnji, kroz strateški savez, ili virtualnu organizaciju poslovanja.
Razvoj novih proizvoda i usluga	Strateški zadatak suvremenih poduzetnika mora biti razvoj portfelja novih proizvoda i pratećih usluga koje će sadržavati visoku razinu u njih ugrađena znanja, odnosno intelektualnoga kapitala.
Razvoj ključnih sposobnosti	Specijalizacija na ključne kompetencije zahtijeva oslobađanje sredstava i ljudskih resursa, njihovo usmjeravanje na unaprjeđenje sadašnjih te razvoju novih ključnih sposobnosti u obliku dodatnih aktivnosti, novih procesa, ili pak seta novih usluga.
Razvoj sposobnosti	Poduzetnici i svi zaposlenici trebaju trajno učiti i povećavati razine svoga znanja, vještina i sposobnosti koje će omogućiti generiranje novih ključnih sposobnosti.
Razvoj inovativnog okruženja	Poduzetnici trebaju sve zaposlenike stalno poticati i stimulirati na razmišljanje o unaprjeđenju poslovanja, jer svako, pa na prvi pogled i trivijalno unaprjeđenje, može rezultirati značajnim uštedama, ali će u svakomu slučaju povećati interes zaposlenika za posao koji obavljaju.
Novi pokazatelji uspješnosti	Tradicionalne financijske pokazatelje uspješnosti valja nadopuniti metrikama koje služe za mjerenje nematerijalne imovine, pod čime se prvenstveno podrazumijeva valorizacija i mjerenje intelektualnoga kapitala.

⁶⁸ Prilagođeno prema <http://www.efzg.hr/.../... pdf> (izazovi poduzetništva u 21. stoljeću).

Međutim, promatrajući globalizaciju kao povlaštenu sliku svijeta i povlaštenu znanstvenu paradigmu, a kroz odnos globalizacije i moći te odnos globalizacije i politike znanja, Zlatan Delić daje socijalno-epistemološku kritiku globalizacije pomoću svojih jedanaest antiteza.⁶⁹ Analizu temelji na krizi legitimiteta znanja, odnosno krizi smisla, uloge i društvene funkcije sveučilišta, kao najviše institucije znanja. Naime, još 1990. godine sociolog Anthony Giddens,⁷⁰ začetnik teorije globalizacije, predvidio je da će taj pojam zauzeti ključno mjesto u leksikonu svih društvenih znanosti, a kasnije su samo rijetki teoretičari, poput Justina Rosenberga,⁷¹ epistemološkom analizom ishodišnih tekstova o globalizaciji objelodanili doslovni krah globalizacijske teorije. Danas, kada je nova svjetska financijska kriza demistificirala sliku Svjetske banke i Međunarodnoga monetarnoga fonda, globalizacija je ključna riječ, ali u kritičkim diskursima poprima drugačija značenja.

Ekonomski i tržišni fundamentalizam te globalni marketinški totalitarizam nastavljaju se, kao i zbrka oko globalizacije i pokušaji da se ona razriješi, tvrdi S. Sim. Zbog nesmiljene konkurentske utakmice na globalnomu tržištu robe i usluga, to više što su cjeloživotno i obrazovanje odraslih prepoznati kao bitni preduvjeti konkurentnosti tvrtki i nacionalnoga gospodarstva, tvrtke razvijenih, ali i tranzicijskih zemalja danas intenziviraju trajnu izobrazbu zaposlenika za potrebe što ih donose stalne tehnološke promjene.⁷² Osim gore predloženih paradigmi i trendova,

⁶⁹ Više vidjeti u Delić, Z. (2009.), Globalizacija, moć i politika znanja: jedanaest antiteza o globalizaciji, Filozofska istraživanja, God. 29. Sv. 1. str. 31.-50.

⁷⁰ Giddens, A.: Giddens, A. (1990.), The Consequences of Modernity, Stanford: Junior University Press, str. 78.

⁷¹ Rosenberg, J. (2015.), The Follies of Globalisation Theory, London / New York: Verso, str. 92.

⁷² Pastuović, N. (2006.), Kako do društva koje uči? Odgojne znanosti, Vol. 8. Br. 2. str. 421.-441.

u ovaj kontekst valja staviti još neke trendove koje držimo važnim za poslovanje u novomu mileniju, primjerice: upravljanje kvalitetom, novo gospodarstvo, društvo znanja te novo poduzetništvo. Inače, kada je riječ o poslovanju u prvomu stoljeću trećega tisućljeća, sumarno bi se moglo konstatirati da će poslovni svijet, osim svega prethodno predočenoga, karakterizirati te na njega osobito utjecati trendovi koji se odnose na značenja informacija i informacijske tehnologije, na znanje kao temeljni poduzetnički resurs, na učenje i (cjeloživotno) obrazovanje, na ljudski i intelektualni kapital, na etičke aspekte poduzetništva, na društveno odgovorno poslovanje, na zaštitu okoliša i održivi razvoj, na strateške saveze kao novi modeli razvoja.⁷³

ZAKLJUČAK

U zadnja dva desetljeća prošloga stoljeća poslovni se svijet suočio s drastično ubrzanim tehničko-tehnološkim progres i razvojem informacijsko-komunikacijske tehnologije, što je ubrzalo globalizaciju svjetskih tržišta. Poslovanje i proizvodnju tvrtke danas mogu smještati na profitno izgledne lokacije, pa je izražen trend eksteralizacije ili outsourcinga ukupne proizvodnje ili pojedinih dijelova lanca vrijednosti. Masovnu proizvodnju zamjenjuju poslovne operacije utemeljene na tržišnomu segmentiranju, znanjem intenzivnim i servisno orijentiranim proizvodima i uslugama te udovoljavanju individualnim zahtjevima potrošača. Prevladava ravnopravnost partnera i zemljopisna disperzija poslovanja, veći dio novostvorenih vrijednosti otpada na nematerijalne proizvoda, pa umjesto fizičkoga i financijskoga, kritični je resurs postao intelektualni kapital, dok informacijska tehnologija omogućuje transparentnost tržišta. Globalizacija je novi ekonomski, društveni, politički i znanstveni koncept kojim započinje nova era razvoja

ljudske zajednice. Putem interneta kupci danas mogu uspoređivati cijene proizvođača diljem svijeta, što tvrtkama (čak i onim malim) omogućuje konkuriranje velikim korporacijama na globalnomu tržištu. Drastično se mijenja i struktura svjetskih industrija te dolazi do spajanja dojučerašnjih konkurenata, s ciljem formiranja proizvođača integriranih proizvoda i usluga. Povećala se svijest o nužnosti suradnje, razvijaju se novi modeli povezivanja i umrežavanja (strateški savezi, virtualne tvrtke i klasteri). Zato su u središte pozornosti nacionalnih gospodarstava dospjele moderne, male, fleksibilne i brzo prilagodljive tvrtke. Stalni inovacijski proces pokretačka je snaga stvaranja vrijednosti i najsnažniji čimbenik uspješnosti poduzetništva 21. stoljeća. Intelektualni kapital čini temelj inovacijskih procesa lanca stvaranja vrijednosti suvremenih tvrtki.

CITIRANI IZVORI

- [1] Delić, Z. (2009.), Globalizacija, moć i politika znanja: jedanaest antiteza o globalizaciji, Filozofska istraživanja, God. 29. Sv. 1. str 31.-50.
- [2] Giddens, A. (1999.), The Consequences of Modernity, Stanford: Junior University Press.
- [3] Kolaković, M. (2005.), Novi poslovni modeli u virtualnoj ekonomiji i njihov utjecaj na promjene u transportnoj logistici i upravljanju lancem opskrbe, Zbornik Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, God. 3, str. 196.-210.
- [4] Kolaković, M. (2006.), Poduzetništvo u ekonomiji znanja, Zagreb: Sinergija.
- [5] Nepoznat autor i godina, Izazovi poduzetništva 21. stoljeća, <http://www.efzg.hr/.../... pdf> (12. 11. 2015.).
- [6] Pastuović, N. (2006.), Kako do društva koje uči? Odgojne znanosti, Vol. 8. Br. 2. str. 421.-441.
- [7] Porter, M. (1998.), Clusters and the new economics of competition, Harvard Business Review, Br. 76(6), str. 77.-90.

⁷³ Vidjeti u Slišković, S. (2015.), Poslovni svijet trećeg milenija (doktorska disertacija), Travnik: Ekonomski fakultet Internacionalnog univerziteta Travnik.

- [8] Rosenberg, J. (2015.), *The Follies of Globalisation Theory*, London / New York: Verso.
- [9] Slišković, S. (2015.), *Poslovni svijet trećeg milenija (doktorska disertacija)*, Travnik: Ekonomski fakultet Internacionalnog univerziteta Travnik.
- [10] Srića, V. i Müller, J. (2001.): *Put k elektroničkom poslovanju*, Zagreb: Sinergija
- [11] Tipurić, D. i Markuliri, G. (2002.), *Strateški savezi - suradnjom poduzeća do konkurentske prednosti*, Zagreb, Sinetrgija.

DRUŠTVENA ODGOVORNOST PREDUZEĆA I ODRŽIVI RAZVOJ

Akademik prof.dr. Ibrahim Jusufrić

Fatima Dervić MA

Lejla Varupa BA, e- mail: lejla.infosa@gmail.com

Internacionalni univerzitet travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Društvena odgovornost preduzeća - DOP odnosi se na uticaj preduzeća na društvo, te ulogu ekonomije u održivom razvoju. Društvena odgovornost donosi preduzećima brojne prednosti ukoliko se ostavruje na pravi način. Ona ne predstavlja puko rasipanje resursa ili nepotrebnu investiciju, zbog nekakve političke korektnosti. U zemljama razvijene tržišne ekonomije, društvena odgovornost u sve većoj mjeri postaje faktor prilikom odlučivanja i opredjeljenja potrošača za određeni proizvod, čime društveno odgovorna preduzeća stiču konkurentsku prednost u odnosu na konkurenciju. Zemlje u tranziciji, poput BiH, i preduzeća koja dolaze iz njih, ukoliko žele da posluju sa uspjehom moraće da prihvate sve zahtjeve globalnog tržišta, od kojih jedan sve više postaje – društvena odgovornost.

Ključne riječi: društvena odgovornost preduzeća, održivi razvoj, stakeholder, čista proizvodnja

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract: Corporate Social Responsibility - CSR refers to the impact of companies on society, economy and role in sustainable development. Social Responsibility brings to enterprises many advantages if they are eligible for the right way. It is not a mere waste of resources or unnecessary investment, because of some kind of political correctness. In countries with developed market economy, social responsibility is increasingly becoming a factor in the determination and commitment of the consumer for a certain product, which socially responsible companies gain a competitive advantage over the competition. Countries in transition, such as Bosnia and Herzegovina, and the companies that come from them, if they want to do business with the success they will have to accept all the demands of the global market, one of which becomes more and more - social responsibility.

Keywords: corporate social responsibility, sustainable development, stakeholders, clean production

Uvod

Koncept društvene odgovornosti preduzeća može se se definisati na više načina, ali u širem smislu, to je koncept u kojem poslovni subjekt odlučuje na dobrovoljnoj osnovi doprinositi boljem društvu i čišćem okolišu, u interakciji sa ostalim stakeholderima odnosno interesnim grupama. U zemljama u tranziciji, promovisanje društvene odgovornosti preduzeća postaje efektivno sredstvo za jačanje građanskog društva, putem poticanja lokalne filantropije, i na taj način osiguravanja održivih izvora podrške za inicijative građana. Društveno odgovorno poslovanje (DOP) predstavlja koncept po kome privredni subjekti koji ga usvajaju svjesno i dobrovoljno nadilaze svoju primarnu funkciju sticanja i raspodjele profita i ostvaruju pozitivan uticaj na svoje radno, društveno i prirodno okruženje. DOP, u suštini, predstavlja svijest o novom položaju i značaju koje kompanije imaju u savremenom, globalnom društvu i odgovornosti koja iz njih proizilazi. To je, zapravo, proces u kome mogu, mada i ne moraju imati uticaja na njihovo poslovanje. Praksa DOP-a se odnosi na cjelokupnu sferu uticaja i raspon djelovanja jednog preduzeća, kao i na odnose koje ono pri tome uspostavlja: šta proizvodi, kako kupuje i prodaje, da li se pridržava zakona, na koji način zapošljava, osposobljava i utiče na razvoj ljudskih resursa, koliko ulaže u lokalnu zajednicu i poštovanje ljudskih i radnih prava, na koji način doprinosi očuvanju životne sredine. Drugim riječima, DOP bi se moglo definisati kao koncept u okviru koga se kompanije prema svim stakeholderima odnosi etički i odgovorno, odnosno na društveno prihvatljiv način.

1. Pojam društvene odgovornosti preduzeća

U svom najširem smislu, **društvena odgovornost preduzeća** - DOP odnosi se na uticaj preduzeća na društvo, te ulogu ekonomije u održivom razvoju. To je širok koncept, a predstave o njemu i definicija njega samoga razlikuju se ovisno o pojedinačnom kontekstu. Kod DOP-a se općenito radi o tome da preduzeće preuzima odgovornost za svoje aktivnosti koje

nadilaze sferu isključivo komercijalnih interesa. Neki ga smatraju načinom ostvarivanja konkurentne prednosti, drugi pak važnim odgovorom na rastuće potrebe glavnih sudionika kao što su zaposlenici, ulagači, potrošači te kativisti i stručnjaci za pitanja okoliša. Društvena odgovornost preduzeća se odnosi na proces u kojem vodeće korporacije prihvataju odgovornost prema društvenoj i prirodnoj okolini kao dio vlastite strategije i identita, uključujući je u vlastite poslovne procese, te redovno izvještavaju javnost o ekonomskim, društvenim i ekološkim posljedicama svoga djelovanja. Koriste se i termini “održivi razvoj”, “etičko poslovanje” ili “korporativno građanstvo”. DOP svoje mjesto nalazi tamo gdje se susreću ekonomska korist i korist za društvo u širem smislu. Uvećana vrijednost na strani dioničara nije uvijek u potpunosti kompatibilna s interesima, ciljevima i potrebama koje ističu ključni sudionici. Na DOP-se sve više gleda kao na sredstvo kojim privreda nastoji ostvariti ravnotežu između vlastitog poriva za ostvarenjem dobiti i društva na koje pri tome utiče.

2. Organizacije koje djeluju na području društvene odgovornosti preduzeća

1. **Organizacija Business for Social Responsibility** (BSR; Poslovni svijet za društvenu odgovornost) tumači DOP kao “postizanje komercijalnog uspjeha na način da se poboljšaju etičke vrijednosti, ljudi, zajednice i prirodni okoliš”.
2. **Organizacija International Business Leaders Forum** (IBFL; Međunarodni forum poslovnih lidera) DOP shvata kao promicanje odgovorne prakse u ekonomiji, koja ekonomiji i društvu koristi te olakšava ostvarenje društvenog, ekonomskog, ekološki održivog razvoja maksimirajući pozitivan uticaj ekonomije na društvo uz svođenje negativnih uticaja na minimum.
3. **Organizacija World Business Council for Sustainable Development** (WBCSD; Svjetski

poslovni savjet za održivi razvoj) definiše DOP kao “opredjeljenost ekonomije da pridonosi održivom privrednom razvoju, radeći sa zaposlenicima, njihovim obiteljima, lokalnom zajednicom i cjelokupnim društvom na unapređenju kvalitete života”.

Politički uticaji – očituju se kroz pritiske posebnih interesnih skupina, koje kontrolišu poslovanje preduzeća. Svoj uticaj na preduzeće ostvaruju npr. lobiranjem kako bi nagovorili različite vladine agencije na provedbu zakona o zaštiti zaposlenih potrošača itd. Te ineteresne skupine su: Udruženja za zaštitu potrošača, Udruženja nezaposlenih, Udruženja penzionera i sl.

Pravni uticaj – zakonska regulativa je osnova pravnog uticaja na društvenu odgovornost preduzeća, te se odnosi na kontrolisanje poslovnih aktivnosti u specifičnim djelatnostima, kao npr. proizvodnja igračkaka, hrane, tekstila itd. Za prevođenje i poništavanje zakona zadužene su državne agencije.

Etički uticaj – etički uticaji su uticaji na “etično” donošenje odluka i “samo-kontrola” pri vođenju preduzeća.

Pravila koja bi svako društveno odgovorno preduzeće trebalo poštovati:

- *Zlatno pravilo* – djeluj na način kako bi očekivao da drugi djeluju prema tebi;
- *Univerzalni princip* – djeluj na način da je rezultat toga od značaja za što veći broj ljudi;
- *Kantov kategorički imperativ* – djeluj na način da aktivnost koju si podzteo može biti univerzalan zakon ili pravilo ponašanja pod tim uslovima;
- *Profesionalna etika* – poduzimaj aktivnosti tako da neutralni skup profesionalaca to smatra ispravnim.

3. Zašto društveno odgovorno poslovanje?

Društvena odgovornost donosi preduzećima brojne prednosti ukoliko se ostavruje na pravi način. Ona ne predstavlja puko rasipanje resursa ili nepotrebnu investiciju, zbog nekakve političke korektnosti. U zemljama razvijene tržišne ekonomije, društvena odgovornost u sve većoj mjeri postaje faktor prilikom odlučivanja i opredjeljenja potrošača za određeni proizvod, čime društveno odgovorna preduzeća stiču konkurentsku prednost u odnosu na konkurenciju. Zemlje u tranziciji, poput BiH, i preduzeća koja dolaze iz njih, ukoliko žele da posluju sa uspjehom moraće da prihvate sve zahtijeve globalnog tržišta, od kojih jedan sve više postaje – društvena odgovornost. Nijedan biznis, veliki ili mali, nije odijeljen od društva u kome posluje. Uspjeh ili neuspjeh jednog umnogome je određen uspjehom ili neuspjehom onog drugog. Ljudi su istinski zainteresirani za to na koji se način preduzeće obhodi prema njima, okolišu i društvu uopšte. Ipak, nije dovoljno samo formalno objaviti svoju posvećenost, jer prazne riječi bude sumnjičavost. Potrebno je demonstrirati svoju predanost i pokazati da je ona stvarna i da donosi stvarne rezultate. To znači identifikovanje onih postupaka i akcija koje mogu donijeti dobrobit osnovnoj djelatnosti preduzeća i društvu u cjelini-komuniciranje o njima. Princip partnerstva između države, privrede, sindikata, lokalne samouprave, nevladinog sektora i drugih grupacija radi dostizanja socijalno zadovoljnog, “ekološki” odgovornog i prosperitetnog društva, zasnovanog na zdravim, i održivim ekonomskim osnovama, jedan je od osnovnih principa za koje se zalaže Evropska unija.

Iskustva pokazuju da se i u razvijenom svijetu tema korporativne društvene odgovornosti fokusira na mala i srednja preduzeća koja sa 75% participiraju u privrednom rastu Evropske unije i jesu okosnica razvoja. Stoga koncept korporativne društvene odgovornosti, ako se na pravi način primjenjuje kao podrška malim i srednjim preduzećima, doprinosi porastu profita, o čemu svjedoče brojni

primjeri iz prakse. Preduzeća generalno a posebno mala i srednja doprinose razvoju njihove lokalne zajednice na različite načine. Taj doprinos se može vidjeti kroz poslovne performanse tradicionalnog načina poslovanja koji se ogleda u zarađivanju profita-poboljšanju uslova za zaposlene, reinvestiranja za budući rast kao i kroz poboljšanje i razvoj okoline u kojoj operiraju. Korporativna socijalna odgovornost je postala integralni dio koncepta “održivog razvoja” i može se shvatiti kao poslovni doprinos održivom razvoju. Socijalna i ekološka odgovornost ne mogu biti razdvojene nego su to dvije strane jednog istog fenomena poslovne odgovornosti. Dakle, pored toga što preduzeće mora voditi računa o društvenoj zajednici u kojoj posluje ono mora voditi brigu i o prirodnoj okolini oko sebe i doprinijeti njihovoj zaštiti. Bilo je odsta pokušaja definisanja koncepta “Korporativne socijalne odgovornosti”, a jedna od tih definicija je i ova: “DOP je koncept u kome kompanije integrišu socijalne i ekološke zahtjeve u svoje poslovne operacije u interakciji sa svojim stakeholderima, odnosno zainteresovanim stranama za poslovanje preduzeća i to na dobrotvornoj bazi.”

Iz ove definicije mogu se izvući i neke teze za šire shvatanje ovog koncepta, a neke od njih su:

- DOP je dobrovoljna integracija socijalnih i ekoloških shvatanja u poslovne operacije koje ne ometaju redovne i ugovone obaveze preduzeća;
- Prihvatanje ovog koncepta od strane menadžmenta kompanije je esencijalno;
- DOP aktivnosti su vodeće aktivnosti u preduzeću jer doprinos koji one stvaraju za kompaniju zajedno sa stakeholderima je od izuzetne važnosti za dugoročno poslovanje preduzeća;
- Dijalog sa relevantnim stakeholderima daje dodatnu vrijednost razvoju kompanijine DOP prakse i alata. Pošto su zaposlenisastavni dio kompanije važno je posebnu pažnju posvetiti

ulozi zaposlenih i novih predstavnika;

- Kompanije imaju pristup prema DOP-u kao i ostale neprofitne organizacije na transparentan i razumljiv način;
- Odgovor kompanije na izazov transparentnosti zavisi od aktivnosti, kapaciteta i potreba stakeholdera, koje može biti teško uskladiti;
- Okolinska, socijalna i ekonomska aktivnost jedne kompanije lančano se širi kroz lanac ponude.

4. Evolucija DOP-a

U svom razvoju do sadašnjeg nivoa koncept DOP-a je prošao kroz pet faza.

Svaka faza ima svoje karakteristike koje ćemo spomenuti ovdje.

Iz profitno fokusirane kompanija egzistira jedino zbog kratkoročnog profita, preko filantropije povremene donacije humanitar. organizacijama, preko društvene brige strategijsko pove. sa poslovnim interesima preko korporativno društvene investicije strategijsko partnerstvo inicirano od kompanije, preko održivog biznisa (integrirano u poslovne funkcije, ciljeve i strategiju).

4.1. Definicija “Stakeholder” koncepta

Stakeholder-i se mogu definisati kao pojedinci ili institucije koje imaju, ili tvrde da imaju vlasništvo, prava ili ineteres u preduzeću u prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti.

Postoje dvije vrste stakeholder-a, i to:

- Interni – zaposleni, vlasnici i menadžment preduzeća;
- Eksterni – poslovni partneri, dobavljači, kupci, lokalna zajednica, kao i prirodna okolina.

4.2. Ekonomski versus neekonomski ciljevi preduzeća

S obzirom da pojedinci i većina neprofitnih i vladinih organizacija mora ostaviti oprečne ciljeve, ineteresantno je napomenuti da, i u praksi i u teoriji, komercijalne organizacije često imaju samo jedan cilj: da vlasnicima maksimiraju povrat na uložena sredstva. Pošto društvo, ima i ne-ekonomske ciljeve i ekonomske ciljeve, i s obzirom na obimne profitno orijentisane poslovne aktivnosti možemo se upitati da li biznis treba da se fokusira isključivo i samo na povećanje dioničarskog bogatstva. Da li bi za društvo u cjelini bilo bolje, u slučaju ekonomije u kojoj jedini cilj jeste makimiziranje ekonomskih resursa vlasnika i u kojoj onda vlasnici koriste resurse za ostvarenje svojih ekonomskih i ne-ekonomskih ciljeva; ili bi bilo po društvo bolje da ima ekonomski sistem u kojem kompanije, kao i vlada, neprofitne organizacije i pojedinci doprinose direktno i namjenski ostvarenju ne-ekonomskih ciljeva društva? Ako bi drugi scenario prevladao, kompanije bi morale prihvatiti višestruke ciljeve a menadžeri bi morali balansirati resurse po ciljevima na način i u mjeri koja prevazilazi ulogu menadžera kakva im je tradicionalno zadata od investitora. Pitanje da li kompanije imaju samo za cilj maksimiziranje ekonomskog povrata dioničarima ili višestruke ekonomske i ne-ekonomske ciljeve, značajno utiče na standarde korporacijske odgovornosti prema društvu prema kojima menadžeri trebaju biti vrednovani. Kao minimum, čak i ako je menadžerska odgovornost samo povećanje blagostanja investitora, društvo uvijek zahtijeva od njih da poštuju zakone i propise i da zadovolje standarde poslovne etike koji se odnose na poštenje, integritet i fair-play. S druge strane, ako kompanije kao krajni cilj imaju društvene i okolišne ciljeve, onda standardi korporacijske društvene odgovornosti mogu uključiti i ponašanje menadžera u ostvarenju tih ciljeva.

5. Odnos preduzeća prema okolišu u kontekstu društveno odgovornog poslovanja

Problematika životne okoline na brojne načine nameće se kao sve značajniji faktor kojeg preduzeća moraju u sve većoj mjeri uvažavati u procesu donošenja prvenstveno strateških, ali i kratkoročnih preduzeća moraju u sve većoj mjeri uvažavati u procesu donošenja prvenstveno strateških, ali i kratkoročnih operativnih odluka. Naime, preduzeća u razvijenim zemljama, a sve više u zemljama tranzicije su pod najrazličitijim pritiscima zainteresiranih strana-stakeholdera prošla kroz dramatične transformacije u svom odnosu prema životnoj sredini.

Evidentne su tri faze u tom procesu:

1. Izbjegavanje usaglašavanja za zakonsom regulativom i djelimično uvažavanje zahtjeva ostalih stakeholdera tokom 1960-tih i 1970-tih.
2. Pozitivno reagiranje na zahtjeve zakonske regulative i pokušaji da se smanje troškovi usaglašavanja sa regulativom tokom 1980-tih.
3. Preuzimanje kontrole i potpunije uvažavanje okolinskih problema kroz primjenu izmjenjenog, u suštini proaktivnog odnosa, pa čak i preobraćajem dotadašnjih okolinskih problema u konkurentske prednosti tokom 1990-tih.

Navedeni pritisci zainteresiranih strana utiču na poslovanje preduzeća i na visini ostvarenog profita. Sve oštrija regulativa povećava troškove poslovanja, dok promjene preferencija potrošača, koji sve više insistiraju na okolinski prihvatljivim proizvodima, dovodi do toga da preduzeća sa neprilagođenim proizvodnim programom gube tržišta i smanjuju svoje dotadašnje tržišno učešće. Povećane cijene prirodnih resursa odražavaju njihovu deregulaciju i sve oskudniju ponudu. Preduzeće je u većoj ili manjoj mjeri prisiljeno da internalizira eksterne efekte i eksterne troškove vlastitog poslovanja i uključi ih u svoj proces donošenja poslovnih odluka.

5.1. Operacionalizacija koncepta održivog razvoja na nivou preduzeća

Za poslovni sektor, održivost predstavlja znatno više od jednostavnih kozmetičkih promjena u poslovanju. Usvajanjem i provođenjem raznih aktivnosti kojima se osigurava održivi razvoj firme mogu postići određene prednosti u konkurentnosti, povećati svoj udio na tržištu i povećati dioničarsku vrijednost. Osim toga, rastuća potražnja za "zelenim" proizvodima stvorila je nova velika tržišta na kojim pronicljivi eko preduzetnici i postižu uspjehe i bivaju nagrađeni za svoj ekološki pristup poslovanju.

Posmatrajući problem vezan za okoliš na nivou preduzeća možemo konstatovati da postoje određeni problemi vezani za postizanje održivosti na nivou preduzeća, kao dio šireg koncepta korporativne društvene odgovornosti:

- Strategije i sredstva i upravljački alati: kako povezati principe održivog razvoja u svakodnevne poslovne aktivnosti;
- Tržišta: poslovne prilike koje proizilaze iz održivog razvoja;
- Bankarstvo i investicije: kako industrija finansijskih usluga doprinosi postizanju održivog razvoja;
- Rad sa nevladinim organizacijama: kako biznisi ulaze u partnerstvo sa značajnijim partnerima van poslovnog sektora;
- Prilike za obučavanje: kako univerziteti i profesionalni treneri mogu pomoći vodećim industrijama da inkorporiraju koncept održivosti u njihove biznis strategije.

Pod sredstvima i alatima podrazumijevamo strategije koje kompanije mogu primjenjivati kao i specifične alate koje mogu koristiti da bi se preokrenule principe održivog razvoja u svoje kompetitivne prednosti.

Ovaj problem mogli bismo podijeliti u tri kategorije:

1. Osnovni ili vodeći principi: najšire definisane strategije i prilazi;
2. Poslovni alati: mjere koje čine proizvode i usluge, i sisteme isporuke u većoj mjeri održivim;
3. Sistemi i standardi: sistemi upravljanja koji su dizajnirali da bi promovirali održivo poslovanje i sistemi certifikacije koji omogućavaju da se prihvati njihova praktične realizacija.

5.2. Trostruko izvještavanje

Trostruko izvještavanje u sve većoj mjeri dobija priznanje kao okvir za mjerenje uspjeha poslovanja preduzeća. U najširem smislu, trostruko izvještavanje obuhvata spektar vrijednosti koje organizacije moraju prihvatiti – ekonomske, okolišne i socijalne. U praktičnom smislu, trostruko izvještavanje znači širenje tradicionalnih okvira izvještavanja u firmama da bi u obzir uzele ne samo finansijski rezultati nego takođe i okolišne i socijalne performace preduzeća.

5.3. Sinergija sporednih ili nus-proizvoda i industrijska ekologija

Princip koji leži iza sinergije sporednih proizvoda je da otpad jedne industrije može poslužiti kao primarni resurs neke druge industrije. To je jednostavna ideja, ali ima ogroman potencijal za smanjenje volumena otpada i toksičkih ispuštanja u zrak i vodu, ali takođe i za smanjenje troškova poslovanja. Da bi se olakšalo razmjenjivanje materijala i resursa, preduzeća trebaju da rade zajedno da bi odredila koji nepoželjni nusproizvodi postoje, i koja je njihova potencijalna upotreba. Resursi onda mogu biti razmjenjeni, prodani, ili prebačeni bez naplate između mjesta, što predstavlja efekat sinergije sporednih proizvoda. Sinergija sporednih proizvoda je definisana od Strane poslovnog savjeta za održivi razvoj i od strane američke Agencije za

zaštitu okoliša kao “sinergija između različitih industrija, poljoprivrede i zajednica koja rezultira u profitabilnoj konverziji nusproizvoda i otpada u resurse koji promoviraju održivost.” Sinergija sporednih proizvoda je princip koji podržava koncept industrijske ekologije – holistički pogled na industriju u kojoj organizacije razmjenjuju energiju i materijale jedne s drugim, umjesto da posluju kao izolirane jedinice. Industrijska ekologija promoviše promjenu od tradicionalnih otvorenih, linearnih sistema prema zatvorenim krugovima ili petljama i odnosima međuzavisnosti kakve možemo naći u prirodi.

Upotrebljena u kombinaciji sa ostalim elementima okolišnog menadžmenta, čistija proizvodnja je praktičan metod za zaštitu ljudskog i okolinskog zdravlja i za podršku u cilju održivog razvoja. Okolišni Program UN-a (UNEP) je koncept čistije proizvodnje definirao kao “kontinuirano primjenjivanje preventivne okolišne strategije koja se primjenjuje u proizvodnim procesima, proizvodima i uslugama da bi se povećala eko-efikasnost i smanjio rizik za ljude i okoliš.”

Aktivnosti u vezi sa čistijom proizvodnjom proizvodnjom obuhvataju mjere kao što su: prevencija zagađenja, smanjenje izvora zagađenja, minimizacija otpada i eko-efikasnosti.

Čistija proizvodnja takođe uključuje: bolji menadžment i domaćinski odnos, zamjenu toksičnih i opasnih materijala, promjene proizvodnih procesa i smanjenje otpada. Koncept čistije proizvodnje dovodi u pitanje opravdanost potrebe za određenim proizvodom i gleda da na drugi način zadovolji iskazanu potražnju. Krajnji cilj čiste proizvodnje je da se postigne zatvoreni krug proizvodnih operacija ili poslovanje u zatvorenoj petlji, pri čemu su svi suvišni materijali reciklirani i vraćeni u proces.

Četiri osnovna elementa čistije proizvodnje su:

- Predostrožnost kao princip djelovanja-potencijalni zagađivači moraju dokazati da jedna supstanca

ili aktivnost neće imati štetne efekte po ljudsko zdravlje i okoliš;

- Prevencija kao princip djelovanja-sprečavanje i uklanjanje zagađenja na njegovom izvoru umjesto nakon što je proizvedeno;
- Demokratska kontrola-zaposlenici, kupci i društvene zajednice imaju pristup informacijama i uključeni su u proces donošenja odluka;
- Integrirani i holistički pristup-sagledavanje svih tokova materijala, energije i vode koristeći analize životnog ciklusa.

Koristi koje primjena čistije proizvodnje donosi uključuju između ostalog: smanjenje otpada, proizvodnja vrijednih nusproizvoda, poboljšane okolinske performanse poslovanja preduzeća, povećana produktivnost korištenih resursa, povećana efikasnost, smanjena upotreba energije i sveukupno smanjenje troškova. Implementacija čistije proizvodnje može podrazumijevati uvođenje jednostavnih mjera predostrožnosti ili pažljivijeg ophođenja sa inputima ili proizvodnom opremom ili pak može uključiti komplikovanije mjere povezane sa izmjenama na proizvodnim procesima i proizvodima. Troškovi koje izaziva poštivanje okolinske legislative mogu značajno biti smanjeni za firme koje usvoje tehnike čišće proizvodnje, koje često u većoj mjeri smanjuju troškove nego tehnologije kontrole zagađenja.

Troškovi koje otpad uzrokuje su smanjeni i tu se potencijalno mogu otkriti nova tržišta kroz inovacije ili prodaju sporednih nusproizvoda. Čišća proizvodnja može smanjiti rizik i odgovornost za okolinu i voditi do veće kompetitivnosti. Kada pokažu svoje zalaganje za okoliš i demonstriraju primjenu čistije proizvodnje, firme mogu takođe poboljšati svoj imidž u javnosti i zadobiti povjerenje potrošača. Kada su u pitanju interne prednosti koje proizilaze iz društveno odgovornog poslovanja, dosadašnje iskustvo ukazuje da su to prvenstveno povećanje produktivnosti preduzeća, kvaliteta i prodaje, potom održivosti i dugovječnost kompanije, lakše poštovanje propisa i veća lojalnost radnika. Kao najveće kesterne koristi pokazuju se

bolji imidž i reputacija firme, doprinos osdrživom razvoju zemlje, lojalnost klijenata i očuvanje okoliša. Sa druge strane, iskustvo i empirijska istraživanja pokazuju da za unapređenje društveno odgovornog poslovanja u lokalnim uslovima, najveću prepreku predstavlja nedostatak odgovarajuće regulative i institucija, nezainteresovanost vlade i česte promjene njene politike. Kao glavni rizik u primjeni koncepta društvene odgovornosti, preduzeća najčešće navode povećanje operativnih troškova, ali i: povećane zahtjeve zainetresovanih aktera i miješanje regulatornih organa, zaostajanje u odnosu na konkurenciju, smanjenu produktivnost i profitabilnost, kao i moguć negativan uticaj na kvalitet roba i usluga. Za poboljšanje društveno odgovorne prakse su, prema mišljenju ispitanika najvažnije poreske stimulacije, osnaživanje lokalnih vlasti da odlučuju o izuzimanju od plaćanja poreza i subvencionisane kamate. Skoro sva preduzeća vjeruju da bi razmjena informacija, saradnja i pregovori sa različitim akterima učinilo njihove prakse društveno društveno odgovornog poslovanja relevantnijim.

5.4. Dalje aktivnosti na poboljšanju odgovornog poslovanja

Da bi se dalje postizali bolji rezultati u društveno odgovornom poslovanju neophodno je djelovati na promicanju ideja koje bi rezultirale odgovornim i okolinski prihvatljivim načinom poslovanja. U tom smislu, potrebno je:

- **Jačati saradnju između sektora (vlada, profitni sektor i nevladin/neprofitni sektor):** saradnja sektora treba da preraste sa ad hoc projektnih akcija na partnerstva, usmjerena na dugoročne ciljeve društvenih promjena i razvoja;
- **Nastaviti i produbiti regionalnu saradnju:** regija Zapadnog Balkana ima previše sličnosti i vezivnih elemenata koje treba iskoristiti za napredak cijele regije;
- **Podizati svijest i nivo znanja o DOP-u u svim sektorima društva:** s obzirom da je ovo napredan

poslovni koncept, ali je prilično nepoznat na našim prostorima, potrebno je uložiti dosta truda da se znanjeo teoriji i praksi društveno odgovornog poslovanja učini dostupnim;

- **Promijeniti određene zakonske regulative** – potrebno je regulisati zakonske okvire u kojima se kreću aktivnosti vezane za DOP, a prije svega sistem poreskih olakšica za donacije, u sve tri zemlje. Profitni sektor i nevladin sektor trebaju zajedno lobirati za promjenu postojećih ili donošenje novih zakona koji će regulisati djelovanje i područje rada preduzeća i NVO-a;
- **NVO sektor dalje treba jačati i profesionalizirati-** neprofitni sektor u regiji mora nastaviti sa izgradnjom vlastite strukture, ugleda i odnosa sa ostalim sektorima;
- **Multinacionalne kompanije trebaju preuzeti vodeću ulogu u promociji DOP-** multinacionalne kompanije moraju biti društveno odgovorne i služiti kao praktični primjer primjene DOP lokalnim preduzećima;
- **Istaknuti ulogu DOP u procesu evropskih inetgracija-** u EU je u toku Evropska poslovna kampanja za društveno odgovorno poslovanje, čiji je cilj potaknuti uključivanje društveno odgovornih praksi u poslovanje, te promoviranje i nagrađivanje dosadašnjih postignuća.
- **Istaknuti ulogu vlasti u promociji DOP-** vlada i državna uprava treba da preuzmu posredničku ulogu između poslovnog sektora, neprofitnih organizacija i svih drugih zainetresiranih strana.

U cilju širenja i pruhvatanja ideje odgovornog poduzetništva potrebno je podsticati organizovano okupljanje rukovodilaca malih i srednjih preduzeća, velikih kompanija, poslovnih asocijacija, javnih institucija, NVO, institucija za poslovnu podršku i savjetovanih institucija uopšte. Preduzećima i institucijama potrebno je pružiti pregled najnovijih CSR

trendova na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou i obezbijediti jedinstvenu i učinkovitu platformu za predstavljanje raznih metodologija i inicijativa u tom smislu i diskusiju o njima. Potrebno je prezentirati najnovije trendove i informacije o pitanjima kako što su ISO 26000, nova metodologija UNIDO CSR – The Responsible Entrepreneurship Achievement Programme (REAP), koji doprinosi ujedinjavanju ekonomskih, društvenih i okolinskih aspekata poslovanja u odabranim zemljama, najnovije inicijative EU i nagažovanje Globalnog sporazuma UN u borbi protiv korupcije, itd. Sve ovo sa namjerom da se kroz uključivanje svih inetresnih grupa promovišu osnovne društvene vrijednosti, kao što su: etičko poslovanje, društvena odgovornost, partnerstvo i saradnja, dobro korporativno upravljanje, zaštita okoliša, solidarnost, očuvanje prirodnih resursa i održivi razvoj.

Zaključak

Društveno odgovorno poslovanje (DOP) predstavlja koncept po kome privredni subjekti koji ga usvajaju svjesno i dobrovoljno nadilaze svoju primarnu funkciju sticanja i raspodjele profita i ostvaruju pozitivan uticaj na svoje radno, društveno i prirodno okruženje. DOP, u suštini, predstavlja svijest o novom položaju i značaju koje kompanije imaju u savremenom, globalnom društvu i odgovornosti koja iz njih proizilazi. To je, zapravo, proces u kome mogu, mada i ne moraju imati uticaja na njihovo poslovanje.

Drugim riječima, DOP bi se moglo definisati kao koncept u okviru koga se kompanije prema svim stakeholderima odnosi etički i odgovorno, odnosno na društveno prihvatljiv način.

Društvena odgovornost donosi preduzećima brojne prednosti ukoliko se ostavlja na pravi način. Ona ne predstavlja puko rasipanje resursa ili nepotrebnu investiciju, zbog nekakve političke korektnosti.

Zemlje u tranziciji, poput BiH, i preduzeća koja dolaze iz njih, ukoliko žele da posluju sa uspjehom moraće da prihvate sve zahtjeve globalnog tržišta, od kojih jedan sve više postaje – društvena odgovornost.

Nijedan biznis, veliki ili mali, nije odijeljen od društva u kome posluje. Uspjeh ili neuspjeh jednog umnogome je određen uspjehom ili neuspjehom onog drugog. Ljudi su istinski zainteresirani za to na koji se način preduzeće obhodi prema njima, okolišu i društvu uopšte. Ipak, nije dovoljno samo formalno objaviti svoju posvećenost, jer prazne riječi bude sumnjičavost.

Potrebno je demonstrirati svoju predanost i pokazati da je ona stvarna i da donosi stvarne rezultate. To znači identifikovanje onih postupaka i akcija koje mogu donijeti dobrobit osnovnoj djelatnosti preduzeća i društvu u cjelini-komuniciranje o njima. Princip partnerstva između države, privrede, sindikata, lokalne samouprave, nevladinog sektora i drugih grupacija radi dostizanja socijalno zadovoljnog, "ekološki" odgovornog i prosperitetnog društva, zasnovanog na zdravim, i održivim ekonomskim osnovama, jedan je od osnovnih principa za koje se zalaže Evropska unija.

Literatura

- [1] Ibrahim Jusufrić: "Menadžerska ekonomija", Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik, 2012.
- [2] Jozo Sović: "Poslovno upravljanje", Pravni fakultet Kiseljak, 2008.
- [3] Đurić, M., Filipović, J.: "Model društvene odgovornosti preduzeća" - Corporate social responsibility model, AOS - Nacionalna konferencija o kvalitetu, Kragujevac, 8 – 11. maj, 2007.
- [4] Lončar, D., Rajić, V.: "Merenje i značaj rejtinga korporativne socijalne odgovornosti", Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa SYMORG.
<http://www.symorg2008.fon.rs/radovi>

SVOP KAO INSTRUMENT UPRAVLJANJA TRŽIŠNIM RIZICIMA U TRANZICIJSKIM ZEMLJAMA

Dr.sc. Husein Mehmedović, e- mail: mehmedovic.gr@gmail.com

Profesor ekonomske grupe predmeta u JU MSŠ Gračanica, BiH

Mr.sc. Goran Šijan

doktorand na Ekonomskom fakultetu u Subotici, Republika Srbija

Nedina Moralić, dipl.oec.

magistrant na Ekonomskom fakultetu u Tuzli, BiH

Sažetak: U uslovima globalizacije i deregulacije, bankarsko poslovanje je postalo veoma rizično. Turbulentno okruženje je naročito apostrofiralo značaj upravljanja tržišnim rizikom – rizikom kamatne stope, rizikom deviznog kursa i rizikom promjene cijena aktive. Investitori (banke) donose odluke o modalitetima i tehnikama upravljanja rizicima. Izbor se kreće od jednostavnih procijena i monitoringa rizika, preko sofisticiranih modela do specifičnih bankarskih tehnika koje omogućavaju transfer rizika na drugu stranu. Svop poslovi pripadaju ovoj trećoj kategoriji. Oni omogućavaju transfer tržišnog rizika na drugu ugovornu stranu u okviru efikasnog ALM pristupa. Svop poslovi su naročito razvijeni u zemljama sa razvijenom finansijskom infrastrukturuom, ali se pojedini oblici svop transakcija kreiraju i u zemljama u tranziciji. U prvom dijelu rada pažnja je fokusirana na osnovne determinante svop transakcija. U drugom dijelu rada fokus analize je na modalitetima svop transakcija, uz isticanje osnovnih prednosti koje pojedini svop poslovi donose bankama, naročito u pogledu smanjenja troškova zaduživanja. U trećem dijelu rada dat je osvrt na praksu upotrebe svop aranžmana u zemljama u tranziciji. Zaključak je rezervisan za rezultate istraživanja.

Ključne riječi: upravljanje rizicima, kamatni svop, valutni svop, akcijski svop

SWAP AS FINANCIAL MARKET RISK MANAGEMENT IN TRANSITION COUNTRIES

Abstract: In conditions of globalisation and deregulation, banking business has become very risky. Turbulant environment especially apostrophized the meaning of managing the market risk – interest rate risk, exchange rate risk and risk of changing asset price. Investors (banks) make decisions about modalities and risk management techniques. The choice ranges from the simple assessment and monitoring of risk, and sophisticated models to specific banking techniques that allow the transfer of risk to the other side. Swap operations belong to this third category. They allow the transfer of market risk to a counterparty in the effective ALM approach. Swap operations are particularly well developed in countries with developed financial infrastructure, but some forms of swap transactions are created in countries in transition. In the first part of this work, the attention was focused on the basic determinants of swap transactions. In the second part, the focus of analysis is on modalities of swap transactions, with emphasis on the basic advantages which some swap jobs offer banks, especially in terms of reducing borrowing costs. In the third part, review was given on the practice of using swap arrangement in the countries in transition. The conclusion is reserved for research results.

Keywords: managing risks, swap interest, swap currency, swap assets

1. UVOD

Deregulacija, globalizacija i razvoj sofisticirane informacione tehnologije su mega trendovi koji su značajno transformisali ekonomski ambijent. Unakrsna konkurencija među finansijskim institucijama kao posljedica ovih trendova, doprinjela je sužavanju kamatne margine. Takođe, došlo je do usložnjavanja bankarske djelatnosti, povećanja stepena rizičnosti, odnosno smanjenja sigurnosti bankarskih plasmana. Da bi opstale na finansijskom tržištu u okruženju žestoke konkurencije, povećane nestabilnosti kamatnih stopa, deviznih kurseva, cijena aktive, banke su morale da razviju sofisticirane modele i tehnike upravljanja rizicima. Osim kreditnih rizika kao tradicionalnih bankarskih rizika, u novonastalim uslovima došlo je do eskalacije korpusa tržišnih rizika – rizika kamatne stope, rizika deviznog kursa i rizika volatilnosti cijena aktive (prije svega akcija). Osim brojnih kvantitativnih modela koji su razvijeni za kvantifikovanje i monitoring tržišnih rizika, bankarska praksa je „kreirala“ i odgovarajuće tehnike transfera rizika između ugovornih strana. Na taj način se jednim dijelom rizika upravlja, jedan dio rizika se prenosi na drugu stranu, dok se „ostatak“ rizika (tolerantni nivo rizika) zadržava u bilansima finansijskih institucija. Svop poslovi su klasičan primjer inovativne bankarske tehnike za transfer rizika sa jedne na drugu ugovornu stranu. Osnovna karakteristika svop poslova je mogućnost zamjene aktiva pod najpovoljnijim uslovima. Svop je tipičan hedž instrument iz plejade finansijskih derivata koji omogućava upravljanja tržišnim rizicima. Osnovni predmet istraživanja u radu su svop poslovi u funkciji ostvarivanja superiornih korporativnih performansi investitora (banaka). Svop poslovi se upotrebljavaju u cilju smanjenja troškova zaduživanja, eliminisanja deviznog rizika i rizika kamatne stope, ali i kao instrument upravljanja aktivom i pasivom koji posredstvom zamjene jedne za drugu aktivu (a ne kupovine ili prodaje) obezbjeđuje „podešenu riziko poziciju“ banke u odnosu na „otvorene“ rizične pozicije.

Svop kamatne stope podrazumjeva zamjenu fiksne sa promjenljivom kamatnom stopom u odnosu na glavnica duga koja je denominirana u istoj valuti, što u uslovima volatilnosti kamatnih stopa doprinosi smanjenju troškova zaduživanja. Kada je riječ o valutnom svop-u, on podrazumjeva zamjenu fiksnih plaćanja (kamate) u odnosu na glavnica u jednoj valuti, za kamatu koja se odnosi na glavnica duga denominiranog u drugoj valuti. Upotrebna vrijednost valutnog svop-a proizilazi iz različitog kreditnog rejtinga koji ugovorne strane „uživaju“ na finansijskom tržištu: jedna ugovorna strana ima povoljniji pristup na jednom debitnom tržištu (npr. dolarskom), a druga ugovorna strana ima povoljniji pristup na drugom dužničkom tržištu (npr. euro). Akcijski svop podrazumjeva razmjenu fiksnog plaćanja za prinos na osnovu posjedovanja akcija. Na ovaj način, jedan od partnera u poslu ostvaruje fiksne prinose iako je investirao u akcije, a drugi ostvaruje prinos od revaloracije vrijednosti akcija, a investirao je u obveznice sa fiksnim ili promjenljivim prinosom. Prvi svop ugovori koji se odnose na zamjenu kamatne stope se pojavljuju 80-tih godina XX vijeka u SAD, kao odgovor na sve veću potražnju finansijskih instrumenata kojima se na efikasan način upravlja rizikom kamatne stope. Nakon pojave prvih aranžmana, tržište svop poslova se razvijalo eksponencijalnom brzinom, tako da je danas „vrijednost“ ovog tržišta nekoliko desetina biliona dolara.

2. DETERMINANTE SVOP POSLOVA

Pojava svop aranžmana, kao jedne od najznačajnijih finansijskih inovacija u posljednje dvije decenije nastala je kao rezultat fluktacija deviznih kurseva i kamatnih stopa. Značajan doprinos njihovoj pojavi dali su i procesi kao deregulacije i liberalizacije u uslovima veoma dinamičnog razvoja međunarodnog finansijskog tržišta. U suštini, svop aranžmani su poslovi koji omogućavaju partnerima da razmjene buduća plaćanja po kvalitetu, a u slučaju valutnih svop poslova i po kvantitetu. Iako jednostavni u svom osnovnom obliku, svop poslovi se mogu uspješno koristiti u građenju složenih struktura u cilju smanjivanja finansijskih troškova ali i otklanjanju različitih vrsta

rizika i nestabilnosti finansijskih tržišta. S obzirom da predstavljaju vanberzanske finansijske instrumente, svop poslovi podrazumjevaju zamjenu interesa koji glasi na isti nominalni iznos. Svop (swap) je engleska riječ, koja označava "zamjenu" i njome se uglavnom obuhvataju razni aranžmani zamjene jedne aktive za drugu aktivu. Svop aranžman se definiše kao ugovorna transakcija u kojoj dvije ili više ugovornih strana (transaktora) razmjenjuju instrumente u istoj ili nekoliko različitih valuta za unaprijed definisan vremenski period i po unaprijed definisanoj kamatnoj stopi. Nakon zaključenja transakcija između ugovornih strana, vrši se zamjena isplate kamate jednog kvaliteta i jedne vrste za isplatu kamata drugog kvaliteta i druge vrste. Važno je istaći da se prilikom svop ugovora ne vrši zamjena dugova nego isplata kamata po datom dugu. Osnovna struktura svop aranžmana je relativno jednostavna.

Najjednostavniji svop posao naziva se **generički ili vanila svop (plain vanilla)**. U ovom aranžmanu dvije strane se obavezuju da će vršiti periodična plaćanja jedna drugoj na bazi neke podloge ili osnovnog iznosa koji se obično ne razmjenjuje. Ovaj iznos se često naziva "notionals" da bi se razlikovao od fizičkih razmjena novca na tržištu, koje se nazivaju stvarne (actuals). U svop aranžmanu ugovor predviđa jednu realnu ili hipotetičku razmjenu na početku i završnu razmjenu na kraju svop aranžmana. Svop aranžman počinje od efektivnog datuma, a završava se na dan prekida ili dospijeca. Period između ova dva datuma zove se **tenor svop aranžmana ili zrelost**. Ugovori u svop poslu se zaključuju na period od 3 do 10 godinu i uobičajeno je da se dogovaraju telefonom uz dostavljanje manje dokumentacije. (Dželetović, 2007., p. 123) Osnovni motiv svop posla je da korisnik kredita može da koristi kredit po najpovoljnijim uslovima, ali se isto tako putem ovih poslova smanjuje poresko opterećenje, a kamata se plaća godišnje umjesto polugodišnje. Najznačajniji učesnici u svop transakcijama su: komercijalne banke, investicione banke, štedionice, osiguravajuće kompanije, finansijske kompanije, fondovi, državne agencije, svjetska banka i sl. Najčešći garant izvršenja

svop poslova je banka koja za svoje usluge naplaćuje proviziju. Svop poslove omogućava **svop banka**, finansijska institucija koja u poslovima posreduje kao broker ili diler. Kao broker, svop banka povezuje zainteresovane strane za svop posao, ali ne preuzima rizik. Kao diler, svop banka učestvuje u poslu na taj način što zauzima poziciju u svop poslu - javlja se kao ugovorna strana, i to privremeno, dok ne pronade drugog investitora koji je voljan da se upusti u svop posao i preuzme njenu poziciju. Iako jednostavni u svom osnovnom obliku, svop poslovi se mogu uspješno koristiti u građenju složenih struktura u cilju smanjivanja finansijskih troškova, ali i otklanjanju različitih vrsta rizika i nestabilnosti finansijskih tržišta.

2.1. Vrste svop poslova

Na svjetskim finansijskim tržištima se najčešće pojavljuje nekoliko vrsta svop poslova: (Vunjak & Kovačević, 2009., p. 266)

- Svop kamatne stope
- Valutni svop
- Akcijski svop
- Robni svop

2.1.1. Svop kamatne stope

Svop kamatne stope podrazumjeva zamjenu fiksne kamatne stope sa promjenjivom kamatnom stopom u istoj valuti. Razmjena podrazumjeva da učesnici u svop aranžmanu zamjenjuju kamatne stope koje plaćaju, pa se na ovaj način omogućava smanjenje troškova finansiranja. Svopom se mijenjaju tokovi gotovine po osnovu obaveza koje dospijevaju na naplatu. Na osnovu toga kako se dogovori razmjena obaveze plaćanja razlikuju se: (Ekonomski fakultet Beograd, 2009)

- a. **Fiksni-varijabilni kamatni svop.** Može se dogovoriti razmjena obaveze plaćanja izražena u fiksnoj kamatnoj stopi za plaćanja u varijabilnoj kamatnoj stopi. Preduzeće A prihvata obavezu preduzeća B prema kojoj će morati da otplaćuje kredit po fiksnoj kamatnoj stopi od 5%,

dok preduzeće B preuzima obavezu plaćanja preduzeća A po uslovima LIBOR+1 procentni poen.

- b. **Varijabilno-varijabilni kamatni svop.** Dogovara se razmjena obaveza plaćanja sa varijabilnom stopom, pri čemu ugovori sa varijabilnom kamatnom stopom imaju različite karakteristike. Preduzeće A prihvata obavezu preduzeća B prema kojoj se plaća dug po stopi LIBOR+2 procentna poena, a preduzeća B prihvata prethodno preuzetu obavezu preduzeća A da vraća kredit po stopi EURIBOR+1,5 procentnih poena.

Podimo od pretpostavke, da na tržištu postoje dva učesnika sa različitim kreditnim rejtingom i mogućnošću da se zadužuju i po fiksnoj i po varijabilnoj kamatnoj stopi.

Tabela br. 1: Kamatne stope učesnika na tržištu

UČESNI K	FIKSNA KAMATN A STOPA	PROMJENLJIV A KAMATNA STOPA
A	10%	EURIBOR + 3%
B	12%	EURIBOR + 3,5%

Izvor: (Kredit, 2008)

Učesnik A može da se zaduži po povoljnijim uslovima od učesnika B i kada je fiksna i kada je promjenljiva kamatna stopa u pitanju. On može da se zaduži ili po fiksnoj kamatnoj stopi od 10% ili po promjenljivoj kamatnoj stopi u iznosu EURIBOR + 3%. Na drugoj strani učesnik B može da se zaduži ili po fiksnoj kamatnoj stopi od 12% ili po promjenljivoj u iznosu EURIBOR +3,5%. Pretpostavimo da se učesnik A zadužio po fiksnoj kamatnoj stopi od 10%, a učesnik B po promjenljivoj kamatnoj stopi od EURIBOR + 3,5%. U ovakvoj situaciji i jednom i drugom učesniku će se isplatiti da zakluče kamatni svop. Učesnik A će se obavezati da plaća učesniku B kamatu u iznosu EURIBOR + 3, dok će se npr. učesnik B obavezati da učesniku A plaća fiksni iznos od 11%. Rezultat ovakvog svop-a je sljedeći:

Učesnik A: $(\text{EURIBOR} + 3) + 10\% - 11\% = (\text{EURIBOR} + 2\%)$, umjesto EURIBOR + 3%

Učesnik B: $(\text{EURIBOR} + 3,5\%) + 11\% - (\text{EURIBOR} + 3\%) = 11,5\%$, umjesto 12%

I jedan i drugi učesnik su profitirali, doduše učesnik A nešto više. Učesnik A će platiti 1% nižu promjenljivu kamatnu stopu, dok će učesnik B platiti 0,5% nižu fiksnu kamatnu stopu nego što bi inače platio. Kako će se kamatni svop aranžirati zavisi od međusobnih pregovora samih učesnika. Na kraju postoji mogućnost da svopovanje značajno umanjuje prosječne kamatne stope na tržištu.

2.1.2. Svop kamatne stope - Primjer

Pretpostavimo da preduzećima A i B treba zajam od 100 miliona dolara za petogodišnji period. Preduzeće A preferira zajam po fiksnoj kamatnoj stopi, a preduzeće B po varijabilnoj stopi. Pretpostavlja se da je kreditni rejting preduzeća A ocjenjen sa BBB a preduzeća B sa AAA. Na tržištu fiksnih kamatnih stopa razlika između kreditnog rejtinga A i B je 1,5 procentni poen, a na tržištu varijabilnih stopa (samo) 0,5 p.p. Preduzeće B ima prednost na segmentu zaduživanja po fiksnoj kamatnoj stopi. Stoga, preduzeće A ima komparativnu prednost pri zaduživanju po varijabilnoj kamatnoj stopi, a preduzeća B pri zaduživanju po fiksnoj stopi.

Tabela br. 2: Kamatne stope tržišnih učesnika

Zajmotražilac	Fiksna kamatna stopa	Varijabilna kamatna stopa
Preduzeće A (rejting BBB)	8,50%	6-mjesečni LIBOR + 0,5%
Preduzeće B (rejting AAA)	7,00%	6-mjesečni LIBOR
Razlika	1,50%	0,50%

Izvor: (Ekonomski fakultet Beograd, 2009)

Preduzeće A će uzeti zajam u vrijednosti od 100 miliona dolara na pet godina po varijabilnoj stopi LIBOR+0,5 p.p. Preduzeće B će izdati obveznice u vrijednosti od 100 miliona dolara po fiksnoj

stopi od 7%. A i B ulaze u kamatni svop sa bankom C. Preduzeće A ugovora da banci plaća 7,35% na pet godina na iznos od 100 miliona dolara, dok se banka obavezuje da će plaćati preduzeću A šestomjesečni LIBOR u sljedećih pet godina.

REZULTAT ZA : preduzeće A transformisalo kredit po varijabilnoj stopi u kredit po fiksnoj stopi u visini od 7,85%.

Tabela br. 3: Rezultat za preduzeće A u kamatnom svop-u

Kredit u vrijednosti 100 mil. USD	Obaveza plaćanja banci C za iznos od 100 mil. USD	Naplata od banke C na iznos od 100 mil. USD	Rezultat
Plaća LIBOR+0,5 p.p.	Plaća 7,35%	Naplaćuje LIBOR	Fiksna kamatna stopa 7,85%

Izvor: (Ekonomski fakultet Beograd, 2009)

Preduzeće B sa bankom C dogovara svop posao kojim se ugovara plaćanje šestomjesečnog LIBOR banci C na iznos od 100 miliona dolara na period od pet godina i naplata od banke C fiksnog iznosa od 7,25% obračunatog na iste elemente.

REZULTAT ZA B: Preduzeće B je zamjenilo dug po fiksnoj kamatnoj stopi za kredit po varijabilnoj stopi u visini LIBOR-0,25 p.p.

Tabela br. 4: Rezultat za preduzeće B u kamatnom svop-u

Dug u vrijednosti 100 mil. USD	Obaveza plaćanja banci C za iznos od 100 mil. USD	Naplata od banke C na iznos od 100 mil. USD	Rezultat
Plaća fiksno 7%	Plaća LIBOR	Naplaćuje fiksno 7,25%	Varijabilna kamatna stopa LIBOR – 0.25 p.p.

Izvor: (Ekonomski fakultet Beograd, 2009)

Kada je riječ o svop poslu, vidjeli smo da se pojavljuju tri subjekta: dva preduzeća i svop banka. Budući da je i banka učesnik, logično je da za svoj doprinos svop transakciji ostvaruje i odogvarajući profit.

Tabela br. 5: Rezultat za banku C

Naplaćuje preduzeću A	7,35% (+)
Plaća preduzeću B	7,25% (-)
Plaća preduzeću A	LIBOR (-)
Naplaćuje preduzeću B	LIBOR (+)
Rezultat:	0,1 p.p.

Izvor: (Ekonomski fakultet Beograd, 2009)

Kada je riječ o cash flow-u za banku C, u tabeli su navedene sva plaćanja i sve naplate (plaćanja sa predznakom -, naplate sa predznakom +). Vidimo da u konačnom zbiru banka prihoduje 0,1% u odnosu na vrijednost transakcije, a vrijednost svop transakcija su uvijek veće od 10 miliona dolara. Na osnovu ovog primjera može se identifikovati prihodna pozicija preduzeća A i B, kao i banke C u ovom poslu. Takođe, može se na osnovu primjera identifikovati tok finansijskih sredstava između učesnika u svop transakciji. Struktura ukupne

transakcije se može prikazati putem sljedećeg prikaza.

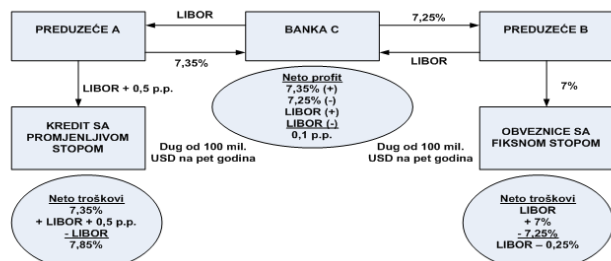
Grafikon br. 1: Struktura kamatnog svop-a

Izvor: (Ekonomski fakultet Beograd, 2009)

2.1.3. Vrste kamatnih svopova

Potreba za zaštitom od kamatnog rizika banaka, preduzeća ili drugih subjekata bilo prilikom zaduživanja, bilo prilikom ulaganja sredstava dale su podsticaj finansijskoj teoriji i praksi za razvoj raznih vrsta kamatnih svopova: (Fabozzi & Modigliani, 2003., p. 620)

a) **Kuponski kamatni svop**- predstavlja prvu vrstu svop poslova u kojoj se razmjenjuju kamatne

obaveze izračunate po fiksnoj kamatnoj stopi za kamatne obaveze obračunate po promjenljivoj stopi.

b) **Bazni kamatni svop**- predstavlja razmjenu plaćanja kamata obračunatih na osnovu promjenjivih kamatnih stopa. Kamatni svop se u ovom slučaju aranžira na način da jedna promjenjiva kamatna stopa, primjer LIBOR, zamjenjuje drugom, takođe promjenjivom kamatnom stopom, npr US Prime Rate⁷⁴. Pretpostavlja se da zbog razlike na američkom i evropskom finansijskom tržištu nema potpunog sklada u promjenama kamatnih stopa, pa će se sklapanjem ovakvog aranžmana nastojati zaštititi od mogućih rizika.

c) **Ostale vrste kamatnih svopova**- Na finansijskom tržištu razvile su se različite vrste svop poslova u kombinaciji sa opcijama, kao što su: (Fabozzi & Modigliani, 2003., p. 632)

- **Podni svop (floor)**- daje kupcu pravo na ostvarenje kompenzacije kada se referentna kamata smanji ispod najniže, tzv. *podne stope poziva*. Ova vrsta svop posla garantuje kupcu podne opcije povrat-naplatu minimalne kamatne stope tokom nekog investicionog perioda.
- **Krovni svop (cap)**- predstavlja opciju kojom se određuje gornja granica promjenjive kamatne stope. Kupac ovog instrumenta dobija pravo na novčani prihod koji je rezultat razlike između stvarne tržišne kamatne stope i krovne cijene ili cijene poziva ukoliko dođe do porasta tržišne cijene - kamatne stope iznad stope poziva.
- **Svopovi okovratnici (collars)**- podrazumjeva istovremenu kupovinu krovne svop transakcije (cap) i prodaju podne svop transakcije (floor).
- U praksi se pojavljuju i neke druge vrste kamatnih svopova kao što su **amortizacioni svop, unaprijed dogovoren terminski svop i opozivi kamatni svop**.

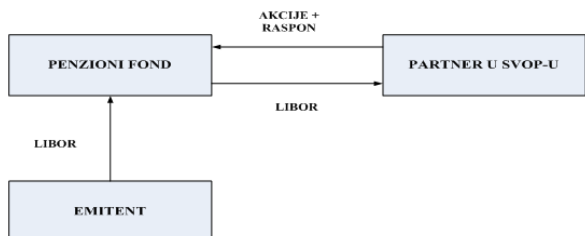
2.2. Valutni svop

Valutni svop predstavlja zamjenu kamate po fiksnoj stopi u jednoj valuti za kamatu sa promjenjivom stopom u drugoj valuti. Ovakav vid svopa se primjenjuje kad jedna strana ima pristupa određenoj valuti po povoljnijim uslovima u odnosu na drugu stranu. Kod međunarodno orijentisanih banaka i preduzeća javlja se potreba da u određenom vremenskom periodu posjeduju neku inostranu valutu, a da se nakon nekog vremena ponovo vrate u startnu valutu. Takva transakcija predstavlja svop i podrazumjeva zamjenu jedne valute za drugu. Prvi primjer valutnog svopa se pojavio 1981. god., ta transakcija je bila obavljena između IBM i World Bank.

Realizacija valutnog svop posla se zasniva na jednom ugovoru u kojem se javljaju i promptna i terminska transakcija. Mada je riječ o jednoj poslovnoj transakciji, kupovina i prodaja valute su vremenski razdvojene. Na primjer, jedno preduzeće iz BiH uzima kratkoročni kredit kod Deutsch banke u iznosu od 10 miliona eura na

⁷⁴Bazična kamatna stopa koju obračunavaju američke banke na komercijalne i potrošačke kredite.

mjesec dana. Kredit mu je potreban za plaćanje investicione opreme koju kupuju u SAD. Ovo preduzeće takođe očekuje da naplati svoj izvoz u SAD u dolarima za mjesec dana, i da od ovih sredstava otplati dug u eurima. Pošto se radi o plaćanju za uvoz opreme u dolarima, preduzeće mora da proda sredstva kredita u iznosu od 10 miliona eura za dolare. Umjesto da to uradi na promptnom tržištu, a kasnije, u odvojenoj transakciji takođe na promptnom tržištu, kupi eure radi vraćanja kredita, preduzeće može kod Deutsch banke da kreira valutni svop. To praktično znači da, uz manju nadoknadu banci, preduzeće može da zatraži da banka u jednom ugovoru konvertuje 10 miliona eura u dolare po promptnom kursu, i istovremeno ugovori zamjenu dolara za eure po terminskom kursu na mjesec dana. Time banka ulazi u obavezu da otkupi odgovarajući dolarski iznos ekvivalentan kreditu od 10 miliona eura, uvećan za kamatu, po terminskom kursu za mjesec dana, koji je preovlađujući u momentu odobravanja kredita u eurima i njegovog pretvaranja u dolare po promptnom kursu. Provizija koju preduzeće u ovom poslu plaća Deutsch banci je manja nego u slučaju da postoje dvije odvojene transakcije (promptna prodaja eura za dolare, i promptna

kupovina eura za dolare nakon mjesec dana). Stopa svopa je razlika između promptnog i terminskog deviznog kursa u konkretnom poslu valutnog svopa, iskazana na godišnjem nivou. Na veličinu svop stope utiču razlike u kamatnim stopama.

2.2.1. Unakrsni valutni svop

Unakrsni valutni svop predstavlja istovremenu zaštitu ugovornih strana od kamatnog i valutnog rizika. Pogodan je za preduzeća koja žele da kontrolišu svoju izloženost promjeni kamatnih stopa i kurseva valuta. Unakrsni valutni svop podrazumjeva istovremenu kupoprodaju dvije valute u dva različita vremenska perioda. Za razliku od valutnog svopa, jedna valuta nosi varijabilnu, a druga fiksnu kamatnu stopu ili obje nose promjenjive kamatne stope. Osnovna suština unakrsnog

svopa je da kod njega postoji razmjena osnovnih iznosa tek po isteku svop aranžmana, a da se unakrsni valutni svop ugovara na period od dvije do pet godina, čak i deset godina.

2.3. Akcijski svop

Akcijski svop podrazumjeva poslovnu aktivnost u kojoj investitor ostvaruje prihod po osnovu nekog tržišnog indeksa, a u zamjenu svop dileru plaća promjenjivu ili fiksnu kamatnu stopu ili prihod po osnovu tržišnog indeksa. Kod akcijskog svopa je karakteristično, da investitor ostvaruje prihod na osnovu određenog tržišnog indeksa, a u zamjenu za prihod plaća svom dileru LIBOR. Aranžmani vezani za akcijski svop omogućavaju investitorima da ostvare prednost na osnovu promjena cijena akcija u određenoj državi i to bez direktne kupovine akcija. Najčešći oblik akcijskog svopa se odnosi na plaćanje zasnovano na indeksu, s tim da se plaća fleksibilna kamatna stopa drugom učesniku u svop aranžmanu. Penzioni fondovi imaju mogućnost da u svom portfoliju drže HOV sa varijabilnom kamatnom stopom. Ukoliko kompanije imaju namjeru da dio novčanog toka zasnovanog na drugim HOV konvertuje u akcije, one to mogu učiniti na dva načina. Prema prvom načinu, kompanije mogu da prodaju dio dugovnih HOV iz svog portfolia i da na osnovu toga kupe akcije. Drugi način se odnosi na primjenu metodologije vezane za akcijski svop. Na ovaj način se smanjuju transakcioni troškovi, jer nije mjenjana struktura datog portfolia. Penzioni fond dobija od emitenta LIBOR i vrši plaćanje LIBOR-a drugoj strani u svop aranžmanu, a za uzvrat ostvaruje prihod po osnovu akcijskog indeksa uvećanog za visinu raspona.

Grafikon br. 2: Struktura akcijskog svopa

Izvor: (Vunjak & Kovačević, 2009. p. 271)

Brojne su mogućnosti koje kreira akcijski svop. Među najznačajnijima je vrijedno pomenuti sljedećih nekoliko mogućnosti: (Vunjak & Kovačević, 2009., p. 272)

- a) da ostvare prihod na akcije koje nemaju u svom portfoliju;
- b) da ostvare fiksni prihod ukoliko u portfoliju imaju samo akcije;

c) da drže portfolio domaćih akcija, a da pri tome primaju prihod od portfolio stranih akcija.

3. PRIMJENA SVOP TRANSAKCIJA U ZEMLJAMA U RAZVOJU

Zemlje u tranziciji imaju nerazvijenu finansijsku strukturu. To se naročito odnosi na finansijsko tržište koje karakteriše nedovoljna likvidnost – mali obim prometa finansijskih instrumenata, ali i nedovoljna „dubina“ – mali broj različitih finansijskih instrumenata. Sa druge strane, zemlje u tranziciji su u procesima internacionalizacije poslovanja sve više otvorene prema vanjskom okruženju, što olakšava transmisiju impulsa promjena spolja. S tim u vezi, pojavljuje se jedna izražena diskrepanca između promjenljivosti ekonomskog ambijenta u zemljama u tranziciji (naročito se to odnosi na promjene deviznih kurseva i kamatnih stopa) i razvijenosti finansijskih instrumenata koji omogućavaju upravljanje promjenama ovih značajnih makrovarijabli. Finansijski derivati nisu razvijeni na finansijskim tržištima zemalja u tranziciji, iako ekonomska zbilja nalaže potrebu za razvojem ovakve vrste instrumenata hedžinga. U posljednje vrijeme, uporedo sa prelivanjem efekata finansijske krize na zemlje u tranziciji, centralne banke u ovim zemljama usvajaju neke od tehnika svop-transakcija. Njihova namjena nije tradicionalna, u smislu zamjene kamatnih stopa u istoj ili različitoj valuti, već se prije svega odnosi na zaključivanje terminskih transakcija u stranim valutama, kako bi se relaksirala likvidnosna pozicija na domicilnim deviznim tržištima. Osnovni cilj je sasvim jasan: neophodno je na neki način oblikovati tražnju za valutama na deviznim tržištima, kako ne bi dolazilo do oštrih depresijacija deviznog kursa. Za relativnu stabilnost deviznog kursa centralne banke u zemljama u tranziciji su zainteresovane iz nekoliko razloga: depresijacija deviznog kursa u uveznoj zavisnoj privredi stvara pritisak na cijene, što doprinosi jačanju inflatornih tendencija; rastuća inflacija utiče na povećanje nominalnih kamatnih stopa, nestabilan devizni kurs dalje pojačava težnju ekonomskih transaktora za valutnom

supstitucijom koja otežava efikasno sprovođenje monetarne politike; budući da je valutna klauzula dominantna u kreditnim ugovorima (zaključivanje kredita sa bankama uglavnom je zasnovano na vezivanju visine anuiteta za kretanje deviznog kursa), svaka depresijacija kursa znači i nominalno povećanje visine kreditnih obaveza što značajno otežava dužničku poziciju i uzrokuje povećanje tzv. neperformansnih kredita. Zbog svega navedenog, neke centralne banke su kreirale svop transakcije kako bi amortizovale udare na deviznim tržištima.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Svop aranžmani, kao jedna od najznačajnijih finansijskih inovacija u posljednje dvije decenije, nastali su kao pokušaj odgovora finansijske teorije i prakse na izražene fluktuacije kamatnih stopa i deviznog kursa 80-tih godina XX vijeka. Značajan doprinos njihovoj pojavi dali su i procesi deregulacije i liberalizacije u uslovima veoma dinamičnog razvoja međunarodnog finansijskog tržišta. Svop poslovi omogućavaju partnerima da razmjene buduća plaćanja po kvalitetu, a u slučaju valutnih svop poslova i po kvantitetu. Iako jednostavni u svom osnovnom obliku, svop poslovi se mogu uspješno koristiti u građenju složenih struktura u cilju smanjivanja finansijskih troškova, ali i otklanjanju različitih vrsta rizika i redukcije nestabilnosti finansijskih tržišta. S obzirom da predstavljaju vanberzanske finansijske instrumente, svop poslovi najčešće predstavljaju bilateralne ugovore u kojima se učesnici ovih poslova obavezuju da će razmjeniti svoje obaveze plaćanja kamata na isti nominalni iznos osnovice. Osnovni oblici svop aranžmana su: valutni svop, kamatni svop i akcijski svop. Primjena svop poslova je omogućila povećanje efikasnosti finansijskog posredovanja i smanjenje zaduženosti zemalja u razvoju. Tržište svop poslova je u velikoj mjeri doprinjelo evoluciji i globalizaciji međunarodnog finansijskog tržišta. Ovi poslovi predstavljaju efikasno rješenje u mnogim situacijama i predstavljaju jedan od najefikasnijih finansijskih derivata, koji se nalaze u upotrebi. Sa druge strane, svopovi, kao ugovori, mogu trajati dugo vremena, na primjer 10 i više godina, što im daje izrazitu prednost u odnosu na kamatni hedžing sa drugim derivativnim hartijama od vrijednosti. Njihova osnovna prednost je u tome što oni neizvjesnost budućeg događaja svode na sadašnjost i na taj način

podrazumjevaju obostranu odgovornost ugovornih strana u pogledu ispunjenja ugovora, bez obzira na kretanja kamatne stope i deviznog kursa u budućem periodu. Veliki značaj svopova kao finansijskih derivata je da oni doprinose zaštiti izloženosti riziku kamatne stope, valutnom riziku. Ovi instrumenti zaštite od tržišnih rizika na našem tržištu su već dostupni, ali tržište derivata nije još uvijek dovoljno razvijeno kod nas. Centralne banke u zemljama u tranziciji pokušavaju u doba globalne ekonomske krize da putem valutnih svopova stabilizuju domicilna devizna tržišta, u funkciji ostvarenja prijeko poželjne makro stabilnosti.

Literatura

- [1] Bodie, Z., Kane, A., & Markus, A. J. (2010). *Essentials of Investments (8-th edition)*. New York: McGraw-Hill Companies, Inc.
- [2] Dželetović, M. (2007). *Finansijska tržišta i instrumenti*. Beograd: EDUCONS Univerzitet.
- [3] *Ekonomski fakultet Beograd*. (2009, Maj 15). Preuzeto maj 15, 2011 sa Svopovi: www.ekof.bg.ac.rs/upload/113312.%20Svopovi.ppt
- [4] Fabozzi, F., & Modigliani, F. (2003). *Capital Markets, Institutions and Instruments*. New York: Prentice Hall.
- [5] Hull, C. (2007). *Options, futures and other derivatives*. New York: Person Education International.
- [6] *Kreditni*. (2008, Jun 26.). Preuzeto Maj 15, 2011. Sa Swop ugovori: <http://www.kreditni.rs/clanci/svop-ugovori-swap-agreemnts/45/>
- [7] Mishkin, S. (2006). *Monetarna ekonomija, bankarstvo i finansijska tržišta (prevod)*. Beograd: Data status.
- [8] Mishkin, S., Eakins, S. G. (2005). *Finansijska tržišta + institucije (prevod)*. Zagreb: Mate.
- [9] Vunjak, N., & Kovačević, Lj. (2009). *Finansijska tržišta i berze*. Subotica: Ekonomski fakultet Subotica.

PROBLEMI FINANSIRANJA RAZVOJA PREDUZETNIŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Lejla Skopljak, MA, e- mail: lejla.skopljak@iu-travnik.com

Erma Heco, dipl. ecc., e- mail: erma.heco@iu-travnik.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Sažetak: *Stalni problem razvoja preduzetništva je otežan pristup kapitalu, nedostatak privatnih investicionih sredstava, neadekvatan regulatorni okvir za bankarski sektor, nesklonost odobravanja pozajmica i donacija, te računovodstveni standardi koji ne olakšavaju donošenje investicionih odluka. Prilikom osnivanja preduzeća preduzetnici trebaju početni kapital, te se dešava da preduzeća ne dobiju potrebna sredstva zbog nepostojanja kreditne historije, nedostatka kolaterala ili nepostojanja vještina pretvaranja poslovne ideje u kvalitetan biznis plan. Također, u fazi rasta i zrelosti preduzetnici trebaju investicione podstreke, te moraju pronaći odgovarajuće investitore spremne na snošenje rizika investiranja. Finansijski poticaji u BiH se ostvaruju na entitetskim nivoima bez koordinacije, u FBiH u obliku grantova Ministarstva za razvoj, preduzetništvo i obrt FBiH, Razvojne banke i Fondacije za održivi razvoj, a u RS putem povoljnih kreditnih linija koje Investiciono razvojna banka RS-a plasira putem komercijalnog finansijskog sektora i Ministarstva industrije, energetike i rudarstva RS-a, te Agencije za MSP RS-a. Trenutno u Bosni i Hercegovini ne postoji Strategija razvoja preduzetništva, niti je uspostavljena Agencija za razvoj i Fond za finansiranje razvoja putem kojih bi se finansirao razvoj i distribuirala sredstva iz evropskih fondova.*

Ključne riječi: *preduzetnici, problemi finansiranja, razvoj preduzetništva, finansijski poticaji*

FUNDING PROBLEMS OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *The permanent problem of entrepreneurship development is a difficult access to capital, the lack of private investment funds, inadequate regulatory framework for the banking sector, the aversion on approving loans and grants, and accounting standards do not make easier investment decisions. During the establishment entrepreneurs need start-up capital, and it happens that the company does not receive the necessary funds due to lack of credit history, lack of collateral or lack of skill of turning a business idea into a quality business plan. Also, in the growth and maturity entrepreneurs need investment incentives, and they need to find appropriate investors willing to bear the risk of investing. Financial incentives in B&H are realized at the entity levels without coordination between them, in the Federation of B&H in the form of grants of the Ministry of Development, Entrepreneurship and Crafts of Federation of B&H, Development Bank and the Foundation for Sustainable Development, in the Republic of Srpska through favorable credit lines which Investment Development Bank of Republic of Srpska places (markets) through commercial financial sector and the Ministry of Industry, Energy and Mining of Republic of Srpska and the Agency for MSP of Republic of Srpska. Currently in B&H there is no strategy for development of entrepreneurship, or the Agency for the Development and Fund for the financing of development, through which development would be financed and European funds would be disseminated.*

Keywords: *entrepreneurs, funding problems, entrepreneurship development, financial incentives*

Uvod

Pod uticajem promjena u globalnoj ekonomiji pozicija preduzetništva se drastično mijenja - ono se sve više doživljava kao generator ekonomskog rasta. Iscrpljenost većine oblika ekonomske i socijalne zaštite koje su pružale ekonomije država blagostanja, upozorava da nastupa period traženja novih rješenja, najčešće fokusiranih na preduzetništvo i njegovu ulogu u ekonomskom rastu i razvoju društava. Preduzetnik je osoba koja riskira: novac, zdravlje, vrijeme, društveni ugled, ponekad i obiteljske odnose, a sve kako bi osmislio i razvio na profitu inovativan proizvod ili uslugu, najčešće nudeći svoju kreativnost i inovativnost.⁷⁵

U zemljama EU postoji 23 miliona malih i srednjih preduzeća koja zapošljavaju 67% radne snage u privatnom sektoru, a čine više od 99% preduzeća. EU je nastojala adekvatnom legislativom osigurati okvir za njihovo uspješno poslovanje. Europski zakon o malim preduzećima, tj. Akt o malim i srednjim preduzećima (SBA – Small Business Act), kao i Povelja za mala preduzeća, stvorili su mogućnost osnivanja preko 100 000 preduzeća te smanjivanja troškova i vremena potrebnog za njihovu registraciju. U prosjeku je potrebno samo sedam dana za pokretanje biznisa i ulaganje od 399 eura. Svakako, i malim i srednjim preduzećima u korist, tokom poslovanja ide i sveukupni uređeni pravni okvir i preduzetničke regulative.⁷⁶ S obzirom na nepostojanje jedinstvene baze podataka o malim i srednjim preduzećima pri Ministarstvu vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH, može se govoriti samo o procijenjenom broju malih i srednjih preduzeća u BiH. Prema posljednjoj objavljenoj publikaciji, pod nazivom Bosna i Hercegovina u brojevima 2014, u izdanju Agencije za statistiku BiH, od ukupno

33.329 preduzeća, 31.044 se odnosi na mala preduzeća (93,10%), 1.985 (6%) na srednja, a tek 300 (0,9%) na velika, ako se kao kriterij klasifikacije preduzeća na mala, srednja i velika uzme broj zaposlenih. Pri tome se pod malim preduzećima podrazumijevaju preduzeća koja zapošljavaju od 0 do 49 osoba, srednjim preduzeća koja zapošljavaju između 50 i 249 osoba, a velikim ona koja zapošljavaju više od 250 osoba. Ukoliko se kao kriterij klasifikacije koristi iznos ostvarenih prihoda, od ukupno 32.877 preduzeća 32.401 (98,6%) se odnosi na mala preduzeća, 397 (1,2%) na srednja i 79 (0,2%) na velika, pri čemu se pod malim preduzećima podrazumijevaju preduzeća sa ostvarenih od 0 do 19.999.999 KM prihoda, srednjim između 20.000.000 i 99.999.999 KM i velikim preduzeća sa ostvarenih 100.000.000 KM i više prihoda. Bitno je spomenuti da podaci o broju preduzeća ne uključuju preduzeća registrovana kao obrt, tako da bi broj malih preduzeća bio i veći kada bi se ovom broju dodala i ta preduzeća. O značaju malih preduzeća, u nastojanju da se broj nezaposlenih u BiH, koji prema podacima Agencije za statistiku BiH iz septembra 2015. godine iznosi 539.703, svede na što je moguće niži nivo govore i podaci Agencije za statistiku BiH objavljeni u najnovijem dostupnom Statističkom poslovnom registru BiH: Osnovni podaci o preduzećima za 2013. godinu, prema kojem mikro i mala preduzeća zapošljavaju 31,4% od ukupno zaposlenog stanovništva, srednja preduzeća 30,4% i velika 38,2%. Značaj malih preduzeća ogleda se i u činjenici da ona stvaraju značajan dio bruto domaćeg proizvoda BiH.

Dostignuti nivo razvoja malog i srednjeg preduzetništva u tranzicijskim zemljama nije zadovoljavajući, a glavni razlozi zaostajanja su administrativne procedure, porezna politika, niska likvidnost, dug proces naplate potraživanja te otežan pristup izvorima finansiranja čak i u uslovima relativno dobre razvijenosti finansijskog sistema, zatim niska pregovaračka moć, te česta neodvojenost vlasničke i upravljačke funkcije u ovim preduzećima. Glavni razlozi zbog kojih je malim i srednjim preduzećima

⁷⁵Kružić, D., (2007), *Poduzetništvo i ekonomski rast: reaktualiziranje uloge poduzetništva u globalnoj ekonomiji*, Ekonomska misao praksa dbk. god xvi. br. 2., str 167

⁷⁶Martinović, D., Šunjić Beus, M., Karišik, J., (2012), *Potencijali i ograničenja u razviku poduzetništva u BiH s posebnim osvrtom na sektor malih i srednjih poduzeća*, Ekonomska misao i praksa, Sveučilište u Dubrovniku, ISSN 1330-1039, str. 341

teško osigurati pristup vanjskim izvorima finansiranja su visoki zahtjevi banaka po pitanju kolaterala, neperfektna informacija i nedostatak vlastitog kapitala. Važno je spomenuti visoke kamatne stope, bankarske naknade, nedostatak iskustva i obrazovanja te finansijsku nepismenost finansijskog menadžmenta kao glavne barijere za osnivanje i razvoj malih i srednjih preduzeća. Sektor malog preduzetništva u tranzicijskim ekonomijama ima ulogu pokretača nove zaposlenosti, uvođenja tehnoloških inovacija, generiranja novih radnih mjesta, rasta dohotka. Sveobuhvatan zakonski, strateški i institucionalni pristup razvoju malog i srednjeg preduzetništva pretpostavka su jačanja konkurentske sposobnosti privrede. Stoga se poticanje malog i srednjeg preduzetništva provodi kontinuirano, uz uvođenje standarda EU i kroz primjenu zakonodavstva za državne potpore.

1. Problemi i ograničenja u razvoju malih i srednjih preduzeća BiH

Preduzetništvo u tranzicijskim ekonomijama doprinosi poticanju privatnog vlasništva i privatnih inicijativa, povezivanju preduzetnika, učinkovitijem reagiranju na promjene u okruženju, fleksibilnosti i inovativnosti, diverzifikaciji ekonomskih aktivnosti. U većini tranzicijskih ekonomija, pa tako i u BiH preduzetništvo nije ispunilo svoja očekivanja u sprečavanju porasta nezaposlenosti i rasta broja i razvijenosti malih i srednjih preduzeća. Osnovni razlozi leže u finansijskim preprekama, institucionalnim preprekama koje se javljaju zbog nedovoljno razvijenog poreznog sistema, nedostatka resursa, učinkovite organizacije poslovanja, nedovoljne potpore državnih agencija itd.

Prvi problem sa kojim se susreću preduzetnici koji imaju osmišljen dobar poslovni projekat jesu komplikovane i skupe procedure za osnivanje preduzeća, te visok osnivački kapital. Prema izvještaju Svjetske banke, Doing Business 2016, BiH je u 2015. godini rangirana na 165. mjestu od ukupno 189 ekonomija, prema kriteriju otpočinjanja biznisa. Za osnivanje firme u BiH potrebno je proći kroz 12 procedura u trajanju od 67 dana, što je daleko lošije u poređenju sa susjednom Republikom

Hrvatskom koja je rangirana na 83. mjestu, gdje se preduzeće osniva za 12 dana kroz 7 procedura. Sljedeći problem sa kojim se susreće novoosnovano preduzeće jeste pristup finansiranju poslovanja. Kreditiranje malih i srednjih preduzeća smatra se rizičnijim, te bankama veće povjerenje ulijevaju velika preduzeća, iz čega proizlazi da mali preduzetnici imaju ograničen pristup izvorima finansiranja, suočavaju se sa nedostatkom transparentnosti prilikom apliciranja za kreditna sredstva, nedovoljnom razvijenosti finansijskog sektora, problemom neposjedovanja zadovoljavajućeg kolaterala, nedostatkom pouzdanih tržišnih informacija i kreditne historije. Upravo zbog nepostojanja kreditne historije novoosnovana preduzeća su primorana da se zadužuju kod mikrokreditnih organizacija po visokim kamatnim stopama. Čak i nakon osnivanja i određenog kontinuiteta poslovanja mala preduzeća se susreću sa problemom naplate potraživanja. Naime, u članku objavljenom 21.11.2015. godine⁷⁷ pod nazivom „Preduzeća u Federaciji i dalje se susreću s problemima“, navodi broj dana naplate potraživanja, koji je u 2014. godini u prosjeku iznosio 82 dana na nivou FBiH, kao jedan od ključnih problema za održavanje stabilnog poslovanja. Velike firme sebi mogu priuštiti da izmiruju obaveze u dužim rokovima, pogotovo kada se te obaveze odnose na obaveze prema malim preduzećima. Međutim, male firme trebaju ta sredstva za nabavku zaliha, kao i za izmirenje svojih obaveza, te im kašnjenje u naplati potraživanja otežava poslovanje.

U šemi 1. predstavljene se prepreke za djelovanje sektora malog i srednjeg preduzetništva u Europskoj uniji i tranzicijskim zemljama među koje spada i BiH. Iz šeme možemo zaključiti da pored problema sa kojim se suočavaju zemlje članice Europske unije, BiH ima problem sa nekoordiniranom politikom prilikom stvaranja povoljnog preduzetničkog okruženja, nerazvijenim finansijskim tržištem, korupcijom i neprofitabilnošću ovog sektora.

⁷⁷www.vecernji.ba (datum pregleda: 01.12.2015.)

2. Organizacija finansijske podrške razvoja preduzetništva u BiH

U cilju kreiranja stimulaturnih uslova za razvoj preduzetništva u zemljama u razvoju vlada ima ključnu ulogu. Primjeri praksi iz drugih zemalja pokazuju da kreiranje zakonskih okvira za podršku razvoju preduzetništvu predstavlja bitan korak. U cilju stvaranja stimulaturnih zakonskih okvira zemlje ultimativno trebaju uvid u trenutno stanje vlastite ekonomije, što im omogućava identificiranje slabosti i snaga nacionalne ekonomije. Ovakav pristup znatno olakšava utvrđivanje programa razvoja kao sljedećeg koraka u procesu ekonomske revitalizacije.⁷⁸

Finansijski poticaji u BiH se ostvaruju na entitetskim nivoima bez koordinacije, i to u FBiH u obliku grantova Ministarstva za razvoj, preduzetništvo i obrt FBiH, Razvojne banke i Fondacije za održivi razvoj, a u RS putem povoljnih kreditnih linija koje Investiciono razvojna banka RS-a plasira putem komercijalnog finansijskog sektora i Ministarstva industrije, energetike i rudarstva RS-a, te Agencije za MSP RS-a.

Shema 1: Prepreke za djelovanje sektora SME u Europskoj uniji i tranzicijskim zemljama

Prepreke za djelovanje sektora SME država članica EU		Prepreke za djelovanje sektora SME u tranzicijskim zemljama
Ograničena potražnja		neprofitabilnost sektora SME
Administrativna ograničenja		nejednaka regionalna razvijenost
Nedostatak kvalificirane radne snage		nekoordiniranost politika pri stvaranju povoljnoga poduzetničkog okruženja
Problemi s infrastrukturom	+	nerazvijenost finansijskih tržišta za zadovoljavanje potreba sektora SME
Ograničen pristup financiranju		korupcija
Primjena novih tehnologija		
Primjena novih organizacijskih struktura		
Nedostatak kvalificiranog menadžmenta		

Izvor: Poslovna izvrsnost, EFZG, br.2, 2010.,str.83.

Iako je u vlast u BiH, potpisala evropsku Povelju za SMEs za period 2000-2010. godine, zatim opredijelila se za implementaciju novog evropskog programa pod nazivom SMEs act za period 2010-2020, evidentno je da nije donijela mjere,

⁷⁸Čizmić E., Crnkčić K., (2012), *Strateško poduzetništvo koncepcija paradigme budućnosti*, Sarajevo, str.158

zakone, strategije, niti uspostavila državnu agenciju za SMEs.⁷⁹ Finansijsko poticanje razvoja preduzetništva kao segment ukupne podrške može biti efikasnije u svim fazama, počev od planiranja, realizacije, pa do nadzora i ocjene učinaka poticaja. Planovi finansijskog poticanja ne osiguravaju učinkovitu realizaciju poticaja jer nisu zasnovani na sveobuhvatnim analizama stanja i potreba preduzetništva. Također, u fazi planiranja dodjele poticaja ne ostvaruje se konstruktivna suradnja sa drugim akterima relevantnim za razvoj poput, poduzetnika, akademske zajednice, privrednih komora i sl. Postojeći nadzor nad utroškom poticaja ne osigurava dovoljne, pouzdane i relevantne podatke na osnovu kojih se može vršiti sveobuhvatno praćenje i ocjena učinaka poticaja kako na pojedinačne korisnike poticaja tako i na cjelokupan sektor preduzetništva. Realizacija dodjele poticaja prema postojećim kriterijima ne potiče razvoj MSP jer pri izboru korisnika poticaja veći značaj imaju statusno-pravne karakteristike aplikanta nego kvalitet ponuđenog projekta. Postojeći kriteriji nisu osigurali da prioritet u poticanju ima proizvodna djelatnost, što je strateško opredjeljenje vlasti, niti doprinose

ostvarivanju ravnomjernog regionalnog razvoja, što je također jedno od opredjeljenja vlasti.⁸⁰

Federalno ministarstvo razvoja, preduzetništva i obrta odobrava mikro, malim i srednjim preduzeticima kreditna sredstva putem Razvojne banke FBiH koja je sufinansirala 25% kredita i grant poticajna sredstva u iznosu od 3,5 miliona godišnje za period 2013.–

2016. U 2015. godini Vlada FBiH je donijela odluku da putem Razvojne banke FBiH podrži program "Kreditni poticaj

⁷⁹Više vidjeti: Komisija evropskih zajednica, „Think Small First“, „Zakon o malim preduzećima“ za Evropu, Brisel, 25.06.2008. godine

⁸⁰Izveštaj revizije učinka „Podrška razvoju malog i srednjeg preduzetništva u FBiH, 2013, Ured za reviziju institucija u FBiH, Sarajevo

razvoja, preduzetništva i obrta” u iznosu 2.000.000 KM i 5.150.000 KM⁸¹ u obliku grant sredstava.

Osnovni zadatak Razvojne banke Federacije Bosne i Hercegovine jest provođenje ekonomske politike Vlade Federacije Bosne i Hercegovine s ciljem postizanja privrednog razvoja i zapošljavanja na osnovi stimulativnog kreditiranja - u pravilu, s kamatnim stopama nižim od tržišnih kamatnih stopa. Ministarstvo industrije, energetike i rudarstva RS je nadležno za malo i srednje preduzetništvo. Postoji i Agencija, te Razvojna banka (IRBRS) koja je plasirala 87 miliona KM u 2013. godini i koja upravlja sa nekoliko fondova u RS-u. Zakon o stimulanju privrednog razvoja Brčko Distrikta sadrži niz konkretnih mjera državne pomoći stranim investitorima i preduzećima. Podsticaji uključuju razna oslobađanja obaveza plaćanja, nižih poreza i taksu, refundiranja plaćenih doprinosa, te ustupanja infrastrukture bez naknade.

Što se tiče horizontalne koordinacije, pošto poticaja za malo i srednje preduzetništvo nema sa nivoa BiH, nema smisla govoriti o horizontalnoj koordinaciji sa drugim državnim institucijama, tako da nema informacija koliko poticaja (državne pomoći) je dato u oblastima koje su povezane sa MSP indirektno i direktno. U FBiH nema koordinacije politika podsticaja između Ministarstva preduzetništva i razvoja sa ministarstvima: industrije, energije i rudarstva, rada i socijalne politike, obrazovanja, turizma i okoliša, kulture ili prometa i komunikacija, dok u RS postoji djelimična koordinacija. Na području FBiH se pokušava izvršiti harmonizacija strategija i akcionih planova za razvoj MSP-a te je promoviran projekat Razvoj malog i srednjeg preduzetništva na području FBiH 2009.–2018. te Program mjera razvoja male privrede s utvrđenih 8 ciljeva, 30 prioriteta i 80 mjera.

Kada je riječ o međunarodnim donatorima i institucijama koje pružaju podršku preduzetničkom sektoru, prema

informacijama Foruma za koordinaciju donatora BiH, u periodu 2010.–2011. ključni inostrani partneri bile su članice DCF-a (EIB, EBRD, WB, EC, SAD/USAID, UNDP, SIDA), Njemačka, Švicarska, Italija itd. Ne treba zaboraviti na aktivnosti MMF-a, ILO-a, OHR-a itd. Članice Foruma za koordinaciju donatora (DCF) su tokom 2010. u BiH za podsektor potpore MSP-u i promicanja poslovnog okruženja izdvojile 130,44 miliona eura (42,7% ukupnih izdvajanja za sektor ekonomskog razvoja i socijalne zaštite), a 2011. godine taj iznos je bio 61,7 miliona eura (53,9% ukupnih izdvajanja za sektor). Najznačajnije međunarodne institucije koje pružaju finansijsku podršku su Europska investicijska banka (EIB), Europska banka za obnovu i razvoj (EBRD) i Svjetska banka (WB), koje su značajna sredstva plasirale putem razvojnih i komercijalnih banaka.⁸²

3. Problemi finansiranja razvoja preduzetništva u BiH

Generalno posmatrajući jedan od stalnih problema s kojima se susreću mala i srednja poduzeća je otežan pristup kapitalu. Među najznačajnijim problemima su nedostatak privatnih investicionih sredstava, neadekvatan regulativni okvir za bankarski sektor, nesklonost odobravanja pozajmica i donacija, neodgovarajuće poslovne informacije i računovodstveni standardi koji ne olakšavaju donošenje investicionih odluka. Mala i srednja preduzeća suočavaju se s jačim ograničenjima rasta nego velika preduzeća. Ranjivija su i osjetljivija na lošu regulaciju i druge poteškoće s institucionalnim okruženjem. Suočavaju se i s većim kamatnim stopama te u žil izborom mogućnosti finansiranja nego veća preduzeća.⁸³

⁸² Analiza „Privredni razvoj – politike malih i srednjih preduzeća“, 2013, Fond otvoreno društvo BiH, str. 2

⁸³ Ostojić Mihić, A., (2013), *Problemi u finansiranju malih i srednjih poduzeća*, 3 International Scientific Conference "Economy of Integration" ICEI 2013 „Using Knowledge to Move from Recession to Prosperity” CONFERENCE PROCEEDINGS, University in Tuzla Faculty of Economics 6th – 7 th

⁸¹ Podaci preuzeti iz Odluke o odobravanju utroška sredstava sa pozicije – ostala domaća pozajmljivanja, budžeta Federacije BiH za 2015. godinu, Federalnom Ministarstvu razvoja, poduzetništva i obrta

Navedeni problemi prate sve životne faze preduzeća ali ipak u određenim fazama neki od tih problema su više izraženi. Tako firme u fazi osnivanja (start-up) trebaju početni kapital za svoju poslovnu ideju. Uprkos raznolikoj ponudi početnog kapitala kod finansijskih institucija (banaka, mikrokreditnih organizacija) često se dešava da firme ne dobiju potrebna sredstva. Najčešći razlozi tome su: nepostojanje kreditne historije firme, izostanak adekvatnih sredstava osiguranja, nepostojanje vještina pretvaranja poslovne ideje u kvalitetan biznis plan ili projekat i sl.

U fazi rasta i zreloj fazi preduzetnici trebaju investicijske podstreke tako da moraju pronaći odgovarajuće investitore koji su spremni snositi rizik investiranja u preduzetništvo. U razvijenim zemljama postoji zakonska regulativa koja omogućava osnivanje fondova rizičnog kapitala. Države osnivaju i nacionalne garancijske fondove usmjerene na podršku malom i srednjem preduzetništvu. U zreloj fazi, preduzeće može da pristupi tržištu dionica, kroz inicijalnu ponudu i na taj način pribavi neophodni dodatni novac. Prema tradicionalnom pristupu, finansijska podrška države se zasniva na direktnom obezbjeđenju kreditnih sredstava koja se plasiraju putem državnih ili čak privatnih banaka.⁸⁴

Također, često korišteni instrument u tradicionalnom pristupu finansijske pomoći su subvencija kamate i garancijske šeme. Kao osnovni nedostatak naprijed navedenim instrumentima podrške navodi se činjenica da isti ne utiču na dugoročno rješavanje problema finansiranja jer ne utiču na smanjenje rizika finansiranja i smanjenje transakcijskih troškova. Razvijene zemlje, koje praktikuju tržišno orijentirani koncept finansijske pomoći, svoje aktivnosti usmjeravaju na unapređenje pristupa kapitalu razvojem finansijske infrastrukture.⁸⁵

Finansijska pomoć preduzetništva prema ovom konceptu je usmjerena na sljedeće oblasti:⁸⁶

- Smanjenje rizika kreditiranja malih i srednjih preduzeća donošenjem kvalitetnih zakona koji osiguravaju efikasnu naplatu potraživanja i korištenje različitih vrsta sredstava obezbjeđenja;
- Smanjenje barijera za ulazak na finansijsko tržište bankama i drugim finansijskim institucijama usmjerenim na mala i srednja preduzeće;
- Stvaranje zakonodavne i regulatorne osnove za razvoj inovativnih finansijskih institucija i instrumenata koji uključuju fondove rizičnog kapitala, poslovne anđele i lizing kompanije;
- Organizovanje edukacije potrebno za poslovanje sa bankama i izradu biznis planova i finansijskih projekcija;
- Povećanje informiranosti o kreditnoj sposobnosti i zaduženosti (promocija kreditnog biroa) te podsticanje banaka na uvođenje naprednijih metoda procjene kreditne sposobnosti.

U najširem smislu finansijski poticaji se mogu definisati kao vrsta državne pomoći proizvođačima ili potrošačima za koju država ne prima nikakvu protunaknadu, ali je uvjetovana posebnom vrstom djelatnosti ili ponašanja primatelja.⁸⁷

Finansijski poticaju mogu biti vrsta direktne ili eksplicitne pomoći jer predstavljaju neposredan novčani izdatak. Također, finansijski poticaji mogu biti i vrsta indirektna ili implicitne pomoći ako neposredni novčani izdatak nije prisutan. Osnovna namjena direktnih finansijskih

kojim je organizovano poslovanje finansijskih institucija kao ključne preduslove za rješavanje finansijskih potreba. Finansijska infrastruktura podrazumijeva informacione, ugovorne i transakcione okvire koji osiguravaju osnov za finansijsko poslovanje.

⁸⁶Izvešće revizije učinka „Podrška razvoju malog i srednjeg poduzetništva u FBiH“, 2013, str. 14

⁸⁷Kesner Š., M., (1995), *Financijska praksa*, Zagreb, str. 151-153

December 2013 Tuzla, Bosnia and Herzegovina, str.763

⁸⁴Avlijaš, R., (2008), *Preduzetništvo i menadžment malih i srednjih preduzeća*, Beograd, str. 61-68

⁸⁵Istraživanje Svjetske Banke navodi finansijsku infrastrukturu i cjelokupni pravni i regulatorni okvir

poticaja jeste da se njihovom dodjelom uklone identificirani nedostaci kako bi došlo do poboljšanja u odnosu na stanje koje je bilo prije ovakve intervencije države. Upravo djelovanje na jasno utvrđene nedostatke definiše finansijske poticaje kao selektivnu mjeru tj. trebaju ispunjavati kriterij specifičnosti koji zahtjeva da isti budu namijenjeni samo pojedinim privrednim granama, preduzećima ili regionima.⁸⁸

Prije davanja poticaja vrši se sveobuhvatna ocjenu svrsishodnosti dodjele poticaja kao vrste državne pomoći. Takav postupak ocjene podrazumijeva: utvrđivanje tržišnih nedostataka koje je potrebno otkloniti i procjenu opravdanosti poticanja ili korištenje efikasnijih alternativa, rješavanje problema pravilnog izbora korisnika poticaja kao i predviđanje da li takva pomoć može dovesti do promjene stanja u željenom smjeru. Pored toga važan dio ocjene svrsishodnosti poticaja jeste utvrđivanje očekivanog rezultata (koristi) kako bi se moglo izvršiti kompariranje troškova poticaja i njihovih koristi.⁸⁹

4. Poslovno okruženje – finansijski aspect

5. novembra 2015. Vlada Federacije BiH je na sjednici razmatrala Izvještaj o globalnoj konkurentnosti 2015.-2016. Svjetskog ekonomskog foruma. Vlada Federacije BiH zadužila je sva federalna ministarstva da, prilikom planiranja redovnih, planiraju i aktivnosti koje će dovesti do povećanja konkurentnosti domaće privrede, u skladu s dokumentom „Konkurentnost 2015.-2016. Bosna i Hercegovina” i obavezama regulisanim Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju između BiH i članica EU. Vlada je uputila inicijativu Vijeću ministara

⁸⁸ Competition law in the European Communities, Vol. II Rules applicable to State aids, Commission of the EC Brussels; Luxembourg, 1990, p. 25: četirikriterija koja državne subvencije moraju zadovoljavati su: 1. Korist ili prednost koja se pruža poduzećima, 2. Porijeklo sredstava tj. samo državna sredstva, 3. Kriterij specifičnosti i 4. Zabrana narušavanja tržišne konkurencije

⁸⁹ Izvješće revizije učinka, *Podrška razvoju malog i srednjeg poduzetništva u FBiH*, 2013, Ured za reviziju institucija u FBiH, str.15

BiH i nadležnom Ministarstvu vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH (MVTEO) da što prije uspostave funkcionisanje mehanizama koordinacije na državnom nivou vezano za praćenje, unapređenje i mjerenje konkurentnosti, posebno u dijelu koji se odnosi na implementaciju Akta o malim i srednjim preduzećima⁹⁰. Izvještaj obuhvata pregled konkurentnosti 140 ekonomija. Sadrži detaljan profil svake ekonomije i tabele sa podacima globalnog rangiranja prema 114 indikatora grupisanih u 12 stubova konkurentnosti (institucije, infrastruktura, makroekonomsko okruženje, zdravlje i osnovno obrazovanje, visoko obrazovanje i stručna obuka, efikasnost tržišta roba, efikasnost tržišta rada, razvoj finansijskog tržišta, tehnološka spremnost, veličina tržišta, poslovna sofisticiranost, inovacije). Zbog nepouzdanih podataka i procjena, Bosna i Hercegovina je isključena iz Izvještaja o konkurentnosti za 2014. godinu. Ove godine je ponovo uvrštena na listu i zauzima 111. mjesto sa ocjenom 3,7, što je postavljau najlošiji rang ikada.⁹¹ U ovom izvještaju se pored neefikasnosti državne administracije, korupcije, poreznih stopa, političke nestabilnosti, vladine nestabilnosti i složenih poreznih propisa, pristup finansiranju navodi kao jedan od osnovnih faktora koji ometaju poslovanje u BiH.

O nepovoljnom poslovnom okruženju svjedoči i podatak, iz Izvještaja o blokiranim računima u Registru transakcijskih računa Centralne banke BiH od 02. novembra 2015. godine, da 43.143 firme imaju bar jedan blokiran račun.

Prema izvještajima Svjetske banke koji se odnose se na poslovno okruženje malog i srednjeg preduzetništva (Doing Business Report), BiH značajno zaostaje u odnosu na region. U ovim izvještajima u fokusu istraživanja i analiziranja je deset područja poslovne regulative među kojima su: osnivanje, izdavanje građevinskih dozvola, dostupnost električne energije, registracija, dobijanje kredita, poslovanje preko granice, sklapanje ugovora, rješavanje

⁹⁰ www.informativa.ba (datum pregleda: 01.12.2015.)

⁹¹ *Konkurentnost 2015-2016 Bosna i Hercegovina*, Federalni zavod za programiranje razvoja, str 21.

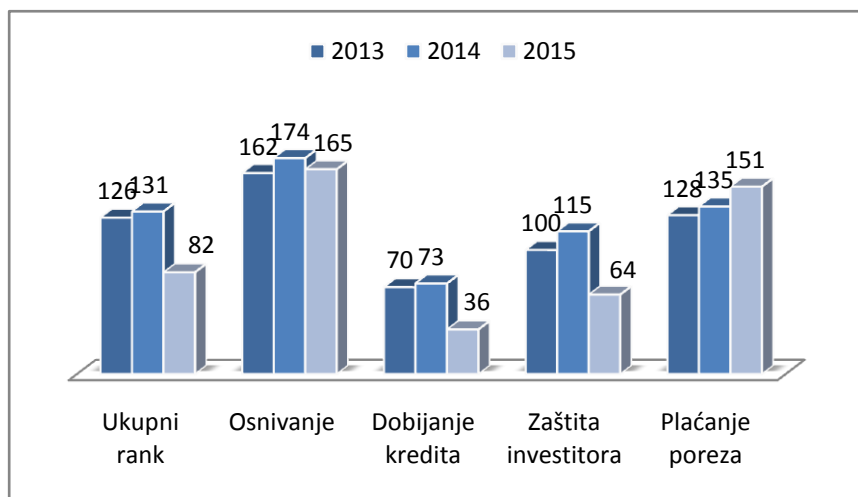
nesolventnosti, nivo poreskog opterećenja i zaštite manjinskih ulagača. Niska pozicija Bosne i Hercegovine prema ovim pokazateljima, odražava ozbiljne poteškoće pri registraciji novog poslovanja, pribavljanju dozvola i pristupu uslugama, izvršenju ugovora i plaćanju poreza.

Na osnovu podataka iz prethodno pomenutog izvještaja analizirali smo pojedine stavke poslovnog okruženja koje se odnose na finansijski aspekt za posljednje tri godine za Bosnu i Hercegovinu.

Godina	2013	2014	2015
Ukupni rang	126	131 +5	82 -49
Osnivanje	162	174 +12	165 -9
Dobijanje kredita	70	73 +3	36 -37
Zaštita investitora	100	115 +15	64 -51
Poresko opterećenje	128	135 +7	151 +16

U 2015. godini ukupni rang, osnivanje, dobijanje kredita i zaštita investitora se značajno poboljšalo u odnosu na prethodne dvije godine, dok je nivo poreskog opterećenja pogoršan.

Grafikon 1. Rangiranje BiH po pojedinim stavkama poslovnog okruženja – finansijski aspekt

Izvor: Izrada autora na osnovu podataka iz izvještaja Svjetske banke za 2013., 2014. i 2015. godinu

U Bosni i Hercegovini potrebno je kontinuirano raditi na poboljšanju poslovnog okruženja kako bi se stvorili uslovi za privlačenje domaćih i stranih investitora. Faktori poslovnog okruženja ne djeluju stimulatивно nego predstavljaju ograničavajući faktor. Vlast u BiH ne poduzima gotovo nikakve korake da pojednostavi poslovno okruženje za preduzetnike i mlade ljude sa kreativnim poslovnim idejama. Unapređenje poslovnog okruženja kao jedan od prioriteta ekonomske politike podrazumijeva što manje administrativnih prepreka uz odgovarajuću zakonsku regulativu, dostupnu odgovarajuću radnu snagu i povoljne izvore finansiranja kao osnovne preduslove za povoljnu poslovnu klimu.

5. Zaključak

Opću ocjenu politika razvoja preduzetništva u BiH je teško dati. Primarni razlog je ekstremna decentralizacija politika razvoja. Većina politika se definiše i provodi na entitetskim nivoima, te među njima nema koordinacije. Na državnom nivou postoji minimum funkcija. Rezultat ovakve situacije je vakuum u definisanju i provođenju politika. U BiH preduzetnički sektor nije rastao dovoljno brzo da bi spriječio porast nezaposlenosti niti je ostvario svoj potencijal kao pokretačka snaga.

Finansijska pomoć preduzetništvu treba biti usmjerena na smanjenje rizika kreditiranja malih i srednjih preduzeća donošenjem kvalitetnih zakona koji osiguravaju efikasnu naplatu potraživanja i korištenje različitih vrsta sredstava obezbjeđenja, smanjenje barijera za ulazak na finansijsko tržište bankama i drugim finansijskim

institucijama usmjerenim na mala i srednja preduzeća, stvaranje zakonodavne i regulatorne osnove za razvoj inovativnih

finansijskih institucija i instrumenata koji uključuju fondove rizičnog kapitala, poslovne anđele i lizing kompanije, organizovanje edukacije potrebno za poslovanje sa bankama i izradu biznis planova i finansijskih projekcija, povećanje informiranosti o kreditnoj sposobnosti i zaduženosti (promocija kreditnog biroa) te podsticanje banaka na uvođenje naprednijih metoda procjene kreditne sposobnosti, povećanje investicija iz budžeta i entitetskih razvojnih banaka za finansiranje razvoja i doprinosa povećanja privrednih aktivnosti za ukupan ekonomski rast. Opći stavovi javnosti su da obje razvojne banke u entitetima nisu transparentne i da se odobravanje kredita zasniva više na političkim nego na ekonomskim kriterijima. Kritike su mnogo izraženije za Razvojnu banku FBiH nego za Investiciono-razvojnu banku RS. Pošto se radi o javnim institucijama (100% u vlasništvu entiteta), njihova odgovornost prema javnosti je velika.

Mikro, mala i srednja preduzeća u BiH čine okosnicu ekonomije, stvarajući preko 60% bruto društvenog proizvoda (BDP) i glavninu novih radnih mjesta. Međutim, na državnom nivou ne postoji institucija zadužena za razvoj malog i srednjeg preduzetništva. Ovo je u neskladu sa drugim politikama, kao što su privatizacija, razvoj finansijskog sektora, uspostava jedinstvenog ekonomskog prostora, te politikama koje se provode u drugim zemljama Jugoistočne Evrope, i pokazuje da se ovom pitanju u BiH daje mali značaj.⁹² Prvi korak za unapređenje ovog sektora je smanjenje broja procedura, vremena i troškova osnivanja preduzeća. Drugi korak bi bio olakšavanje preduzećima pristup finansiranju kroz veće izdvajanje sredstava za razvoj, detaljniju analizu stanja i potreba malih i srednjih preduzeća kao i ponuđenih projekata prilikom dodjele finansijskih poticaja. S obzirom na problem naplate potraživanja sa kojim se susreću ova preduzeća preporuka bi bila uvesti zakonski rok za plaćanje obaveza, kao i izmijeniti zakon o PDV-u na način da se PDV plaća po naplaćenju, a ne po izdatoj fakturi. Također, firme početnice

trebaju podršku, edukaciju, startni kapital, prostor, savjetovanje, nove tehnologije, praćenje i usmjeravanje. Proces inkubiranja biznisa predstavlja jedan od kvalitetnih instrumenata lokalnog ekonomskog razvoja koji se od 2001 godine počeo primjenjivati i u Bosni i Hercegovini. U Bosni i Hercegovini trenutno postoji 12 + 1 inkubator (Udruženje BOSPER Tuzla djeluje kao poslovni inkubator, premda ne koriste riječ inkubator u svom imenu) sa vrlo različitim načinima organizovanja, ali sa istom osnovnom funkcijom – pomoć pri osnivanju novih privrednih subjekata i njihov razvoj u prvim godinama poslovanja.⁹³ Prema istraživanju procenat firmi koje su opstale za vrijeme boravka i nakon napuštanja inkubatora je 87%, dok je kod firmi koje nisu boravile u poslovnom inkubatoru procenat opstanka 35%.⁹⁴ Ovim mjerama postojećim malim i srednjim preduzećima bi se znatno olakšalo poslovanje, te bi se podsticalo osnivanje novih preduzeća.

Literatura

- [1] Avlijaš, R., (2008), *Preduzetništvo i menadžment malih i srednjih preduzeća*, Beograd
- [2] Čizmić E., Crnković K., (2012), *Strateško poduzetništvo koncepcija paradigme budućnosti*, Sarajevo
- [3] Kesner Š., M., (1995), *Financijska praksa*, Zagreb
- [4] Kružić, D., (2007), *Poduzetništvo i ekonomski rast: reaktualiziranje uloge poduzetništva u globalnoj ekonomiji*, Ekonomska misao praksa dbk. god xvi. br. 2.
- [5] Martinović, D., Šunjić Beus, M., Karišik, J., (2012), *Potencijali i ograničenja u razvitku poduzetništva u BiH s posebnim osvrtom na sektor malih i srednjih poduzeća*, Ekonomska misao i praksa, Sveučilište u Dubrovniku, ISSN 1330-1039

⁹² *Enterprise Policy Performance Assessment Bosnia and Herzegovina*, OECD, 2005

⁹³ *Strategija razvoja poslovnih inkubatora u BiH*, 2010, Udruženje za poduzetništvo i posao LINK Mostar

⁹⁴ Izvještaj revizije učinka, *Podrška razvoju malog i srednjeg preduzetništva u FBiH*, 2013, Ured za reviziju institucija u FBiH

- [6] Ostojić Mihić, A., (2013), *Problemi u finansiranju malih i srednjih poduzeća*, 3 International Scientific Conference "Economy of Integration" ICEI 2013 „Using Knowledge to Move from Recession to Prosperity" CONFERENCE PROCEEDINGS, University in Tuzla Faculty of Economics 6th – 7 th December 2013 Tuzla, Bosnia and Herzegovina
- [7] *BiH u brojevima 2014*, Agencija za statistiku BiH, ISSN 1986-8510
- [8] *Enterprise Policy Performance Assessment Bosnia and Herzegovina*, 2005, OECD
- [9] Izvješće revizije učinka *Podrška razvoju malog i srednjeg poduzetništva u FBiH*, 2013, Ured za reviziju institucija u FBiH
- [10] *Izveštaj o blokiranim računima u Registru transakcijskih računa Centralne banke BiH, 2015* Centralna banka
- [11] *Izveštaj o politikama podsticanja malih i srednjih preduzeća u Bosni i Hercegovini*, 2010, Centar za politike i upravljanje
- [12] Izveštaj revizije učinka, *Podrška razvoju malog i srednjeg preduzetništva u FBiH*, 2013, Ured za reviziju institucija u FBiH
- [13] Saopštenje, *Registrovana nezaposlenost u septembru 2015.*, Agencija za statistiku BiH
- [14] Saopštenje, Statistički poslovni registar, *Osnovni podaci o preduzećima za 2013.*, Agencija za statistiku BiH
- [15] *Strategija razvoja poslovnih inkubatora u BiH*, 2010., Udruženje za poduzetništvo i posao LINK Mostar
- [16] *The Global Competitiveness Report 2015-2016*, World Economic Forum
- [17] www.informativa.ba (datum pregleda: 01.12.2015.)
- [18] www.vecernji.ba (datum pregleda: 01.12.2015.)

TURIZAM KAO POTENCIJALNI FAKTOR EKONOMSKOG RAZVOJA – BOSNA I HERCEGOVINA I ZEMLJE ZAPADNOG BALKANA

Emina Herenda BA, e- mail: emina_herenda@yahoo.com

Olimpik turs d.o.o. Sarajevo

Sažetak: *Zemlje regije Zapadnog Balkana postaju sve više prepoznatljive i privlačne za strane, ali i domaće turiste kao turističke destinacije, gdje je neophodna spremnost svih nivoa vlasti da bi se stvorila i unaprijedila pozitivna slika Zapadnog Balkana. Bitno je napomenuti da sve pomenute regije posjeduju brojna bogatstva, prirodna, kulturno – istorijska sa bogatim kulturnim naslijeđem. Ovaj pomenuti potencijal treba iskoristiti na najbolji mogući način. Turizam kao grana daje mogućnost zapošljavanja velikog broja ljudi, ali se na taj način pruža i ekonomski razvoj državama Zapadnog Balkana, ali i Bosne i Hercegovine. Posebnu pažnju treba posvetiti investiranju u turizam, jer je to sektor od strateške važnosti za državu.*

Ključne riječi: *turizam, bogatstva, razvoj, privreda, zemlje Zapadnog Balkana*

TOURISAM AS A POTENTIAL FACTOR IN ECONOMIC DEVELOPMENT – BOSNIA AND HERZEGOVINA AND WESTRN BALKANS COUNTRIES

Abstract: *Countries of the region West Balkan become recognized and are attraction for foreigner but also for domestic tourists as a touristic destination where is necessary efficiency on all levels of the authority, for the better and quality way to create and advanced positive view of the West Balkan. It is important to indicate that the mentioned region has a lot of resources as a natural and culture – historical with essential culture heritage. This potential needs to be used on the best possible way. Tourism as branch of economy gives possibility for employment great number of people and gives possibility for the economic development of countries the West Balkan and Bosnia and Herzegovina. Special attention should be paid to investments in tourism, because this is a sector of great strategic significance for the countries.*

Keywords: *tourism, resources, development, economy, West Balkan countries*

1. UVOD

Ovdje treba napomenuti da zemlje Zapadnog Balkana obuhvataju Albaniju i zemlje nastale raspadom SFR Jugoslavije, dakle Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Srbija i Kosovo, dakle ovdje se radi zemljama koje kroz uključivanje u regionalne ekonomske integracije imaju mogućnost da stvore konkurentske prednosti, posebno na polju razvoja turizma. Stanovnici ovih pomenutih regija su uglavnom istog ili sličnog mentaliteta, gostoljubivi su i prijatni, što treba iskoristiti kao bitan potencijal u privlačenju turista.

Za što uspješniji razvoj, bilo bi neophodno, da se sve zemlje Zapadnog Balkana udruže i angažiraju na promicanju bogatstava koja posjeduju, a ove ih regije imaju mnogo, o čemu će biti više riječi u samom radu, gdje ću se osvrnuti na prirodna bogatstva kao bitan element (planine, šume, rijeke, jezera i more), dalje kulturno historijska bogatstva (sukobi različitih civilizacija činili su na stvaranju bogate slike zemalja), zatim vjerski turizam (primjer Međugorja – ukazanja Djevice Marije, kao i ujedinjenja dviju zemalja regije Bosne i Hercegovine i Hrvatske), zatim povezanost regija Crne Gore i Hrvatske na osnovu turizma poznatog kao avanturistički turizam (rijeke Tara, Piva, Drina, Una, Neretva, Vrbas) treba spomenuti i gastronomsku sliku, gdje na scenu stupa baš to gostoprinstvo i gostoljubivost naroda ove regije).

Za sve zemlje Zapadnog Balkana profit koji mogu ostvariti preko posjeta turista je neophodan njihovom daljnjem razvoju, jer upravo turizam je taj koji ubrizgava neophodna sredstva i time učestvuje u državnoj ekonomiji pomenutih zemalja na direktne ili pak indirektno načine, bilo da je to kroz stvaranje novih radnih mjesta, odnosno pokretanje malih i srednjih preduzeća, gdje time koristi dobijaju lokalne zajednice, ali i povezivanje sa ostalim sektorima ekonomije.

Saradnja zemlja Zapadnog Balkana

Turizam bi dakle, kao grana privrede trebao biti pokretač koji će ujedinjenjem regija, ali

i političara koji se tu pojavljuju kao vođe, morati da ujedini i na zajednički način, zajedničkim snagama prezentirajući regije i time stvoriti profit neophodan svakoj od njih. Bitno je također napomenuti da zemlje Zapadnog Balkana također rade na zadovoljavanju neophodnih uvjeta za ulazak u Evropsku uniju, osim Hrvatske koja se nalazi u sastavu, ali i ona je u stalnom nastojanju za razvojem, ali i stizanju ostalih zemalja koje su u sastavu Evropske unije. Naravno Evropska unija je cijelo vrijeme prisutna u svom nastojanju da pomogne zemljama Zapadnog Balkana kroz brojne saradnje kroz evropske i regionalne projekte.

Pristup u teoriji i dokumentima Evropske unije prisutan kao Integrated Quality Management (IQM), čime se naglasak stavlja na potrebu konkurentnog poboljšanja kvalitete i integrirani pristup, a temeljeno na zadovoljstvima turista svim ponuđenim elementima turističke ponude, među koje prije svega spada gostoljubivost, sigurnost, zaštita okoliša, čistoća i drugo.⁹⁵ Dakle, bitno je stvoriti pozitivnu turističku sliku ove regije, možda su baš primjer toga stranci koji su voljni da ulažu višemilionska sredstva u zemlje Zapadnog Balkana, dakle baš oni su ti koji su prepoznali naša bogatstva koja se mogu pozitivno iskoristiti, pa zašto ne bi i stanovnici regija. Međutim, cilj kome treba težiti balansirani razvoj turizma zasnovan na integralnom i kompleksnom pristupu, koji podjednako akcenat stavlja na četiri komponente:

- očuvanje životne sredine,
- njegovanje socio-kulturnih tradicija lokalnog stanovništva,
- optimalno zadovoljavanje turističkih potreba,
- ostvarivanje ekonomskog profita.⁹⁶

⁹⁵ Čatović A., 2012 "Osnove turizma",

Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik, str. 55

⁹⁶ Čatović A., 2005 "Turističko ugostiteljska-djelatnost faktor privrednog razvoja Tuzlanskog kantona", Bosnia Ars, Tuzla, str. 161

2. VRSTE I MOGUĆNOSTI TURIZMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Turizam Bosne i Hercegovine daje mogućnost angažmana i niza drugih djelatnosti kao što su poljoprivreda i prehrambeni sektor, građevinarstvo, trgovina, medicina, međutim ne treba gajiti ni neke velike nade da turizam sam može popraviti finansijsku sliku Bosne i Hercegovine.

Kao što je već i spomenuto turizam ima značajan uticaj svojim djelovanjem, direktno putem zapošljavanja bio malih ili srednjih preduzeća, što ipak mnogo pridonosi obzirom na socijalnu situaciju kako u Bosni i Hercegovini tako i u zemljama regiona. Kada je u pitanju indirektni uticaj turizma, poljoprivreda uz potrošnju domaćih i stranih turista poljoprivredno-prehrambenih proizvoda predstavlja sistem i način prodaje ovakve vrste proizvoda, zatim građevinarstvo i njegova angažiranost na izgradnji turističkih kapaciteta. Također kućna radinost i zanati daju mogućnost za pokretanje malih biznisa u izradi suvenira. Turisti su ti koji troše na robe i usluge čime domaća ekonomija Bosne i Hercegovine dobija nove količine novca, što kao rezultat ima veći stepen domaće potrošnje, također ovakav vid domaće potrošnje ima pozitivan uticaj kako na trgovce tako i na ostale pružaoce usluga koji posluju i izvan turističkog sektora.

Ipak neophodno je stvoriti:

- satbilnu i sigurnu političku situaciju,
- stabilnu ekonomsku situaciju,
- razviti saobraćajnu infrastrukturu (aerodromi, željeznica, autoput),
- pitanje usluga (niza informacija),

Sve ovdje pomenuto bitno utiče na pozitivnu sliku turizma, obzirom da je turizam upravo taj sektor u kome se radi sa gotovim novcem, a to su te pozitivne stvari koje treba iskoristiti u pravom trenutku. Ovdje treba poraditi i na promociji, na taj način se daje mogućnost stranim potencionalnim ulagačima da što bolje upoznaju zemlju i regiju. Tako turizam

podrazumjeva više mogućnosti za organizovanje, odnosno više vrsta svog djelovanja.:

- kulturni turizam,
- vjerski turizam,
- banjski turizam,
- avanturistički turizam,
- eko i etno turizam,
- primorski turizam,
- zimski turizam.

Ovdje u ovom dijelu teksta spominjem vrste turizma upravo iz razloga kako bih naglasila kolike i kakve sve mogućnosti i načine pruža Bosna i Hercegovina u razvoju turizma, a što je neophodno iskoristiti na najbolji mogući način, obzirom i na njen sam položaj u odnosu na ostale zemlje Zapadnog Balkana.

2.1. Kulturni turizam

Kada govorimo o *kulturnom turizmu* u Bosni i Hercegovini, može se konstatovati da je jako bogata kulturno - historijskim naslijeđem, građevinama iz srednjovjekovnog, osmanskog, austrougarskog perioda, a tu treba dodati još i bogatstva vezana za književnost, film i muziku. Bitno je napomenuti da je Bosna i Hercegovina jedina zemlja u regiji koja ima dva nobelovca, Ivo Andrić-književnost i Vladimir Prelog-hemija, dakle važno hvaliti i spomena za ovako malu zemlju. Kada je opet u pitanju film tu je i Oskar za film Danisa Tanovića. Po pitanju kulturno-historiskog naslijeđa vezanog za građevine, Sarajevo je interesantna destinacija za strane turiste upravo iz tog razloga što se tu spajaju dvije kulture istok i zapad, dakle Istanbul i Beč, kada se pogleda sama arhitektura grada, dalje Sarajevo je poznato i po festivalima, kao što je Internacionalni Festival "Sarajevska zima", a u novije vrijeme i po Srajevo Film Festivalu. Ovdje ne treba zanemariti ni druge gradove kao što je Banja Luka poznata po tvrđavi Kastel koja je u doba Rimljana služila kao vojna utvrda, dalje tu je i Mostar grad poznat po Starom mostu, koji se nalazi na UNESCO-voj listi zaštićenih spomenika kulture svijeta, zatim njegova blizina sa Međugorjem gdje je zastupljen vjerski

turizam, ali i ta povezanost između regija, sama blizina Dubrovnika i Hrvatske.

2.2. Vjerski turizam

Kada se spomene *vjerski turizam* Bosna i Hercegovina je i na tom polju najbogatija država, jer u Sarajevu u isto vrijeme stranac može da čuje kao poziv na molitvu ezan sa munare Begove džamije, zvono sa Stare pravoslavne crkve u Sarajevu na Baščaršiji, ali i zvono sa katoličke katedrale Srca Isusova. Zatim se tu nalazi i jevrejska Aškenaška sinagoga u Sarajevu koja je treća po veličini u Evropi, a vezano za Jevreje Sefarde, ne može se, a ne spomenuti najstari jevrejski rukopis Sarajevska Hagada, nastala u drugoj polovini IVX vijeka na području sjeverne Španije, koja se čuva u Sarajevu. Međutim, i ovdje je nedovoljno zastupljena promocija i organizacija od strane države, tako da po tom pitanju brigu vode vjerske zajednice i općine. Kao što sam već spomenula, najintersantnije je Međugorje, od 1981. godine kada se za Gospino ukazanje i čulo, predstavlja najposjećenije mjesto katoličkog hodočašća u regiji, gdje velike grupe svakodnevno dolaze iz svih krajeva svijeta, gdje se spominju milionske cifre vjernika. Često se na ponudama turističkih agencija i samih hotela susjedne nam Hrvatske upravo ovo mjesto nađe kao ponuda za izlete turistima cijelog svijeta, pored Mostara i Počitelja.

2.3. Banjski turizam

Bosna i Hercegovina treba da iskoristi kao ponudu i *banjski turizam*, jer ipak je to nešto što je još od davnina činilo kao poznatu. Tu treba spomenutu Ilidžu smještenu u sarajevskoj kotlini sa svojim sumpornim izvorima korištenim još u doba rimljana, zatim "Banja Slatina" u Banja Luci što su je prepoznali Austrougari, zatim banja "Teslić", "Reumal" Fojnica, banja "Vilina vlas" kod Višegrada također iz rimskog perioda, banja "Dvorovi" u Semberiji kod Bjaljine, "Guber" kod Srebrenice, dakle sve su to potencijali gdje bi se ovdje od ovakvog vida turizma moglo dosta dobiti kako od zapošljavanja stručnih kadrova ljekara i drugog osoblja neophodnog u radu ovakvih institucija, ali i u sanaciji mnogih objekata koji su porušeni i u samom ratu kao Guber, gdje se trenutno

radi na njegovoj obnovi i rekonstrukciji, dakle i firme iz sektora građevine kao što je već pomenuto mogu naći svoje mjesto, ali da bi sve ovo uspjele neophodna je i pomoć države u ovakvim projektima koji mogu da budu od velikog značaja, a sami pojedinci bez pomoći većih nivoa vlasti nisu u mogućnosti mnogo postići.

2.4. Avanturistički turizam

U zadnje vrijeme interesantan je *avanturistički turizam*, obzirom na bogatstvo netaknute prirode, planine, šume, jezera, rijeke sa mogućnostima raftinga, splavarenja, planinskog i bajkerskog turizama, paraglajdinga, gdje su za ovakav vid turizma sve više zainteresirani mladi turisti koji su željni avanture, zabave, jer upravo ovakve vrste turizma nisu skupe za mlade ljude, pa čak ni po pitanju smještaja, jer im se pruža mogućnost smještaja u Hostelima za mlade po znatno povoljnijim cijenama, ali i uslovima. Također i u ovakvoj vrsti turizma dolazi do povezanosti regija kada je u pitanju rafting, rijeke Piva i Tara, (Bosna i Hercegovina i Crna Gora), zatim Drina, Una (regata uključujući i Hrvatsku Kostajnicu u Hrvatskoj) Vrbas, zatim brojne planinske staze Trebević, Igman, Bjelašnica, Jahorina, Romanija, Zelengora, gdje je i Nacionalni park Sutjeska sa netaknutom prirodom bogatom brojnim biljnim i životinjskim vrstama, gdje postoji mogućnost i kampiranja, također Nacionalni park Durmitor u Crnoj Gori, dakle sve su to mogućnosti koje omogućuju povezivanje regija zemalaj Zapadnog Balkana.

2.5. Eko i etno turizam

U zadnje vrijeme dosta je interesantan *eko i etno turizam*, dakle obzirom na postojanje prirodnih bogatstava pojedinci su se odlučili i na ovakav vid turizma koji omogućuje odmor od stresnih situacija uz pružanje mogućnosti odmora u čistoj i netaknutoj prirodi, vodotocima sa jezerima, rjekama, šumom, sa čistim i kvalitetnim zrakom, uz lov, ribolov, speleologiju, planinarenje, skijanje, a sve to uz ljubaznost i gostoljubivost kao i gastronomsku ponudu lokalnog stanovništva. Neka od etno sela su: "Etno Begovo selo" na Bijambarama, "Etno-selo" Herceg" na tromeđi Čitluka,

Međugorja, Ljubuškog, Etno-selo “Stanišići” u blizini Bjeljine, Etno- selo “Babići”- Ski Rostovo, Etno-selo “Čardaci”, Eko- selo “Boračko jezero”.

2.6. Primorski turizam

Primorski turizam, kada je u pitanju Bosna i Hercegovina se ne može pohvaliti kao susjedne zemlje Hrvatska i Crna gora sa svojim poznatim prostranim i čistim plažama, ali i Neum kao jedini primorski grad pruža svoje mogućnosti pored mirnog i čistog mora, gostima se nude izletei kao što sam već pomenula u pravcu Mostara, Počitelja, Međugorja, Hutovog blata, Dubrovnika, dakle ovakvu pozicioniranost treba iskoristiti na najbolji mogući način. Hercegovina ovdje ima mogućnost da se predstavi i sa konobama koje pružaju gastronomske ugođaje za strane turiste (vino, sir, pršut, masline) što može da igra veliku ulogu za turističku ponudu Hercegovine.

2.7. Zimski turizam

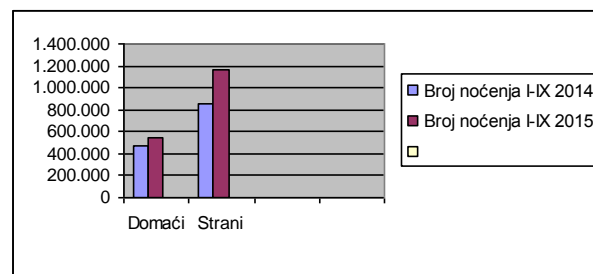
Zimski turizam je vrsta turizma koju bi trebalo promovirati što više iz razloga što je Bosna i Hercegovina država koju uglavnom najviše čine planine i planinski vjenci, u tu svrhu joj i prednost daju održane XIV Zimske Olimpijske igre, 1984. godine u Sarajevu, gradu koji je upravo okružen planinskim vjencima Bjelašnice, Igmana, Jahorine planina udaljenih od Srajeva samo 30- setak kilometara, sa preko 200 sniježnih dana u godini i sa idealnom visinom snijega, pružaju izvanredne uslove za bavljenje zimskim sportovima. Ne treba zaboraviti ni sportsko- rekreativni centar “Babanovac” smješten u centralnoj Bosni na planini Vlašić, a opet u blizini srednjovjekovnog grada Travnika koji opet i sam ima mnogo toga za ponuditi.

3. 8. Statistički podaci turizma u Bosni i Hercegovini

Prema statističkim podacima u Bosni i Hercegovini su u periodu januar – septembar 2015. godine turisti su ostvarili 808.746 posjeta, što je više za 24,9% i

1.712.247 noćenja, što je više za 29,0% u odnosu na isti period 2014. godine.⁹⁷

Takđer iz posmatranih statističkih podataka da se primjetiti da je broj noćenja domaćih turista viši za 16,8% dok je broj noćenja stranih turista viši za 35,7% u odnosu na isti period 2014. godine. U ukupno ostvarenom broju noćenja učešće domaćih turista je 32,0% i 68,0% stranih turista.⁹⁸ Prema vrsti smještajnog objekta najveći broj noćenja je ostvaren u okviru vrste Hoteli i sličan smještaj sa učešćem od 93,0%.⁹⁹ U strukturi noćenja stranih turista najviše noćenja u prvih devet mjeseci 2015. godine ostvarili su turisti iz Hrvatske (11,6%), Srbije (9,3%), Italije (9,1%), Turske (8,6%), Poljske (5,6%), Slovenije (5,7%) i Francuske (3,9%) što je ukupno 56,6%. Turisti iz ostalih zemalja ostvarili su 43,4% noćenja.¹⁰⁰ Što se tiče dužine boravka stranih turista u našoj zemlji, na prvom mjestu je Malta sa prosječnim zadržavanjem od 5,8 noći, Južnoafrička republika sa 4,1 noć, Kuvajt sa 3,3 noći, Francuska sa 3,2 noći, Latvija sa 3,1 noći te Irska i Egipat sa po 2,8 noći.¹⁰¹

Slika 1: Noćenja turista u periodu od januara do septembra 2014. i 2015¹⁰²

⁹⁷ www.bhas.ba, Kumulativni podaci statistika turizma u BiH, januar – septembar 2015. pristupljeno 29.11.2015.

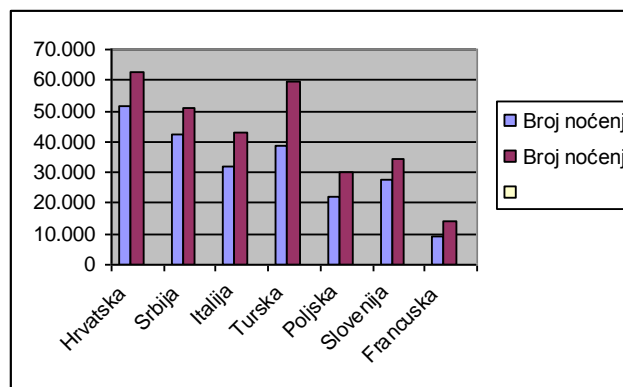
⁹⁸ Isto,

⁹⁹ Isto,

¹⁰⁰ Isto,

¹⁰¹ Isto,

¹⁰² Isto,

Slika 2: Noćenje stranih turista prema zemlji prebivališta u periodu od januara do septembra 2014. i 2015¹⁰³

Dakle, iz prikazanih statističkih podataka mogućnosti turizma u Bosni i Hercegovini ipak nisu malai, još kada bi se poradilo na prikazivanju i podataka koji se ne prikazuju, a na čemu bi trebale i poraditi kontrole od strane države još bi dobili znatno povoljniju i realniju sliku kako posjeta tako i noćenja gostiju, što daje realniju i bolju sliku, a sve sa mogućnošću daljeg planiranja razvoja turizma.

Prikazani statistički podaci nam daju mogućnost konstatacije da turizam i u narednom periodu ima stabilan trend razvoja, uz povoljne cijene, očuvanu i netaknutu prirodnu i životnu sredinu, zatim kulturne, zabavne i obrazovne aktivnosti, kao i zdravstvene, dentalne mogućnosti, uz izgradnju modernih saobraćajnica, i sve to uobičajeno kroz dobru marketinšku strategiju, predstavljaju smjernice ka što bržem razvoju turizma. Prema web stranici Lonely Planet na petom mjestu je Bosna i Hercegovina koja je opisana kao odlično mjesto sa mnogo historijskih znamenitosti, naročito u Sarajevu i Mostaru, a zatim jeftinim smještajem, hranom i međugradskim prijevozom, a za ljubitelje adrenaliantu su i raftinzi na Uni, ali i zimsko skijanje na planinama.¹⁰⁴ Po statističkim pokazateljima da se zaključiti da je turizam

postao brzo rastuća i najvitalnija privredna grana u Bosni i Hercegovini.

3. ZAKLJUČAK

Na kraju bitno je napomenuti da je neophodno raditi na dobroj promociji regije zemalja Zapadnog Balkana, da budu prepoznatljive po svojim pozitivnim potencijalima, a ne po sukobima, dakle bitno je na taj način raditi na što boljem imidžu kako Bosne i Hercegovine, tako i zemalja Zapadnog Balkana na međunarodnom planu. Razvoj zemlja Zapadnog Balkana treba posmatrati kroz sam razvoj kako zemalja regiona, tako i zemalja u okruženju. Kao zaključak bi se moglo konstatirati da bi vlast trebala bolje plasirati turizam kao sektor od strateškog značaja, zatim poboljšati infrastrukturu, kao što je izgradnja brzih auto-cesta, a sve u cilju boljeg povezivanja zemalja regija, kao i izgradnju hotelskih smještaja u blizini turističkih atrakcija tamo gdje ih nema, kao što je već spomenuto nepostojanje tačnih statističkih podataka o broju posjetilaca i popunjenosti smještajnih kapaciteta na čemu bi se trebalo poraditi od strane državnih kontrola, jer ipak su to bitni pokazatelji koji mogu biti od značajne pomoći u daljem planiranju, zatim tu je i negativan međunarodni imidž kao posljedica rata, zatim i loše vještine i znanja o modernom menadžmentu u turizmu, i naravno već u nekoliko navrata spomenuto nepostojanje organiziranog marketinga i promocije, ovo su sve slabosti na koje bi se trebala obratiti pažnja u njihovom što bržem rješavanju od strane vlasti, a u saradnji sa turističkim radnicima. Da se primjetiti, iz same podjele turizma, da Bosna i Hercegovina ima za ponuditi dosta tog, što sve treba uobličiti i prezentirati na najbolji mogući način, a od čeg veliku korist može imati kako sama država tako i mali i srednji privrednici kroz stvaranje profita, ali i zapošljavanje kadrova, jer turizam ustvari predstavlja nevidljivi izvoz, dakle kvalitet koji treba iskoristiti i ponuditi svjetskoj javnosti na najkvalitetniji način u svim vidovima. Iz svega navedenog da se zaključiti da Bosna i Hercegovina posjeduje ogromna bogatstva i prednosti u odnosu na ostale zemlje regiona koja treba iskoristiti u razvoju turizma kao potencijalne grane, a

¹⁰³ Isto,

¹⁰⁴ www.klix.ba/lifestyle/putovanja, BiH među deset preporučenih turističkih destinacija u svijetu za 2016. godinu pristupljeno 29.11.2015.

koji će i sam pomoći razvoju i stvaranju pozitivne privredne slike države čemu se teži.

Popis literature

- [1] Ćatović A., 2012 "Osnove turizma", Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik
- [2] Ćatović A., 2005 "Turističko ugostiteljska-djelatnost faktor privrednog razvoja Tuzlanskog kantona", Bosnia Ars, Tuzla

[3] www.bhas.ba, Kumulativni podaci statistika turizma u BiH, januar – septembar 2015. pristupljeno 29.11.2015. god

[4] www.klix.ba/lifestyle/putovanja, BiH među deset preporučenih turističkih destinacija u svijetu za 2016. godinu, pristupljeno 29.11.2015. god,

TEHNOLOŠKI RAZVOJ KAO UVJET KONVERGENCIJE MASOVNIH MEDIJA (STUDIJA SLUČAJA: INTERNET – DNEVNI LIST „AVAZ“)

Seid Jusić MA, e- mail: seid_jusic@live.com

Osnovna škola Ćamil Sijarić, Nemila

Sažetak: Sve tehnološke revolucije su omogućile brže širenje informacija. Internet je nedvosmisleno, danas, najbrži način širenja informacija u dijelovima svijeta kojim je dostupna ta tehnologija. Vječita borba za tržište ideja, informacija i proizvoda uvijek je bila od ključnog značaja za mas-medije. Proces napretka tehnologije uvijek je određene mas-medije isključivao iz utrke, a druge uključivao. Ovaj proces pogotovo je naglašen u tranzicijskom periodu prelaska sa starih na nove medije, gdje se korištenje tradicionalnih medija ne ukida ali je ekspanzija novih očita. Da bi ostali u borbi tradicionalni mediji su se uključili u proces konvergencije. Tako smo dobili novi proizvod e-novine i ne samo u tom obliku, nego i u printanom, što je rezultiralo jednom novom fazom „štampe bez papira“. Štampa je u procesu konvergencije profitirala novijom upotrebom papira i proširivanjem publike. Postojanje štampe na internetu i interneta u štampi je jedinstven proces konvergencije. U radu ćemo prikazati historijat štampe i interneta pojedinačno, zatim početak, tok i karakteristike njihove konvergencije. Studija slučaja se odnosi na internet i dnevno-politički list „Avaz“.

Ključne riječi: tehnička revolucija, štampa, internet, konvergencija, mas-mediji

TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT AS A CONDITION FOR CONVERGENCE OF MASS MEDIA (CASE STUDY: INTERNET - DAILY "AVAZ")

Abstract: All the technological revolution have enabled faster dissemination of information. The Internet is clearly, today, the fastest way to spread information in parts of the world which is available this technology. The eternal struggle for the market of ideas, information and products has always been crucial to the mass media. The process of technological progress is still certain mass media excluded from the race, and the other involved. This process is especially pronounced in the transitional period of transition from old to new media, where the use of traditional media is not reversed but the new expansion is obvious. To stay in the fight traditional media have engaged in a process of convergence. So we get a new product e-newspapers and not only in that form, but also in printed, resulting in a new phase, "the press without paper". The press is in the process of convergence profited newer using paper and expanding audience. The existence of the press on the Internet and the Internet in the press is a unique convergence process. In this paper we show the history of the press and the Internet individually, then start, flow characteristics and their convergence. The case study refers to the Internet and the daily paper "Avaz".

Keywords: technical revolution, the press, the Internet, convergence, mass media

Uvod

Definisanje prirode informacije kao robe bio je težak zadatak za filozofe ali i za pravnike, tako da je savremeno pravo priznalo njen karakter robe. U prvom dijelu se govori o važnosti informacije kao robe te o načinu na koji se može trgovati putem informacija. Da li je ekonomska dobit jedini motiv za postojanje medija ili čak faktor njihovog opstanka, odgovorit će nam ovaj osvrt na prirodu trgovine informacijama.

Napretkom tehnologije uspostavljeno je mnoštvo kanala putem kojih se komunicira a svakom promjenom načina komuniciranja mijenja se i priroda medija koji svoj habitus baziraju na trgovini informacijama. Tako se pojavom interneta počinje dešavati jedan proces koji se u stručnim krugovima naziva procesom konvergencije medija.

Iako je konvergencija postojala i ranije, na primjer spajanjem radija i televizije dobili smo i sliku i ton, danas je taj proces u punoj ekspanziji i svi mediji prolaze kroz taj proces. O tome kako se štampa ili novine konvergiraju na internetu govorit ćemo kroz historijski osvrt na njihov pojedinačni razvoj.

I na kraju u našoj studiji slučaja poseban osvrt ćemo napraviti na temelju vidne konvergencije dnevno političkog magazina „Dnevni avaz“ sa internetom, kroz internet portal sa istim nazivom. Šta to znači na polju trgovine informacijama, daje nam odgovor broj tiskanih primjeraka u odnosu na broj posjeta web portala.

1. Informacija kao roba

Tržište informacija je uvijek bilo odličan poligon za natjecanje ko i kako će prije i bolje plasirati informaciju te na taj način doći do što većeg broja recipijenata, a samim tim i potencijalnih kupaca informacija ali i roba. Da li je informacija roba, o tome su se vodile filozofske rasprave ali i pravne bitke. Ipak pozitivno pravo priznaje informaciju kao robu, što naglašava i Mecanović u svom djelu i tvrdi da je robni

karakter informacije danas općeprihvaćen.¹⁰⁵

Različita mišljenja dolaze s aspekta šta je suština trgovine u medijima, da li se prodaju informacije ili papir, TV program ili informacije, internet ili informacije. Naravno da ekonomska dobit proizilazi i iz jedne i druge komponente, ali je jasno da reklama prodaje informaciju, a štampa prodaje boju i papir.

Bitno je naglasiti da svaka medijska informacija nije ujedno i roba, ali je istina da takva informacija popunjava medijski prostor i drži pažnju recipijenta sve dok se ne pojavi tržišna informacija. Informacije se dijele na trenutne (aktuelnosti), trajne ili relevantne (znanja). Trenutne informacije su vijesti, događaji i sl, a trajne informacije postaju sastavni dio proizvodnog procesa (recepti, algoritmi i sl.) te se mogu plasirati u određeno vrijeme po određenoj cijeni. Pri tom na tržištu najvišu vrijednost imaju trenutne informacije, zatim relevantne, dok je vrijednost historijskih informacija nešto manja.

Imati informacije koje posjeduju tržišnu vrijednost i na osnovu kojih se može profitirati je beznačajno ako nismo u mogućnosti dostaviti ih do ciljanih skupina. Informacija kao roba ima jedinstvenu osobinu - ona se korištenjem ne devastira, pa je u isto vrijeme može koristiti cijelo čovječanstvo, a da za svakoga pojedinca predstavlja proizvod koji je namijenjen baš njemu.¹⁰⁶

Tako su kroz historiju mediji sakupljali, sistematizovali, arhivirali određene informacije ali do njihovog plasiranja nikada nije ni došlo putem tih medija. Razlozi su različiti, od najjednostavnijih, kao što je zastarjevanje pa do činjenice da im se ciljana skupina izgubila iz dometa djelovanja. Stoga su oni koji posjeduju informacije uvijek i iznova plasirali informacije putem svih dostupnih medija ili ukazivali recipijentima gdje mogu da se snabdjevaju informacijama.

¹⁰⁵ Mecanović, 1991. str. 1

¹⁰⁶ Ibid. str. 132

Informacija kao „roba“ može biti roba široke potrošnje, specifičnih i općih namjena. No, informacija nema uvijek robni karakter. Ona predstavlja i „pravo čovjeka“, kao što predstavlja osnovu za funkcioniranje vlasti i sl. Ona je osnovica za djelovanje javnosti. Konačno, informacija predstavlja i osnovu za komunikaciju ljudi.¹⁰⁷

Proces konvergencije medija je počeo davno, tako su na primjer, konvergirali TV i štampa. U štampi se moglo čitati o TV programu a tv je reklamirao štampu, a sve to je imalo za cilj plasiranje i trgovinu informacijama. Pojavom Interneta tržište informacija se potpuno mijenja i proces konvergencije postaje sveobuhvatan.

2. Konvergencija medija

Da bismo razumjeli šta se dešava u revoluciji medija i mogli pretpostaviti dešavanja u budućnosti moramo se voditi određenim prirodnim procesima i iskustvima koja nam ukazuju na slijed događaja. Pojavom novih kanala komunikacije pojavljuju se i „novi“ mediji, koji u suštini i nastaju samo usljed novih načina komunikacije. Napredak tehnologije omogućava napredak i širenje informacija velikom brzinom.

Posmatrajući sa aspekta brzine širenja informacija, štampa već odavno zaostaje u prenošenju informacija, tako da recipijenti koji posjeduju internet uglavnom zaobilaze štampu, jer im se sadržaji ponavljaju. Online izvještavanje je preteklo štampu, te jučerašnje informacije za većinu recipijenata nisu zanimljive i danas.

Iz tog razloga je važno da se štampa „prikluči“ na internet i da ima online izdanje, te da uz tradicionalne korisnike pridobije i one koji koriste savremenu tehnologiju komuniciranja.

Riječ konvergencija u općenitom smislu znači „tendencija nečega da postane kao nešto drugo“.¹⁰⁸ S obzirom na ovu definiciju, konvergencija jednog medija bi značila njegovu tendenciju da uzme drugi oblik ili u tehnološkom smislu, da ostane

dosljedna tradicije ali uz upotrebu nove tehnologije, kao što je slučaj sa elektronskim novinama (štamptom).

Riječ konvergencija kroz dugi se niz godina često upotrebljavala u komunikologiji, a od 1980-ih njezina popularnost proširila se i u drugim područjima, najviše u kontekstu digitalizacije odnosno integracije teksta, slike i zvuka na različitim medijima uslijed razvoja digitalne tehnologije.

Teoretičar konvergencije medija Ithiel de Sola Pool, politolog s MIT-a, u knjizi *Tehnologije slobode* iz 1983. godine po prvi put izlaže koncept konvergencije medija kao proces koji zamućuje granice između medija.¹⁰⁹

Konvergencija i divergencija medija dio su istog procesa promjene medija. Pritom se pod divergencijom medija podrazumijeva „raznolikost medijskih kanala i mehanizama dostave“.¹¹⁰

Konvergencija označava proces, a nikako završeno stanje. Konvergencija uključuje promjene kako u načinu proizvodnje tako i u načinu potrošnje medija. Naime proces konvergencije ide odozgo prema dolje od proizvođača medija, a odozdo prema gore od potrošača.¹¹¹

U knjizi pod nazivom *Convergence culture: where old and new mediacollide* iz 2006. godine Henry Jenkins upravo govori o međusobnim vezama između triju koncepata: konvergencije medija, kulture participacije i kolektivne inteligencije, gdje se pod konvergencijom misli na protok sadržaja preko različitih platformi medija, zaključujući na kraju kako je kultura konvergencije budućnost koja se oblikuje sada.¹¹²

3. Internet kao nova tehnologija komuniciranja

Internet je novi sistem komunikacije zasnovan na mrežnim protokolima putem kojih se vrši razmjena informacija između računara ili sličnih tehničkih pomagala

¹⁰⁷ Mecanović, 1991. str. 201

¹⁰⁸ Briggs – Burke, 2010. str. 237

¹⁰⁹ Jenkins, 2006. str. 10

¹¹⁰ Jenkins, 2006. str. 284

¹¹¹ Ibid, str. 16

¹¹² Ibid, str. 260

(smartphone, tablet, smart TV i sl). U početku je zamisao svrhe interneta bila vojna primjena i primjena u svrhu nauke, ali se njegovim otvaranjem prema korisnicima ušlo u jednu sasvim novu dimenziju i svrhu korištenja.

Riječ "internet" kao pojam označava mnoge stvari, ali u izvornom obliku označava globalnu skupinu računarskih mreža povezanih na dogovornoj osnovi koje među sobom podatke razmjenjuju internetskim protokolom.

Internet je nastao nevjerojatnim križanjem visoke znanosti, vojnih istraživanja i libertarijanske kulture. Glavna sjecišta ta tri pravca iz kojih je nastao internet jesu istraživački centri sveučilišta i instituti za intelektualne usluge, programski usmjereni na obranu.¹¹³

Otvorenost arhitekture interneta bila je izvor njegove snage, njegovog samostalnog razvoja do kojeg je dolazilo kako su korisnici sami oblikovali mrežu i postajali proizvođači tehnologije.

Priča o stvaranju i razvoju interneta počinje šezdesetih godina 20. stoljeća stvaranjem računalne mreže ARPANET. Agenciju za napredne istraživačke projekte (ARPA) osnovalo je američko Ministarstvo obrane radi ostvarivanja vojne nadmoći nad Sovjetskim savezom. Internet je nastao kao produkt vojnih potreba.

Sljedeći je korak bilo stvaranje mreže sačinjene od više mreža. Godine 1973. dvojica računalnih znanstvenika Robert Kahn iz ARPA-e i Vincent Cerf napisali su članak u kojem su iznijeli osnovne arhitekture interneta. Za komunikaciju između računalnih mreža bio je potreban standardizirani komunikacijski protokol koji je osmišljen 1973. na standfordskom seminaru, a naziva se TCP.

Godine 1978. Cerf, Jon Postel i Steve Crocker, vodeći računalni znanstvenici tog doba, podijelili su TCP protokol na dva dijela dodajući mu protokol unutar mreže (IP). Tako su stvorili TCP/IP protokol standard na kojem se internet i danas temelji. Ministarstvo obrane SAD-a odlučilo

je komercijalizirati internetsku tehnologiju pa je 1980-ih financiralo američke proizvođače računala da uključe TCP/IP u svoje mrežne protokole.

Do 1990-ih većina računala u SAD-u imala je mogućnost umrežavanja, a time je postavljen i temelj za širenje međuumrežavanja. Početkom 90-ih mnogi dobavljači internetskih usluga izgradili su svoje mreže i postavili svoje *gatewaye* na komercijalnoj osnovi. Nakon toga je internet počeo rasti kao globalna mreža računalnih mreža. Sadašnji izgled interneta rezultat je tradicije masovnog umrežavanja.

Revolucionarni korak u razvoju interneta program je za pretraživanje/uređivanje World Wide Web koji je 1990. razvio engleski programer Tim Berners-Lee u suradnji s Robertom Cailliauom. On se temelji na programskom jeziku HTML (eng. *Hypertext mark-up language*) koji pretvara tekst, slike i druge izvore u stranice hiperteksta koje je moguće čitati pomoću WWW preglednika.

WWW je imao mnogo modifikacija među kojima je najvažnija *Mosaic* kojem su dodane usavršene grafičke mogućnosti što je omogućilo slanje i primanje slika putem interneta. Time se olakšao pristup podacima, što je potaknulo nastanak brojnih internetskih stranica u vrlo kratkom roku. Tako su se na internetu pojavili planovi grada, stranice svjetskih burzi, knjižnica, raznih institucija i osobne stranice pojedinaca. Prvi komercijalni pretraživač, Netscape Communicator, objavljen je na internetu 1994. godine. Godinu dana kasnije tvrtka Microsoft konačno otkriva internet te u sklopu operativnog sustava Windows 95 predstavlja svoj pretraživač Internet Explorer.

Glavna konkurencija Microsoftu, Netscape, implementirao je u svoj pretraživač Javu te objavljuje izvorni kod svog pretraživača putem interneta. Tako je internet sredinom 90-ih privatiziran, otvorena arhitektura omogućavala je umrežavanje svih računala diljem svijeta, a WWW je funkcionirao samo uz pomoć odgovarajućeg softvera, tzv. pretraživača.

¹¹³Castells, 2003. str. 28

4. Tradicionalni razvoj štampe i početak online novinarstva

U historiji je zabilježeno da su stari Egipćani otkrili materijal pod nazivom papirus, na kome se moglo pisati. Kasnije su papir otkrili Kinezi, i on se dalje godinama usavršavao.

Dugo su se poruke pisale ručno na papiru ili na životinjskoj koži. Ručno pisanje je bilo isuviše sporo, posebno ako se želelo napraviti više od jedne kopije. Tako su i knjige pisane ručno na papiru, pa su stoga bile prava rijetkost dostupna malom broju ljudi. Mnogo godina ljudi su tražili način kako da stvore poruku u jednoj formi (obliku), iz koga će biti moguće proizvesti nekoliko kopija, bez potrebe ponovnog pisanja svaki put kada bi se ukazala potreba.

Sa povećanjem broja zahtjeva za nekoliko kopija poruke, započeo je razvoj štamparskih tehnika. Jedan od ranijih pokušaja podrazumevao je upotrebu drvenih blokova, u koje bi se klesanjem ucrtavala ili upisivala željena poruka, što je predstavljalo štamparsku formu. Zatim bi se nanijela boja, i poruka odštampana na papiru. Međutim, ova procedura se pokazala neadekvatnom, jer je ucrtavanje poruke bio spor proces. Ovo je zabilježeno kao prvi pokušaj štampe.

Johan Gutenberg je zaslužan za početak upotrebe pokretnih metalnih slova, koja su se mogla upotrebljavati i po nekoliko puta. Pokretna slova su se lakše i brže sklapala (oblikovala) u nove poruke, nego ručno oblikovani, rezbareni drveni blokovi. Naj stariji oblici štampe su se izvodili na ručnoj štamparskoj presi. Nakon Gutenbergovog otkrića, štampa se prvobitno odvijala na zaklopnim štamparskim mašinama, u kojima se koristila forma u obliku ravne ploče, a pritisak se ostvarivao pomoću druge ravne ploče. Ovi prvi oblici štampe predstavljaju tehniku visoke štampe. Pošto je štampa na zaklopnim mašinama postala neefikasna, započela je štampa na mašinama sa rotacionim kretanjem.

Dalje su u istoriji štamparstva obilježeni slijedeći događaji.

- 1610.- prve štampane novine.
- 1787.- metalna presa za štampanje (150 otisaka na sat).
- 1796.- pronalazak tehnike umnožavanja ravnom štampom (litografija).
- 1805.- prva mašina za livenje olovnih slova.
- 1812.- prva štamparska mašina sa mehanizovanim kretanjem (400 otisaka na sat).
- 1839.- pronalazak fotografije.
- 1843.- početak proizvodnje papira iz drveta.
- 1862.- prva rotaciona mašina.
- 1875.- prva novinska rotaciona mašina za velike tiraže.
- 1881.- počinje upotreba rastera (autotipije) - reprodukovanje višestrukih originala, što predstavlja osnovu savremene reprodukcije u svim tehnikama štampe.
- 1884.- prva mašina za slaganje slova.
- Razdoblje automatizacije (1900 - 1950)
- primjena fotopostupaka.
- uvođenje automata za ulaganje i izlaganje tabaka (papira).
- 1904.- pronalazak ofset štampe.
- 1930.- prva fotoslagaća mašina.
- Razdoblje elektronike i kompjutera (od 1950 do danas).

5. Internetski izdavači

Gotovo sve novine danas imaju internetske portale na kojima mogu uz sadržaj koji inače objavljuju u tiskanom izdanju, objaviti i dodatne sadržaje, galerije fotografija, zvučne i video zapise.

Korisnici više nemaju vremena čekati televizijski dnevnik kako bi doznali što se događa oko njih. Tehnologija im je omogućila da do informacija mogu doći tijekom 24 sata i 7 dana u tjednu, što je do prije nekoliko godina bilo nezamislivo.

Sve to ima za posljedicu provođenje konvergencije medija, sve više i u stvarnom „redakcijskom“ svijetu gdje se sve više uredništava različitih medija unutar iste „kuće“ doslovno fizički sjedinjuje. Novinari rade u istom prostoru i koriste istu opremu,

a svoje uratke objavljuju i u posebnim medijima, ali i u multimedijalnom mrežnom izdanju. Da bi „klasičan“ medij danas imao i svoj internetski portal, odnosno stranicu, novinari moraju biti sposobni intervjuirati, prikupljati zvučne priloge, videopriloge i fotografske priloge, uređivati fotografije, sudjelovati u izradbi interaktivnih elemenata (grafika i online baza podataka) i pisati tekstove za distribuciju pomoću različitih medijskih platformi.

Online novinarstvo je novi način prezentiranja novosti, u skladu s karakteristikama interneta, te njihove distribucije posredstvom online medija. Dakle, takvo novinarstvo određuje specifičan način prezentacije i distribucija na internetu, ali je jednako klasičnom novinarstvu i često mu je nadomjestak.

Na internetu je veliki broj blog servisa, Youtube i drugih društvenih medija koji svakoj osobi s minimalnim računalnim znanjem omogućuje da bude izdavač. No, nije sve što se objavi na internetu novinarstvo, niti je novinar svaka osoba koja ima blog ili Facebook profil. Naime, uvijek valja imati na umu obvezu autora da sadržaj objavljuje u skladu s osnovnim etičkim postulatima novinarstva: istinitost, poštenje, točnost, uravnoteženost i nepristranost, bez obzira ostvaruje li od tog rada prihod ili ne.

Mnogi teoretičari medija stoga, čini se s razlogom, smatraju kako je sadašnja prijediplomska naobrazba nedovoljno obrazovanje za taj novi tip novinara u elektroničkim medijima, te predlažu da se njihova naobrazba podigne za još jedan stupanj (specijalistički ili magistarski stupanj obrazovanosti u području komunikacijskih znanosti). Tipični mrežni sadržaji i formati zapravo su osnovna ponuda svake kvalitetne internetske stranice. Odlikuje ih multimedija, interakcija, povezivanje i osobni zahtjev korisnika. Internet je tako svojim brzim razvojem intenzivno spajao informacijsku s komunikacijskom funkcijom medija. Online izdanja novina, te radijskih i televizijskih programa – potpuno različitih medija – zajednički su proizvod tog razvoja interneta.

6. Dnevno politički magazin „Dnevni avaz“

„Dnevni avaz“ su dnevne [novine](#) u [Bosni i Hercegovini](#) osnovane [1995.](#) godine u [Sarajevu](#). Trenutačno su najtiražnije novine u Bosni i Hercegovini. Naklada novina u [2005.](#) godini iznosila je oko 90.000 primjeraka. Dnevni avaz su najčitanije dnevne novine u BiH.

„Dnevni avaz“ je veoma rano počeo konvergenciju sa internetom te je danas vodeći portal sa preko 600.000 posjeta. Poznavajući naše tržište, menadžment „Dnevnog avaza“ kreirao je stranicu koja može parirati bilo kojoj svjetski poznatoj novini.

Komercijalni rad BiHnet-a kao davaoca usluge Interneta počinje krajem 1997. godine. Prve usluge koje su se nudile korisnicima su bile usluge pristupa Internetu.¹¹⁴ Nedugo za tim „Dnevni avaz“ formira svoj web portal i počinje davati multimedijalne usluge. Posebna odlika portala je da ima mogućnost reklamiranja ali i veoma brzu povratnu informaciju o čitanosti, gledanosti i uspjehu trgovine informacijama. Ekonomski profit se ogleda i u uštedi papira i smanjenom obimu štampe. Naručioци usluga su direktno povezani sa izdavaštvom i uredništvom putem kontakt adrese, a čitaoci na svoj način daju doprinos u kreiranju zanimljivih sadržaja, dajući svoje prijedloge, primjedbe i sugestije putem foruma koji je u sklopu portala. Programi koji prate dijeljenje objava kalkulišu sa brojem onih do koje je došla informacija a sve to skupa čini da imamo pregled recipijenata.

Trenutna posjećenost portala je preko 600 hiljada internet korisnika, što u procentima u odnosu na broj punoljetnih građana BiH iznosi skoro 25%. To je veoma dobar indikator na osnovu kojeg se mogu planirati budući postupci menadžmenta ovog medijskog giganta. Osnovna odlika web portala „Dnevnog avaza“ je aktuelnost te njegova konvergencija sa društvenim mrežama, a najčešće fejsbukom.

¹¹⁴ DD BH Telecom, 2012. str. 10

Zaključak

Na osnovu prethodnog razmatranja možemo sa sigurnošću utvrditi da medijske kuće postoje radi ekonomskog profita, političkih interesa i širenja polja utjecaja na recipijente. Za sve to koriste informacije kao osnovni resurs. Gledano s aspekta trgovine, nešto s čime se ostvaruje profit je roba, bilo da se odnosi na mehanizaciju ili sam proizvod. Dakle, informacija je roba.

Ulaganje u infrastrukturu komunikacija je ulaganje u mehanizaciju za ostvarenje profita, tako su tradicionalni mediji ulagali u razvoj studija, mreže predajnika, repetitora, pojačivača signala, dok se savremeni medijski posao bazira na proizvodnji informacija, a mreža već postoji. Ta mreža je globalna i naziva se internet, ona svojim karakteristikama i kvalitetama prevazilazi sve dosadašnje načine komunikacije. Internet postoji kao zaseban medij, ali je ujedno i platforma na kojoj se mogu plasirati i ostali mediji, s bitnom činjenicom da se i sama struktura programa mora mijenjati i uskladiti sa principima interneta.

Štampa je tradicionalno bila moćan medij, naravno ni danas nije bitno oslabljen, ali je značajno promjenio svoj način djelovanja. Konvergencijom štampe i interneta došlo je i do značajnih pomaka u kvalitetu dostavljanja informacija, brzini i načinu. Danas na internetu imamo multimedijalnu štampu, gdje u našem slučaju „Dnevni avaz“ objavljuje određeni tekst koji u većini slučajeva prati video zapis, audi komentar, fotografija i sl.

Osnovna odlika ovog procesa je direktno informisanje, što u slučaju štampe bitno mijenja karakteristiku. Jučerašnje vijesti su danas već „prežvakan“ materijal i nisu aktuelne. Ovim procesom „Dnevni avaz“ je došao do impozantne cifre od 600 hiljada recipijenata koji prate web portal a to u konačnici znači 25% ukupnog stanovništva BiH koji su prema parametrima interneta stariji od 18 godina.

Ta činjenica se može iskoristiti u pravcu marketinškog djelovanja, jer se putem statističkih metoda može izvući profil ličnosti a samim tim i interesovanja recipijenata, te na osnovu toga plasirati im

informacije o tome gdje da zadovolje svoje potrebe. I sve to naravno uz ekonomsku dobit i davatelja usluga, i proizvođača robe ili usluge.

Literatura

- [1] Briggs, A. i P. Burke. *A social history of the media: from Gutenberg to the Internet*, Polity Press, 2010.
- [2] Comer, D., *„Internetworking With TCP/IP“*, Prentice Hall, ISBN 0-13-470188-7
- [3] DD BH Telecom Sarajevo, *Korisnik u centru pažnje Sarajevo*, 2012.
- [4] Jenkins, H., *Convergence Culture. Where Old and New Media Collide*. New York - London: New York University Press. Kindle Edition, 2006.
- [5] Manuel, C., *Internet galaksija*, Zagreb, 2003.
- [6] Mecanović, I, *Pravo na informaciju kao novo ustavno pravo građana*, Pravni fakultet Banja Luka, 1991.
- [7] Mecanović, I., *Marketing informacija* Zbornik radova. 1991.
- [8] Mecanović I., *Osnove prava informacija*, Pravni vjesnik, Pravni fakultet Osijek, broj 2/91

TRANZICIJSKI PROCES I PRISTUPANJE BOSNE I HERCEGOVINE U EUROPSKU UNIJU

Alisa Salkić MA, e- mail: alisa.salkic@gmail.com
Prof.dr.sc. Rajko Kasagić, e- mail: prof.rajko.kasagic@gmail.com
Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Sažetak: *Položaj Bosne i Hercegovine u procesu tranzicije radi učlanjenja u Europsku uniju je specifičan. Sve i da nije njezina privreda ratom razorena, ona se po okončanju tog stanja našla u nezahvalnom položaju sa izgubljenim tržištem u izvođenju građevinskih radova, turističkim uslugama, kooperativne saradnje u metalnoj industriji, long poslovi u tekstilnoj industriji i industriji obuće, sa radnim navikama socijalističkog samoupravnog društva. Prilagođavanje privrede tržišnim zakonima, odnosno borbi na tržištu sa istaknutom konkurencijom privrednika drugih zemalja je dug proces. Stoga su neefikasna preduzeća sa tržišta uklonjena što je izazvalo porast stope nezaposlenosti. U procesu tranzicije BiH ulaže određene napore na harmonizaciji pravnih akata sa pravom Europske unije kojim se obezbjeđuje sloboda kretanja kapitala, radne snage, otvoreno tržište, zaštita autorskih prava, jedinstvena spoljna politika, sudska saradnja na suzbijanju korupcije i drugih kriminalnih radnji. Sa općeg društvenog stanovišta prednost ulaska u članstvo EU leži u političkim razlozima stvaranja uslova za efikasno funkcionisanje države i bezbjednosnim razlozima. Uže stanovište je ekonomskog karaktera, odnosno otvaranje tržišta, proširivanje i produbljavanje ekonomske saradnje čime se otvaraju nova radna mjesta i povećava standard građana. Obezbeđuje se razvoj savremene tehnologije i znanja. Ipak, ulaskom u EU nastaju novi troškovi trasferom finansijskih sredstava u zajednički budžet.*

Ključne riječi: *tranzicija, Europska unija, ekonomija, tržišna privreda, stabilizacija i pridruživanje*

TRANSITION PROCESS AND THE ACCESSION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA TO THE EUROPEAN UNION

Abstract: *The position of Bosnia and Herzegovina in the transition process in order to become a member of the European Union is specific. Even if it's not her war-torn economy, at the end of that situation found itself in thankless position of the lost market in construction works, tourist services, cooperative cooperation in the metal industry, long jobs in the textile and footwear industry, with the working habits of the socialist self society. Adjustment of the economy to market laws, or fighting in the market competition with prominent businessmen of other countries is a long process. Therefore, inefficient enterprises has been removed from the market which caused a rise in the unemployment rate. In the process of transition Bosnia and Herzegovina enter certain efforts to harmonize legal acts with the EU law that ensures free movement of capital, labor, open market, copyright protection, a single foreign policy, judicial cooperation in suppression of corruption and other criminal activities. From the general social standpoint advantage of EU membership lies in the political reasons for the creation of conditions for effective functioning of the state and security reasons. Rope standpoint is of an economic nature, regarding opening of the market, expanding and deepening economic cooperation, which will create new jobs and increase the standard of living. It ensures the development of modern technology and knowledge. However, joining the EU leads to new costs by transferring of financial resources to the joint budget.*

Keywords: *transition, European Union, economy, market economy, stabilization and association*

Uvod

Bosna i Hercegovina kao jedna od država Zapadnog Balkana, zainteresovana za pristup članstvu Europske Unije, ima specifičnu strukturu problema procesa tranzicije. Bosna i Hercegovina je imala najlošiju polaznu osnovu da putem tranzicije krene u pravcu dostizanja demokratije i tržišne ekonomije. U višenacionalnoj BiH aprila 1992. god. izbio je rat, koji je već trajao na prostorima bivše države Jugoslavije (Slovenija, Hrvatska).

Događaji na prostorima bivše SFR Jugoslavije nisu mogli ostati neopaženi i ostavljeni unutrašnjim odnosima, jer je na Balkanu unutrašnje konfrontiranje interes svjetskih činilaca. Balkan dobija posebnu ulogu u svijetu, ali i u Europi, odnosno Europskoj uniji kao pokazatelj, ali i okidač europske krize. To je razlog angažovanja Europske unije u rješavanju spora na prostorima Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Pod snažnim uticajem spoljnih faktora „jugoslovenska kriza“, u ljeto 1991. god. postaje tema europskih i svjetskih političkih faktora. Održan je sastanak na Brionima između predstavnika Europske unije koji su djelovali uz puno ovlaštenje Organizacije europske bezbjednosti i saradnje (OEBS). Osnovane su ad hoc institucije, među kojima treba istaknuti: Konferenciju za Jugoslaviju, koja je započela rad u Hagu, nastavila na Brionima, Londonu i Ženevi, a zatim Krivični sud za Jugoslaviju koji je Savjet Ujedinjenih nacija osnovao, a Generalna skupština izvršila izbor sudija.

Značajniji utjecaj zapadnih zemalja i jača njihova intervencija dovela je zaraćene strane za pregovarački sto novembra 1995. god. Mirovni sporazum je potpisan 14. decembra 1995. godine i ustoličio BiH kao posebnu državu sa ostavljenim društvenim, socijalnim, ekonomskim i emotivnim problemima. Stanje u BiH nije nastavljeno oružjem, koje je Haintinkton opisao kao „Sukob civilizacija“, a američka naučnica Dajana Džonston iz Mičigena, ratno stanje u BiH je opisala u knjizi „Suludi krstaši“.

Mirovnim sporazumom predviđena izgradnja zajedničke države BiH i dalje odslikava jaz koji postoji između etničkih grupa, posebno u Republici Srpskoj, gdje uglavnom žive Srbi, kao i u Federaciji BiH, koju uglavnom naseljavaju Bošnjaci i Hrvati, pri čemu ova dva entiteta uveliko samostalno vladaju.

Savjet ministara, koji figurira kao Vlada, i Parlament BiH, imaju slabu moć o oblasti efikasnog izvršavanja funkcija vlasti¹¹⁵. Neophodnost za funkcionisanje državne vlasti je u političkom djelovanju sa kojim bi se mogli identifikovati svi stanovnici u BiH, čime bi se prevazišle nacionalno-religijske osobnosti etničkih grupa i njihovih političkih stranaka, a na površinu izbacili ekonomski interesi. Uspješna tranzicija može da se promovise samo uspješnim propagandno naučnim konceptom.

1. Ekonomsko stanje u BiH

Izbjegavanje usporenog procesa tranzicije BiH i ulazak u europsku integraciju je uspostavljanje stabilnog odnosa valute u BiH, uvođenjem konvertibilne marke (KM), koja je imala stabilan kurs prema DEM 1:1, prema tome i sa eurom. Time je izbjegnuta velika inflacija¹¹⁶. Ovaj korak može se ocijeniti kao mjera za zaštitu tržišta i socijalne pravde čime se smanjuje mogućnost za ostvarivanje dobiti na osnovu špekulacije, kao i sticanje prednosti na osnovu vlasništva vrijednosti predmetnih dobiti¹¹⁷.

Neefikasna preduzeća, prelaskom na tržišnu ekonomiju, morala su biti uklonjeni iz procesa rada i proizvodnje u sticanju društvenog bruto proizvoda radi revitalizacije bosanskohercegovačke privrede i postignutog napretka u primjeni

¹¹⁵Petrtsch, W., (2001), Bosna i Hercegovina poslije Dejtona, Imali mir šansu?, Klagenuf/Celovec, Wien, Ljubljana, Tuzla, Sarajevo, str. 55-58.

¹¹⁶ Dnevna inflacija u Republici Srpskoj bila je 75%, sa rokom plaćanja poreza i doprinosa 15 dana poslije izvršene transakcije i naplate potraživanja. Takva inflacija je uzrokovala trošenje supstance. Realno sredstvo plaćanja bila je DEM, a porezi i doprinosi su plaćani u RS dinarima.

¹¹⁷ Sticanje enormne dobiti koja se ostvaruje na osnovu pravno dozvoljene inflacije je zakonito, ali je suprotno moralnim normama jer je to prelijevanje kapitala sa društvene zajednice u korist pojedinaca.

novih zakona. Uklanjanje takvih preduzeća iz procesa rada ima negativan imidž, jer ono izaziva veliku nezaposlenost i znatno osiromašenje radnika. Neizbježna nezaposlenost bila je pooštrena velikom nezainteresovanošću javnosti izazvane tranzicionim šokom. Nezaposlenost smanjuje obim proizvodnje što refleksno utiče na smanjenje potrošnje, uplatu u državne fondove i fondove u rješavanje socijalnih problema. Kratkoročno su te pojave utjecale na prijeteću inflaciju uslovljene tranzicijom, koja je ubrzo prevaziđena. Ekonomsko propadanje vrijednosti kapitala, povezano je sa većom razlikom u umanjenju prihoda i rastućim izdacima zbog zahtjeva fondova za socijalnu zaštitu, pogotovo za isplatu invalidnina učesnicima rata i povećani broj penzionera u odnosu na broj zaposlenih¹¹⁸.

U okviru makroekonomske stabilizacije procesa tranzicije rješavaju se pitanja otvaranja novih radnih mjesta, prema tržišnim uslovima, kao i zadržavanje stabilne novčane vrijednosti. Prelaskom sa centralne planske na tržišnu ekonomiju povezano je i razdvajanje tržišne alokacije od socijalnopolitičkog transfera. Pošto je socijalna zaštita pod okriljem države, skinuta sa preduzeća zapošljavanjem radi socijalnog mira, potrebno je izgraditi potpuno novi sistem socijalne zaštite koji pogoduje tržištu u skladu sa standardima Europske unije¹¹⁹, odnosno prilagođavanjem potrošnje u socijalnom sektoru potrebama najugroženijih i smanjenju izdataka za plate¹²⁰.

Nagle promjene usljed prelaska sa planske na tržišnu privredu, promjena izvora fondova socijalne politike bitno utiče na spretnost vlade za proces tranzicije.

¹¹⁸ Aslund, A., (2002), Izgradnja kapitalizma, Tranzicija nekadašnjeg sovjetskog bloka, Cambridge, str. 342-345. Podaci se mogu koristiti kao uporedni podaci u tranziciji BiH.

¹¹⁹ Engleska, kao članica Europske unije, nije prihvatila socijalnu politiku koju vode ostale članice, imigraciju i euro kao zajedničku valutu. Socijalna politika se vodi sredstvima iz sasvim drugih izvora - dio iz sredstava igara na sreću, zajedničku valutu nije prihvatila zbog njezine pripadnosti Zajednici komonvelta.

¹²⁰ Preporuka Svjetske banke objavljena u časopisu „Business“ br. 121. str. 8, od 2011.

Strategija prilagođavanja posljedicama nastalim usljed manjkavog transfera finansija, može utjecati na nastajanje sive ekonomije i kriminalnih radnji, što podrijava povjerenje u državu i uređenje tržišne ekonomije, jer dovodi do naglog materijalnog bogaćenja malog broja građana i gubitnika širokih masa¹²¹.

Tržišna ekonomija je „jedna arena slobodne razmjene i slobodne saradnje“¹²². Tržišna ekonomija je najproduktivnije ekonomsko uređenje, mada u zemljama tranzicije teško prihvatljivo zbog neprilagođenost privrednih društava, stečenim radnim navikama rada u planskoj privredi. Stečene navike, zastarjela radna mjesta sa lošim tehnološkim procesom, pad prihoda u industriji, garantovanje zaposlenosti u takvoj industriji, blokiraju procese na tržištu koji vode ka prilagođavanju. Sve su to paradoksi tržišne ekonomije koji imaju znatan utjecaj na društveni bruto produkt. Bosna i Hercegovina je 2010. godine ostvarila 24,879 miliona KM BDP, 2011 BDP je iznosio 25,772 miliona KM, što je po glavi stanovnika iznosilo 4.314 dolara ili 3.258 evra. Godine 2012. BDP iznosi 25,734 miliona KM, 2013. godine 26,282 miliona KM i 2014. godine 28,198 miliona KM.

Izdvajanje za finansiranje javnih dugova je iznosilo: 2010. godine – 300,8 miliona KM od čega 211,3 KM za glavni dug, a 89,5 za otplatu kamata; u 2012 godini izdvojeno je 406 miliona KM; 2013 ukupno 577 miliona, a 2014 godine – 555 miliona KM. Učešće poljoprivrede u BDP iznosi oko 10%, industrija sa 29,3%, dok u Europskoj uniji poljoprivreda učestvuje sa 25% u DBP, a industrijska proizvodnja sa 50%. Pokrivenost izvoza uvozom u BiH je oko 55%.

Revidirane projekcije MMF govore o stopi ekonomskog rasta te o smanjenju stranih ulaganja dok su optimističke prognoze o povećanju javnih ulaganja za oko 12%.

¹²¹ Helmut B., Špirić, N., (2006), Sistem socijalne zaštite: historija iskustva, preporuke, Wieden, Regensburg

¹²² Vanberg, V., (2005), Paradoks tržišne ekonomije (zapisi o pitanjima uređenja ekonomije knjiga 28), Stuttgart, str. 53.

2. Uslovi ulaska u Europsku uniju

Proces europske integracije može se posmatrati kao mogućnost da država ostvari svoju viziju razvoja i brže prođe kroz određene faze ekonomskog rasta. Za zemlje Zapadnog Balkana ovaj proces je vrlo koristan model i plan za sprovođenje neophodnih reformi cijelog društva, uključujući i ekonomiju. Uslovi učlanjenja u Europsku uniju utvrđeni su kopenhaskim kriterijumima¹²³. Proces integracije u najvišoj mjeri zavisi upravo od ispunjavanja ekonomskih uslova i kriterijuma za članstvo¹²⁴.

Ulazak nove članice u Europsku uniju uslovljeno je prihvatanjem načela na kojima se zasnivaju ekonomski temelji jedinstvenog (unutrašnjeg) tržišta, a to su: sloboda kretanja; sloboda osnivanja preduzeća; funkcionisanje privrednih tokova jedinstvenog tržišta; sloboda prometa robe; sloboda vršenja usluga, zaštita intelektualne svojine. Ova načela uspostavljaju jedinstvene uslove učvršćivanja i funkcionisanja jedinstvenog tržišta. Dakle, ona su pravnoekonomskog značaja. Načela su osnov na kojima se uspostavlja ekonomska integracija i cjelokupni budući razvoj Europske unije. Kako obezbjediti primjenu načela slobode kretanja kapitala, koje je fundament ostalim načelima, pitanje je koje se postavlja od potpisivanja Ugovora o osnivanju Europske ekonomske zajednice, tim prije ako se ima u vidu da Osnivački

¹²³ Kopenhaski kriterijumi usvojeni su 1993. godine na samitu u Kopenhagu koji obuhvataju politički, ekonomski i pravni kriterijum. Na samitu održanom 1995. god u Madridu, ovim kriterijumima dodat je i tzv. administrativni kriterijum.

¹²⁴ Uslove koje zemlje u tranziciju moraju da ispunjavaju su: slobodan promet robe; sloboda kretanje; slobodan promet usluga; slobodan promet kapitala; preduzetničko pravo; jednakost u konkurenciji privrednika; poljoprivreda; regionalna politika; ribarstvo; saobraćaj; poreska politika; razvoj malih i srednjih preduzeća; ekonomska i monetarna unija; statistika; zapošljavanje; energetika; industrijska politika; nauka i istraživanje; obrazovanje i školstvo; telekomunikacije; kultura i audovizalni mediji; životna sredina; zaštita potrošača; pravosuđe i unutrašnja politika; carinska unija; spoljopolitički odnosi; zajednička spoljna i bezbjednosna politika; finansijska kontrola; finansije i budžet; funkcionisanje institucija. Više o tome: Kasagić, R., (2005), Pravo Europske unije, Banja Luka, str. 138-143.

ugovor nije razradio njegovu sadržinu¹²⁵. Sloboda kretanja kapitala, pa i radnika, nije se postavljalo prilikom usvajanja Osnivačkog ugovora u Rimu od 1958. god. jer su ga usvojile zemlje sa približno jednakim stepenom privrednog i društvenog razvoja (Italija, Francuska, Luksemburg, Belgija, Holandija i Njemačka).

Sloboda kretanja lica u kontestu jedinstvenog tržišta predstavlja neophodni uslov za slobodu prometa, osnivanje i razvijanje proizvodnih ili uslužnih djelatnosti prema nahodanju poslovnih ljudi, odnosno slobodu kretanja kapitala¹²⁶. Ugovorom o osnivanju i sekundarnim propisima ograničenja kretanja su u personalnom i funkcionalnom pogledu. U personalnom pogledu sloboda kretanja se odnosi na radnike, samozaposlena lica i davaoce usluga. U funkcionalnom smislu sloboda kretanja se odnosi na ostvarivanje ekonomske svrhe, ali i na turističke¹²⁷. Sloboda kretanja radne snage, nediskriminacije u zapošljavanju i plaćanjima za rad zahtijeva unifikaciju i harmonizaciju odgovarajućih nacionalnih propisa.

Sloboda kretanja državljana drugih država članica Unije mogu se ograničiti razlozima javnog poretka, javne sigurnosti, javnog zdravlja. Posebna je uloga Europske unije na aktivnostima očuvanja zdravlja jer je odigrala ključnu ulogu u pregovorima u Kjotu 1997. god. o sporazumu o smanjenju emisije ugljendioksida i drugih gasova koji proizvode efektat staklene bašte.

¹²⁵ Vidi drugi dio, glava I, članovi 30-36 Osnivačkog ugovora.

¹²⁶ Pravni osnov slobode kretanja lica nalazi se u članu 3 t. C Ugovora o osnivanju Europske ekonomske zajednice, kojim je propisano „uklanjanje prepreka slobode kretanja ljudi, usluga i kapitala između država članica“, kao i odredba člana 7 Ugovora kojim je zabranjena svaka diskriminacija po osnovu državnosti u oblasti primjene Ugovora.

¹²⁷ Savjet Europske unije ovlašten je da, na prijedlog Komisije u saradnji sa parlamentom nakon pribavljenog mišljenja Ekonomskog i socijalnog komiteta, donosi uputstva i pravila koja će sadržati potrebne mjere za postepeno ostvarivanje slobode kretanja radne snage. Na osnovu ovog ovlaštenja Komisija i Savjet su donijeli niz pravila i uputstava kao izvora sekundarnog zakonodavstva.

Sloboda kretanja kapitala podrazumijeva neograničenu konkurenciju među privrednicima na određenom tržišnom prostoru pod istim tržišnim uslovima. Naravno, time se ukidaju sve carine, kao zaštitne mjere privrednih subjekata, za sve članice Unije. Ugovorom o osnivanju dati su osnovni elementi o slobodi kretanja kapitala, zbog čega je Sud pravde Europske unije pravičnim jezikom utvrdio načelo slobode kretanja kapitala, mada je odredbama prve glave Osnivačkog ugovora utvrđeno da se ovo načelo ostvaruje preko carinske unije i zabrane kvantitativnih ograničenja. Zato je Savjet donio više uputstava o liberalizaciji kretanja kapitala, kao implementirajući akti sekundarnog karaktera¹²⁸.

Svjetska banka sugerije u planiranju budžeta i potrebu davanja uslova za konkurentnosti u BiH ekonomije, prvenstveno poslovnog ambijenta, koji je na niskom nivou u Europi, a zatim rasterećenje kompanija od suvišnog nameta te preusmjeravanje fokusa javne potrošnje sa tekućih izdataka na investicije.

Sloboda kretanja kapitala ne može biti na štetu druge države članice, kao što je ugrožavanje njene likvidnosti uzimanjem zajmova na tržištu kapitala radi finansiranja javnih rashoda ili rashoda lokalnih regionalnih zajednica, ili ugrožavanja funkcionisanja domaćeg tržišta kapitala.

Sloboda prometa robe predstavlja „srce zajedničkog tržišta“. Određena je preko carinske unije i zabrane kvantitativnih ograničenja. Carinska unija podrazumijeva ukidanje svih carina između država članica i uvođenje zajedničke carinske tarife prema trećim državama. Mjere rezervi dozvoljene su samo pod uslovom da se njihovom primjenom jednako štite domaći i uvezni proizvodi. One su privremenog karaktera i mogu se primijeniti samo u donošenju odgovarajućih mjera harmonizacije o uklanjanju prepreka pri primjeni načela slobode kretanja kapitala.

Sloboda vršenja usluga podrazumijeva ulazak na teritorij druge države članice, te stalno ili privremeno pružanje usluga, bez bilo kakve zabrane i ograničenja na osnovu unutrašnjeg zakonodavstva ili administrativne prakse, pod istim uslovima kao i domaća lica, ako se time ne krše odredbe prava nastanjivanja. Slobodu vršenja usluga uživaju kako lica tako i kompanije, odnosno firme koje su osnovane prema propisima jedne od država članice i koje imaju svoje registrovano sjedište, glavnu upravu i glavno mjesto poslovanja u unutrašnjem tržištu Unije.

3. Bosna i Hercegovina na putu ka Europskoj uniji

Bosna i Hercegovina je, u poređenju sa drugim državama Zapadnog Balkana, ostvarila najmanji napredak u procesu približavanja Europskoj uniji. Izrada Studije izvodljivosti za otpočinjanje pregovora o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju je započeta marta 2003. godine. U novembru iste godine Europska komisija je usvojila ocjenu Studije izvodljivosti. Studija je odredila 16 prioriternih oblasti u kojima je potrebno ostvariti napredak da bi Europska komisija mogla preporučiti Savjetu EU otvaranje pregovora sa Bosnom i Hercegovinom o Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju. Pregovori su otvoreni 25. novembra 2005. godine. Tehnički dio pregovora je završen u novembru 2006. godine. Sporazum je parafiran 4. decembra 2007. godine, a potpisan 16. juna 2008. u Luksemburgu. Do okončanja procesa kojim će se omogućiti da Sporazum stupi na snagu, od 1. jula 2008. godine se primjenjuje prelazni sporazum o trgovini i trgovinskim pitanjima. Europski parlament je podržao Sporazum, na zasjedanju 20. – 23. oktobra 2008. u Strazburu, te pozvao države članice da ga ratifikuju. Sve članice Unije su Sporazum ratifikovale, a poslednja članica koja je Sporazum ratifikovala 10. februara 2011., je Francuska. Ipak Sporazum nije stupio na snagu, jer je završetak kompletnog postupka uslovljen

¹²⁸ Prvo uputstvo od 11. maja 1960. JO 1960/921; drugo uputstva 63/21 od 18. decembra 1962 i dr.

rješavanjem pitanja po sudskoj odluci „Sejdić i Finci“¹²⁹.

Prema Izvještaju o napretku iz 2012. godine u većini oblasti Bosna i Hercegovina je ostvarila ograničeni napredak, a suštinske reforme su izostale. Potrebno je riješiti pitanje korupcije i organizovanog kriminala, neefikasnosti rada administracije, unutrašnje političko previranje, vladavina prava, slabe demokratske institucije¹³⁰.

Sa ekonomskog stanovišta privrednici BiH moraju da se uključe u tržišnu konkurenciju sa članicama Europske unije i da ostvare konkurentnu proizvodnju materijalnih dobara i vršenje usluga. U izvještaju Europska komisija navodi da slabiji kvalitet budžetskih procesa šteti vođenju ekonomske politike, mada je finansijska i monetarna stabilnost očuvana. Spoljni deficit je u porastu. Ekonomski oporavak koji je zabilježen 2011. je zaustavljen 2012. godine. Uslovi na tržištu radne snage su i dalje slabi, nezaposlenost je u stalnom porastu i veoma visoka. Iako je došlo do određene fiskalne konsolidacije, kvalitet javnih finansija je ostao nizak. I pored činjenice da je omjer javnog duga i bruto društveni dohodak još uvijek relativno umjeren, isti konstantno raste, pa je ovaj trend potrebno nadzirati¹³¹. Monetarna politika Centralne banke BiH nastavlja se u okviru aranžmana Valutnog odbora, kojim je valuta BiH vezana za euro, zbog čega uživa visok nivo pouzdanosti i povjerenja.

Postojanju tržišne ekonomije odnosno funkcionisanju tržišnih mehanizama šteti javni sektor kojeg karakteriše niska

¹²⁹ Spor „Sejdić i Finci“ je riješen presudom Velikog vijeća Europskog suda za ljudska prava u Strazburu.

¹³⁰ U grupu korumpiranih zemalja spadaju: Kazahstan, Tadžekistan, Moldavija, Šri Lanka, Maroko, Srbija, Alžir, BiH.

¹³¹ BiH je ima zaduženje oko 9,4 milijarde KM u odnosu na BDP što predstavlja nisku stopu zaduženosti u odnosu na velike sile svijeta: SAD oko 18,3 biliona dolara, prate je Engleska, Njemačka, Italija. Grčka sa 340 milijardi dolara je zadužena sa 200% bruto društvenog prihoda, znatno ispod zaduživanja prethodno navedenih zemalja. U BiH je trend porasta javnog duga koji se koristi uglavnom za finansiranje javne potrošnje. Europska komisija je Izvještaj o napretku Bosne i Hercegovine u 2012. godini saopćila Europskom parlamentu i Savjetu, 10. oktobra, 2012.

efikasnost troškova i veliko uplitanje u privredu. Državni monopol ima znatan utjecaj na privredu. Bosna i Hercegovina je otvorena ekonomija, a njen najveći trgovinski partner je Europska unija.

Infrastruktura je unapređena, ali je potrebno nastaviti njenu modernizaciju. Većina komunalnih preduzeća ne primjenjuje tržišne cijene što pokazuje da je liberalizacija tržišta i dalje nedovoljna u mnogim sektorima.

Prosječna vrijednost tranzicijskih indikatora u Bosni i Hercegovini, prema metodologiji Europske banke za obnovu i razvoj, je 2,85¹³².

Posljedni izvještaj MMF, od oktobra 2015. godine, je da jed Bosna i Hercegovina postigla značajan ekonomski oporavak.

Finansijske odnose BiH je uredila sa MMF čija je članica od 1995. godine, preuzimajući prava i obaveze bivše SFR Jugoslavije po alokacijskom ključu u iznosu 13,2%. Preuzeta kvota iznosi 121,2 miliona specijalnih prava vučenja, a dospjele obaveze prema MMF-u, u iznosu 25 miliona specijalnih prava vučenja izmirene su kreditom premošćenja (bridge loan) za postkonfliktne situacije odobrenim u iznosu 30 miliona specijalnih prava vučenja. Kvota je naknadno povećana 1.699,1 specijalnih prava vučenja 1998. god. Centralna banka BiH je preuzela ulogu fiskalnog agenta prema MMF-u 2002. godine od Ministarstva finansija i trezora BiH.

Izvještaju MMF o postignutom ekonomskom oporavku u BiH, te harmonizaciji pravnih propisa sa izvorima prava Europske unije nedostaje bitan element, a to je demokratsko društvo. Kontrola Međunarodne zajednice na pravni i ekonomski poredak u BiH preko Visokog predstavnika samo su potvrda da u BiH nije uspostavljeno funkcionisanje demokratskog društva.

¹³² Tranzicijski indikatori imaju vrijednost od 1 do 4 (4,33) gdje 1 prezentuje malu ili nikakvu promjenu od rigidne centralno planske privrede, dok ocjena 4 + (4,33) reprezentuje standard razvijene tržišne privrede.

4. Analiza stepena ispunjavanja ekonomskih kriterija i makroekonomskih trendova

Razmatrajući ispunjenost ekonomskih kriterijuma za BiH i njene susjede Zapadnog Balkana, na bazi izvještaja Europske komisije o napretku ovih zemalja za 2012. godinu, vidljivi su trendovi ključnih makroekonomskih pokazatelja u njima. U isto vrijeme oni pokazuju korelaciju između ostvarenog progressa u procesu europskih integracija, uspješnosti tranzicije i vrijednosti bruto društvenog proizvoda.

Nominalno povećanje BDP po glavi stanovnika 2001-2011 u eurima, iznosio je: u BiH -1687; u Srbiji – 2.572; u Crnoj Gori – 3.217; u Hrvatskoj – 4381. Dakle, Hrvatska je postigla najveći progres zbog čega je 2013. godine postala članica Europske unije.

Proces europske integracije i tranzicioni procesi su usko povezani. Naime, proces približavanja Europskoj uniji zahtijeva provođenje brojnih reformi i ubrzanje tranzicionih napora u zemljama Zapadnog Balkana. Brzina reformi i kvalitet tranzicije u svim segmentima društva (posebno ekonomije) direktno omogućavaju i olakšavaju napredak u procesu integracije u EU. Ispunjavanje uslova za približavanje Europskoj uniji je proces tranzicije i modernizacije u zemlji. Uspjeh zemalja u procesu europskih integracija, te provedenih reformi, rezultirat će bržem rastu i većem standardu građana u zemlji koja pretenduje za članstvo u EU¹³³.

¹³³ U Češkoj je deceniju nakon pristupanja EU mnogo brže porastao BDP, sa 72% 1999. na 81%, prosječna stopa nezaposlenosti, nakon ulaska u EU, bilježi nagli pad sa 8,08 na 6,60, u posmatranom periodu od 1999. do 2008. godine uvoz je povećan za 262% a izvoz za 301%. Ipak je tržište pokazalo veću nestabilnost cijena jer je u periodu 1999. – 2003. prosječna stopa inflacije iznosila 2,3%, a nakon učlanjenja u periodu 2004. – 2008. iznosila je 3,1%. Stopa javnog duga 1999. godine je iznosila 15,8% BDP i rastao je sve do 2004. god, kada je ova država postala članica EU, da bi nakon toga počela stagnacija i blagi pad stope javnog duga, da bi 2008. godine iznosio 28,7%. Javni dug prije sticanja članstva u EU iznosio je 22,6%, a nakon 2004. godine 28,4% BDP. Tokovi unutrašnjih investicija u periodu 1999 – 2003. godine povećani su za 17,4 milijardi eura, a nakon dobijanja članstva, u periodu

5. Značaj članstva u Europskoj uniji

Širi značaj učlanjenja zemalja Zapadnog Balkana leži u društveno političkim razlozima, razlozima bezbjednosti, a uža motivacija leži u ekonomskim razlozima, odnosno proširivanjem i produbljivanjem odnos ekonomske saradnje što dovodi do ubrzanog ekonomskog razvoja i unapređenja životnog standarda. Pristupanje pretpostavlja ekonomsku stabilizaciju, liberalizaciju ekonomskih tokova i strukturne promjene što izaziva troškove. Prednost je u tome što se, u procesu društvene tranzicije, mogu koristiti sredstva i sredstva Unije radi pristupanja njenom članstvu.

Po pitanju trgovinske liberalizacije najveći dio posla se mora završiti prije učlanjenja u EU. Tržište se proširuje na preko 500 miliona potrošača što neminovno dovodi do velike sektorske promjene unutar privrede zemalja pristupnica. Makroekonomska dobit je uglavnom srednjeročnog karaktera i proističe iz karaktera proširenja tržišta, a dugoročno se ostvaruje razvoj savremenih tehnologija i znanja. Stabilnost poslovnog okruženja i proširenje razvojnih mogućnosti osnov su za priliv stranih investicija, a time i povećanje zaposlenosti, standarda stanovništva, ali i tehničko-tehnoloških karakteristika privrede u cjelini. Na kreditnom rejtingu smanjuje se premija rizika, što dovodi do smanjenja troškova po osnovu plaćanja kamata prema inostranstvu. Procjenjuje se da pristupanje EU doprinosi privrednom rastu od oko 2 do 3%, a rast BDP od oko 1% doprinosi poboljšanju fiskalnog rezultata od oko 0,4%.

Pristupanje Europskoj uniji proizvodi nove troškove, naročito finansijske. Pojavljuje se novi rashod u vidu transferisanja sredstava u zajednički budžet EU. Negativni efekat na budžet odražava se i na harmonizaciju visine i načina prikupljanja poreza, troškove primjene zakonodavstva EU, kao i učešće u finansiranju pojedinih programa iz strukturnog i kohezionog fonda EU.

2004. – 2008. za 39,4 milijarde eura. Tok čeških investicija u inostranstvo 1999. – 2003. je povećan za 1,1 milijardi eura, dok je u periodu 2004. – 2008. narastao za 6,3 milijardi.

Najvažniji gubitak prihoda u budžetu novih članica EU nastaje zbog promjene carinske politike. Pristupanje Europskoj uniji zahtijeva izmjenu carinske politike u smislu da nove članice u budžetu mogu da zadrže 25% prihoda od carine, a 75% transferisati u budžet Unije. Ukidanje carina prema zemljama članicama i usklađivanje sa carinskim sistemom EU, te ukidanje PDV na uvoz, procjenjuje se da proizvodi gubitak u budžetu zemalja pristupnica između 0,2 do 0,5% BD.

Literatura

- [1] Avery, G., Faber, A., Schmdit A., (2009), Enlanrging the European, Effects on the new member states and the EU. Brusserls: Trans European Policy Studies Assoiaton, Brussels
- [2] Baldwin, R., Wyplosz C., (2010), Ekonomija evropske integracije, Beograd – Datastatus
- [3] Čenić-Jotanović, G., (2006), Međunarodni ekonomski odnosi, Banja Luka
- [4] Dent, Christopher M, (1997), The European Economy, London
- [5] De Rouffignac, Peter D., (1998), Kako svoj slučaj prezentirati Europi, Beograd
- [6] Džonlagić, Dž., (2006), Evropska monetarna unija i Bosna i Hercegovina, Sarajevo
- [7] Hadžiahmetović, A., (2005), Ekonomija Europe, Sarajevo
- [8] Helmat, B., Špirić, N., (2006), Sistem socijalne zaštite: Historija iskustva i praksa; Wieden, Regensburg
- [9] Kasagić, R., (2006), Pravo Europske unije, Banja Luka
- [10] Plakalović, N., (2004), Monetarna ekonomija: Teorija institucije i politike, Istočno Sarajevo
- [11] Redwood, J., (2001), Just Say No! 100 Arguments Againts the Euro, Politico's Publishing, London
- [12] Međak, V., Majstorović, D., (2004), Regionalna politika Europske unije, Kancelarija za pridruživanje Europskoj uniji Vlade Republike Srbije
- [13] Vinburg, V., (2005), Paradoks tržišne ekonomije, Štutgard
- [14] Petritch, W., (2001), Bosna i poslije Dejtona, Ima li mir šansu? Klagenfurt/Celovec, Wien, Ljubljana, Tuzla, Sarajevo

URED EVROPSKOG JAVNOG TUŽIOCA I HARMONIZACIJA KRIVIČNOG PRAVA U EVROPSKOJ UNIJI

Selma Otuzbir MA, e- mail: otuzbir.selma@gmail.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Sažetak: U procesu harmonizacije krivičnog prava Evropske unije institut evropskog javnog tužioca predstavlja visok stepen harmonizacije u evropskom zakonodavstvu. Borba protiv kriminaliteta podrazumjeva jačanje međusobnog dijaloga i akcija koje preduzimaju krivičnopravna tijela zemalja Evropske unije. Pokušaji Unije da izgradi jedinstveno evropsko područje krivičnog prava, imali su određene pravne prepreke, tek nakon što je Lisabonski ugovor stupio na snagu ostavljena je mogućnost uspostavljanja ravnoteže između sigurnosti i pravosuđa. U radu će se razmatrati određeni instituti Evropske unije koji su vezani za krivično pravo i koji će omogućiti da dođe do stvaranja organa koji će biti nadležni za krivično gonjenje na nivou Evropske unije. Detaljnije će biti obrađeni pravni temelji za uspostavljanje evropskog javnog tužioca, kao prava i dužnosti istog, te njegova uloga u harmonizaciji krivičnog prava Evropske unije.

Ključne riječi: Harmonizacija, krivično pravo, Evropski javni tužilac, Evropska unija

INSTITUTE OF EUROPEAN PUBLIC PROSECUTOR AND HARMONIZATION OF CRIMINAL LAW IN THE EUROPEAN UNION

Abstract: In the process of harmonization of the criminal law of the European Union Institute of European Public Prosecutor represents a high degree of harmonization of legislation in Europe. Combating crime involves strengthening mutual dialogue and actions by criminal authorities in the European Union. Attempts by the Union to build a single European area of criminal law, had certain legal obstacles, only after the Lisbon Treaty came into force there is a possibility of establishing a balance between security and justice. This paper will discuss some institutes of the European Union related to criminal law and which will allow you to come to the creation of a body to be responsible for the prosecution at EU level. Details will be handled the legal basis for the establishment of a European Public Prosecutor, as well as the rights and duties of the same, and its role in the harmonization of criminal law of the European Union.

Keywords: Harmonization, criminal law, the European Public Prosecutor, the European Union

UVOD

Progon učinitelja krivičnih djela protiv budžeta Evropske unije je u isključivoj nadležnosti država članica, i Unija u tom području nema nadležnost. Iako je učinjena velika šteta nacionalna tijela ne istražuju ta krivična djela i ne progone njihove počinitelje zbog ograničenih sredstava. Rješavanje tih slučajeva zahtijevalo bi koordinirane i učinkovite istrage i progon na evropskoj razini, a trenutne razine razmjene informacija i koordinacija nisu dovoljne kako bi se to ostvarilo uprkos tijelima Unije kao što su Eurojust, Europol i Evropski ured za borbu protiv prijevара. Glavna zadaća navedenih tijela jeste da olakšaju razmjenu informacija i da koordiniraju nacionalne krivične istrage i progone, ali nemaju ovlasti provoditi istragu i progon. Evropski ured za borbu protiv prijevара ima zadaću istraživati prijevара i nezakonite aktivnosti koje utječu na EU, ali njegove su ovlasti ograničene na upravne istrage. Nacionalna pravosudna tijela često presporo djeluju, stope krivičnog progona su niske, a rezultati u zemljama neujednačeni. Kako tijela nadležna za krivične istrage i progon u državama članicama trenutačno ne mogu postići zahtjevajuću razinu zaštite i provedbe Unija ima obavezu da reaguje. Shodno članu 325. Ugovora to proizilazi ali uzimajući u obzir pravila Unije koja se primjenjuju na tom području. Unija svoje interese može najbolje zaštititi progonom za ta krivična djela. Član 36. Ugovora pruža pravnu osnovu za takav sistem krivičnog prava na nivou Unije, čija je svrha da otkloni nedostatke postojećeg režima, koji se temelji na nacionalnim naporima.

Uspostavom instituta evropskog javnog tužitelja i utvrđivanjem njegove nadležnosti i postupaka, nadopunio bih se prethodni zakonodavni prijedlog u kojem se definišu krivična djela i primjenjive sankcije.

1. RAZVOJ KRIVIČNOG PRAVA U EU

U periodu osnivanja Evropske unije krivično pravo i njegova harmonizacija i unifikacija nije bila prvobitni cilj. Unija nema nadležnost u oblasti krivičnog prava,

jedini izuzetak bi predstavljao ovlaštenje za predviđanje administrativnih novčanih kazni u antimonopolskom pravu. Zadiranje u osnovna ljudska prava i predviđanje kazni za kršenje istih nije u nadležnosti Unije, već je u nadležnosti nacionalnih zakonodavstava država članica Unije. Ovim ovlaštenjima bi raspolagao Evropski parlament ako se usvoji Ustav EU. Iako evropsko pravo ima primat nad nacionalnim pravom i države članice su dužne da implementiraju direktive u svoje nacionalno zakonodavstvo, u oblasti krivičnog prava na osnovu stuba I Unija nema nadnacionalno ovlaštenje. Organi EU su pokrenuli raspravu i postepeno uvode materiju krivičnog prava u ugovore o osnivanju, stavljajući pretpostavke za prenos nadležnosti na Uniju što će najvjerojatnije imati za rezultat osnivanja ograna za krivično gonjenje „javni tužilac“ u ovom kontekstu „Evropski javni tužilac“.

2. OSNIVANJE UREDA EVROPSKOG JAVNOG TUŽIOCA

Pravni osnov za osnivanje je član 86. Ugovora, shodno odredbama člana “Radi suzbijanja krivičnih djela koja utječu na finansijske interese Unije, Vijeće uredbama donesenim u skladu s posebnim zakonodavnim postupku može od Eurojusta osnovati Ured javnog tužitelja. Vijeće odlučuje jednoglasno uz predhodnu saglasnost evropskog parlamenta.” U drugom stavu te odredbe definira se nadležnost Ureda evropskog javnog tužitelja, na način da je Ured javnog tužitelja nadležan za istragu, podizanje optužnice i za saradnju sa Europolom protiv počinitelja krivičnih djela protiv finansijskih interesa Unije. Prema trećem stavu člana 86. definiše se materijalni obim uredbi.

2.1. Supsidijarnost i proporcionalnost

U okviru nadležnosti Unije utvrđena je potreba za djelovanjem iste u upravljanju i koordinaciji istrage i krivičnog progona na razini Unije naročito onih krivičnih djela koji utječu na njene finansijske interese, ali i interese država članica. Prema načelu supsidijarnosti ovaj cilj se može ostvariti na

nivou Unije zbog svog obima i značaja. Prema trenutnoj situaciji u kojoj je krivično gonjenje protiv finansijskih interesa Unije u isključivoj nadležnosti država članica, koja nije pokazala zadovoljavajuće rezultate ne ostavlja ciljeve učinkovite borbe protiv krivičnih djela protiv budžeta Unije.

U skladu sa načelom proporcionalnosti, ne prelazi se ono što je potrebno za ostvarivanje ciljeva. Nadležnost Unije za suzbijanje prijevare idrugih krivičnih djela koja utiču na njezine finansijske interese predviđena je u članovima 86. i 325. Ugovora. Kako ova nadležnost nije sporedna uz nadležnost država članica i da njeno ostvarivanje postalo nužno za učinkovitiju zaštitu finansijskih interesa.

2.2. Ciljevi osnivanja Ureda javnog tužioca

Osnovni ciljevi uspostave navedenog institute su:

- pridonošenje jačanju zaštite finansijskih interesa Unije i daljem razvoju područja pravosuđa, te će povećati povjerenje preduzeća igrađana EU-a u institucije Unije, ujedno poštujući temeljna prava sadržana u Povelji o temeljnim pravima Evropske unije;
- Uspostava dosljednog evropskog sistema za istragu i krivično gonjenje za počinitelje krivičnih djela koja utječu na finansijske interese Unije;
- Osiguranje djelotvornije i učinkovitije istrage i krivičnog gonjenja počinitelja krivičnih djela koja utječu na finansijske interese Unije;
- Povećati broj krivičnih gonjenja što dovodi do više presuđujućih presuda i povrata sredstava Unije stečenih izvršavanjem krivičnih djela;
- Jačati prevenciju od učinjenja krivičnih djela koja utječu na finansijske interese Unije.

Ured evropskog javnog tužitelja osniva se kao tijelo Unije s decentraliziranom strukturom. Ured javnog tužitelja je pravna osoba, te saraduje sa Eurojustom i oslanja se na njegovu administrativnu potporu. Glavni zadatak Ureda evropskog javnog tužitelja

jeste suzbijanje krivičnih djela koja utječu na finansijske interese Unije. Njegova nadležnost se proteže na istragu, krivično gonjenje i podizanje optužnice protiv počinitelja i sapočinitelja krivičnih djela iz njegove nadležnosti, kao i usmjeravanje, nadziranje istrage, provodi radnje krivičnog gonjenja uključujući i odbacivanje predmeta. Vršiti funkciju tužitelja pred nadležnim sudovima država članica u odnosu na krivična djela iz nadležnosti uključujući podizanje optužnice i podnošenje žalbi do konačnog zaključenja predmeta.

Ured evropskog javnog tužitelja i njegov rad je neovisan. Ured evropskog javnog tužitelja, uključujući javnog tužitelja, njegove zamjenike i zaposlenike delegirane evropske tužitelje i nacionalno osoblje prilikom izvršavanja svojih zadaća ne smije tražiti, prihvaćati upute bilo koje osobe, državne članice ili institucije, tijela ureda ili agencije Unije. Sve navedene institucije i tijela treba da poštuju neovisnost Ureda i ne smiju utjecati na obavljanje njegovih zadaća. Njegova neovisnost i odgovornost bi trebale garantovati izvršavanje funkcija i ovlasti na način koji mu omogućuje da bude neovisan od neprimjerenih utjecaja. Ured je odgovoran Evropskom parlamentu, Vijeću i Evropskoj komisiji za opće aktivnosti Ureda, podnoseći izvještaj.

Struktura Ureda obuhvaća evropskog javnog tužitelja, njegove zamjenike, osoblje koje mu pomaže u izvršavanju zadaće, te delegirane evropske tužitelje koji se nalaze u državama članicama. Evropski javni tužitelj usmjerava sve aktivnosti ureda i organizira njegov rad.

Zamjenici pomažu evropskom javnom tužitelju u izvršavanju njegovih dužnosti i zamjenjuju ga u skladu sa pravilima donesenim u skladu sa članom 72. Ugovora. Istragu i krivično gonjenje obavljaju delegirani tužitelji uz upute i nadzor evropskog javnog tužitelja.

U svakoj državi članici mora barem biti jedan delegirani evropski tužitelj koji čini sastavni dio Ureda. Delegirani evropski tužitelj djeluje pod isključivom nadležnošću evropskog javnog tužitelja i prilikom provedbe istrage i krivičnog gonjenja koji

sui m dodjeljeni slijede samo njegove upute, smjernice i odluke. Delegirani tužitelji mogu vršiti svoje funkcije kao nacionalni tužitelji. U slučaju sukoba među funkcijima delegirani tužitelji obavještavaju javnog tužioca o tome, te im daje upute u interesu istrage i krivičnog gonjenja. Sve radnje koje izvršavaju evropski javni tužitelj, delegirani javni tužitelji, pomoćnici i drugi zaposlenici djeluju u ime i za račun Ureda. Rad i organizacija te opća raspodjela predmeta Ureda evropskog javnog tužitelja regulisan je Poslovnikom Ureda. Donosi se na odlukom javnog evropskog tužitelja.

4. IMENOVANJE I RAZRJEŠENJE ZAPOSLENIKA UREDA EVROPSKOG JAVNOG TUŽITELJA I OSNOVNA NAČELA

Postupak imenovanja Evropskog javnog tužitelja je predviđen tako da jamči njegovu nezavisnost i odgovornost institucijama Unije, dok je za njegovo razrješenje nadležan Sud Evropske unije. U odnosu na delegirane evropske tužitelje, koje imenuje i razrješava Evropski javni tužitelj, postupak osigurava njihovu integraciju u nacionalne pravosudne sisteme.

Evropskog javnog tužitelja imenuje Vijeće uz pristanak Evropskog parlamenta na mandat od osam godina koji se ne može obnoviti. Vijeće djeluje jednostavnom većinom.

Evropski javni tužitelj bira se između osoba čija je nezavisnost izvan svake sumnje i koje su dovoljno kvalificirane za imenovanje na visoki položaj u pravosuđu i imaju odgovarajuće radno iskustvo kao tužitelji. Odabir se temelji na javnom konkursu i objavljuje se u Službenom listu Evropske unije. Nakon toga Komisija priprema i predaje Evropskom parlamentu i Vijeću popis kandidata koji su ušli u uži izbor. Prije predavanja popisa s užim izborom, Komisija traži mišljenje odbora koji je osnovala i koji se sastoji od sedam osoba koje su odabrane između bivših članova Suda Evropske unije, članova nacionalnih vrhovnih sudova, nacionalnih tužiteljstava i/ili pravnika

priznate stručnosti, od kojih jednog predlaže Evropski parlament, i u kojem sudjeluje predsjednik Eurojusta kao promatrač.

Ako evropski javni tužitelj više ne ispunjava uvjete za izvršavanje svojih dužnosti ili je proglašen krivim za tešku povredu službene dužnosti, Sud Evropske unije može ga razriješiti na zahtjev Evropskog parlamenta, Vijeća ili Komisije. Zamjenici evropskog javnog tužitelja se imenuju po pravilima imenovanja Evropskog javnog tužitelja. Delegirani javni tužitelje imenuje evropski javni tužitelj sa popisa barem tri kandidata ali koji ispunjavaju uslovi koji su propisani za evropskog tužitelja. Mandat im traje 5 godina, sa mogućnošću ponovnog izbora.

Ured evropskog javnog tužitelja osigurava da se pri njegovim aktivnostima poštuju prava koja su sadržana u Povelji o temeljnim pravima Unije, proporcionalnosti, primjenjivosti nacionalnog prava na provedbu Uredbe, potpuna nezavisnost, zakonitost i brzina istrage.

5. NADLEŽNOST UREDA EVROPSKOG JAVNOG TUŽITELJA I PRAVNI AKTI O ISTRAGAMA, KRIVIČNOM GONJENJU I SUDSKOM POSTUPKU

Prema dostupnim podacima vidljivo je da je oko 1,4 % budžeta Unije izgubim putem najrazličitiji oblika prevara, dok je stvarna procjena najmanje tri puta a najviše deset puta veći, što znači da je gubitak oko 10% budžeta Unije, što ukazuje na potrebu za krivičnopravnom zaštitom interesa Unije. Kako oštećenje budžeta EU predstavlja minimalnu štetu na nacionalnog budžeta, zbog čega organi članica nemaju interes da ozbiljnije pristupaju gonjenju počinitelja krivičnih djela. Postojeći mehanizmi kontrole kriminaliteta u okvirima EU ne predstavljaju adekvatan odgovor na izazov kriminaliteta na štetu finansijskih inters Unije.¹³⁴ Na osnovu toga treba da se odrede

¹³⁴ S.Sokolović, „Pravne i institucionalne karakteristike saradnje u krivičnim stvarima u EU“, *Pravna riječ (Časopis za pravnu teoriju i praksu)*, 12/2007,152.

krivična djela koja će biti u direktnoj nadležnosti evropskog javnog tužitelja, ta krivična djela se mogu odrediti uputom na nacionalno pravo kojim se provodi pravo Unije. Ured bi bio nadležan koja utiču na finansijske interese Unije. Ako se učine krivična djela koja imaju veze sa krivičnim djelima koja utiču na finansijske interese Unije i njihova istraga i gonjenje u interesu “dobrog pravosuđa” tada je Ured nadležan i za ta krivična djela ako je nadležan za krivična djela iz njegove direktne nadležnosti. Ako postoji sukob nadležnost za krivično gonjenje uzajamno se savjetuju kako bi se utvrdilo koji organ ima nadležnost.

Ured evropskog javnog tužitelja izvršava isključivu nadležnost za istragu i krivični progon ako je krivično djelo počinjeno na teritoriju jedne ili više država članica ili je počinjeno od jednog državljanja ili od strane zaposlenika Unije ili pripadnike Institucije. Sva nacionalna tijela država članica i sve institucije, tijela, uredi i agencije Unije obavještavaju Ured evropskog javnog tužitelja o postupanju koje bi moglo predstavljati krivično djelo iz njegove nadležnosti.

Ako delegirani evropski tužitelji postanu svjesni postupanja koje bi moglo predstavljati krivično djelo iz nadležnosti Ureda evropskog javnog tužitelja, oni o tome odmah obavješćuju evropskog javnog tužitelja. Ured evropskog javnog tužitelja prikuplja ili prima informacije od bilo koje osobe o postupanju koje bi moglo predstavljati krivično djelo iz njegove nadležnosti.

Sve informacije koje su prijavljene Uredu evropskog javnog tužitelja registriraju se i provjeravaju od strane evropskog javnog tužitelja ili delegiranih evropskih tužitelja. Ako se nakon provjere odluče da neće pokrenuti istragu, oni će zatvoriti predmet i razloge navesti u sistemu vođenja predmeta. O tome će obavijestiti nacionalno nadležno tijelo i instituciju, tijelo, ured ili agenciju Unije koji su dostavili informaciju te na njihov zahtjev, ako je potrebno, osobe koje su njima dostavile tu informaciju.

Evropski javni tužitelj ili, u njegovo ime, delegirani evropski tužitelji, pokreću istrage pisanom odlukom ako postoji razumna osnova vjerovati da je u toku ili je već počinjeno krivično djelo iz nadležnosti Ureda evropskog javnog tužitelja.

Ako istragu pokreće evropski javni tužitelj, on predmet dodjeljuje delegiranom evropskom tužitelju osim ako želi istragu provoditi. Ako istragu pokrene delegirani evropski tužitelj, on odmah obavješćuje evropskog javnog tužitelja. Po primitku te obavijesti, evropski javni tužitelj provjerava je li istragu već pokrenuo on ili neki drugi delegirani evropski tužitelj. U interesu učinkovitosti istrage, evropski javni tužitelj može predmet dodijeliti drugom delegiranom evropskom tužitelju ili odlučiti sam preuzeti predmet.

Ako je potrebno hitno djelovanje u odnosu na krivično djelo u nadležnosti Ureda evropskog javnog tužitelja, nacionalna nadležna tijela poduzimaju sve hitne mjere koje su nužne za osiguranje učinkovite istrage i krivičnog gonjenja. Nakon toga nadležna nacionalna tijela bez odgađanja upućuju predmet Uredu evropskog javnog tužitelja. U tom slučaju, Ured evropskog javnog tužitelja potvrđuje, po mogućnosti u roku od 48 sati od početka istrage, mjere koje su poduzela nacionalna nadležna tijela, čak i ako su te mjere poduzete i izvršene u skladu s pravilima koja nisu navedena u ovoj Uredbi.

U bilo kojoj fazi istrage, ako postoje sumnje u nadležnost u vezi s predmetom, Ured evropskog javnog tužitelja može se savjetovati s nacionalnim tijelima nadležnima za kazneni progon kako bi utvrdio koje je tijelo nadležno. U iščekivanju odluke o nadležnosti Ured evropskog javnog tužitelja poduzima sve hitne mjere koje su nužne za osiguravanje učinkovite istrage i kaznenog progona predmeta. Ako se utvrdi nadležnost nacionalnog tijela, nacionalno tijelo u roku od 48 sati od početka istrage na nacionalnoj razini potvrđuje hitne mjere koje je poduzeo Ured evropskog javnog tužitelja. Ako se u istrazi koju je pokrenuo Ured evropskog javnog tužitelja otkrije da postupanje koje je predmet istrage predstavlja krivično djelo

koje nije u njegovoj nadležnosti, Ured europskog javnog tužitelja odmah predmet upućuje nadležnim nacionalnim pravosudnim i sudskim tijelima. Ako se u istrazi koju je pokrenulo nacionalno tijelo naknadno pokaže da postupanje predstavlja krivično djelo u nadležnosti Ureda europskog javnog tužitelja, nacionalna tijela predmet bez odlaganja upućuju Uredu europskog javnog tužitelja. U tom slučaju Ured europskog javnog tužitelja, ako je moguće u roku od 48 sati od pokretanja istrage, potvrđuje mjere koje su poduzela nacionalna tijela, čak i ako su te mjere poduzete i izvršene u skladu s pravilima koja nisu propisana ovom Uredbom.

Delegirani europski tužitelj određen za vođenje istrage vodi istragu u ime i u skladu s uputama europskog javnog tužitelja. Određeni delegirani javni tužitelj može poduzeti istražne mjere samostalno ili to naložiti nadležnim pravosudnim tijelima države članice u kojoj se on nalazi. Ta su tijela dužna postupiti u skladu s nalogom delegiranog europskog tužitelja i izvršiti istražne mjere koje su im dodijeljene.

U prekograničnim predmetima, ako se istražne mjere moraju provoditi u državi članici koja nije ona u kojoj je pokrenuta istraga, delegirani europski tužitelj koji je pokrenuo istragu ili kojem je predmet dodijelio europski javni tužitelj, djeluje u dogovoru s delegiranim europskim tužiteljem u zemlji u kojoj se istražna mjera mora provoditi. Taj delegirani europski tužitelj poduzima istražne mjere sam ili nalaže nadležnim nacionalnim tijelima da poduzmu te mjere.

U prekograničnim predmetima europski javni tužitelj može povezati nekoliko delegiranih europskih tužitelja s istragom i uspostaviti zajedničke istražne timove. On može naložiti delegiranom europskom tužitelju da prikupi odgovarajuće informacije ili poduzme posebne istražne mjere u njegovo ime.

Europski javni tužitelj nadzire istrage koje provode delegirani europski javni tužitelji i osigurava njihovu koordinaciju. On im daje upute ako je potrebno.

Europski javni tužitelj može dodijeliti predmet drugom delegiranom europskom tužitelju ili voditi istragu sam ako se to čini potrebnim u interesu učinkovitosti istrage ili kaznenog progona na osnovi jednog ili više sljedećih kriterija:

- a) težina kaznenog djela;
- b) posebne okolnosti vezane uz status navodnog počinitelja;
- c) posebne okolnosti vezane uz prekograničnu dimenziju istrage;
- d) nedostupnost nacionalnih istražnih tijela; ili
- e) zahtjev nadležnih tijela dotične države članice.

Ako istragu provodi izravno europski javni tužitelj, on obavješćuje delegiranog europskog tužitelja u državi članici u kojoj je potrebno provesti istražne mjere. Sve istražne mjere koje provodi europski javni tužitelj izvršavaju se zajedno s nadležnim tijelima države članice o čijem se teritoriju radi. Prisilne mjere provode samo nadležna nacionalna tijela. Istrage koje se provode u nadležnosti Ureda europskog javnog tužitelja zaštićene su pravilima o službenoj tajni u skladu s primjenjivim zakonodavstvom Unije. Tijela koja sudjeluju u istragama Ureda europskog javnog tužitelja obavezna su poštovati poslovnu tajnu kako je propisano primjenjivim nacionalnim pravom.

ZAKLJUČAK

Institut Ureda javnog tužioca predstavlja izuzetan doprinos u harmonizaciji evropskog teritorija da se postigne supernacionalna organizacija. Uzimajući u obzir historijat organizacijsve ukazuje da će trebati vremena da dođe do osnivanja ureda Evropskog tužitelja i funkcionisanja istog. Krivično pravo EU je dio prava koje je rezultat aktivnosti poznate kao harmonizacija prava. Cilj je stvaranje tog prava je uspostavljanje jedinstvenog tržišta i omogućavanje njegovog funkcionisanja na evropskom prostoru. Evidentno je da se pravo EU razvija postepeno putem prenošenja djelova nacionalnih suvereniteta na EU, u kojem procesu je najosjetljivi aspect prenošenja nadležnosti u oblasti krivičnog prava, jer se u njemu nalaze segmenti državne suverenosti.

Konstituisanje EU kao jedne supernacionalne države vrši se donošenjem niza dokumenata pa i Ustava EU, čije stupanje na snagu zavisi od pojedinačnog prihvatanja od strane svake zemlje. Tako bi i uspostavljanje Ureda evropskog javnog tužitelja zavisilo od pojedinačnog prihvatanja svake zemlje, ali zbog činjenice da bi uspostavljanjem Ureda postavio još jedan korak ka jedinstvenoj cjelini posebno u krivičnoj oblasti.

LITERATURA

- [1] Babić I.: Pravo Evropske unije, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2006.
- [2] Vasilkov, Z.: (2007): Dobrovoljno usklađivanje propisa i standarda, Strani pravni život, br. 1-2, Institut za uporedno pravo, Beograd,
- [3] Vukadinović, R.: Pravo Evropske unije, Beograd, 2001. [4] Guild, E. (2004): Crime and the EU's Constitutional Future in a Area of Freedom, Security and Justice, European Law Journal,
- [4] Dehn, J. (2008): Jačanje krivičnog postupka kao evropski proces, Pravni život, br. 1-2, Udruženje pravika Srbije, Beograd,
- [5] Ignjatović, A., Kokolj, M., Đurić, A.: Međunarodno krivično pravo, prvo izdanje, Univerzitet Privredna akademija, Novi Sad, 2009.
- [6] Kareklas, S.: Priručnik za krivično pravo Evropske unije, (preveo sa engleskog dr M. Kokolj), Institut za uporedno pravo, Beograd, 2009.

SAOBRAĆAJNI KORIDORI U FUNKCIJI EKONOMSKOG RAZVOJA ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA I BOSNE I HERCEGOVINE

Alaga Zelkanović, e- mail: alaga.zelkanovic@hotmail.com, tel. + 387 61 447 859

Esma Hodžić, e- mail: hodziicesma@gmail.com, tel. +387 61 588 533

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Glavna svrha ovog rada je da pruži pregled povezanosti saobraćajne infrastrukture i ekonomskog faktora, sa fokusom na savremene koridore Zapadnog Balkana. U principu, opisana je teorija saobraćajne infrastrukture i njene uske povezanosti sa ekonomijom i utjecajem na tržište, te su nakon toga detaljnije opisani koridori Bosne i Hercegovine, Srbije i Hrvatske, kako bi se mogla dobiti kompletna slika stanja, u cilju planiranja poboljšanja. Rad također sadrži podatke o saobraćajnoj infrastrukturi pojedinih zemalja Zapadne Europe, koji su korišteni u namjeri poređenja sa stanjem u pomenutim državama kako bi se time uvidjelo njihovo stanje u odnosu na države Zapadnog Balkana.

Ključne riječi: koridori, ekonomski razvoj, drumski transport, željeznički transport, Zapadni Balkan, zračni transport

CONTEMPORARY TRAFFIC CORRIDORS IN THE FUNCTION OF ECONOMIC DEVELOPMENT IN WESTERN BALKANS AND BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: The main purpose of this paper is to provide a link between transport infrastructure and economical factors, with a focus on contemporary corridors of the Western Balkans. In general, this paper describes the theory of transport infrastructure and its close connections with the economical system, also, the influence on the market. With goal to comprehend this topic in the best way possible, paper, also, contains detailed corridor description of Bosnia and Herzegovina, Serbia and Croatia, in order to get a full picture of the situation, so the plans for improvement would be possible. This paper also issues information about the transport infrastructure of certain countries in Western Europe, which were used with the intention of comparing the situation in these countries to the one in already named countries of Western Balkans.

Keywords: corridors, economic development, road transport, railway transport, the Western Balkans, air transport

1. UVOD

Saobraćajni koridori predstavljaju jedan od ključnih karakteristika infrastrukture svake nacionalne privrede. Globalno, prihvaćen je stav kako je saobraćajna, pored energetske infrastrukture, najvažniji opći uslov razvoja jedne države. Stoga, u svakoj zemlji svijeta može se uspostaviti sasvim jasna i pozitivna veza između stepena privrednog razvoja i kvaliteta i kvantiteta saobraćajne infrastrukture, što dovoljno govori o uslovljenosti ekonomskog razvoja sa razvoje saobraćajne infrastrukture.

Predmet razmatranja ovog rada predstavljaju saobraćajni koridori u funkciji ekonomskog razvoja, odnosno koridori Zapadnog Balkana. Aktuelni trendovi prometnog sistema reflektiraju se kroz kreiranje zajedničke transportne politike koja će doprinijeti uspostavljanju integrirane i efikasnije transportne mreže. Aktivno sudjelovanje u razvoju koridora može se smatrati jednim od preduvjeta za razvoj prometnog sektora i jačanje veza sa susjednim državama i šire. U kontekstu navedenog, jedan od inicijalnih koraka ka uključivanju Zapadnog Balkana predstavlja usklađenost i cjelovitost saobraćajnog sistema. Pored ideje povezivanja svih evropskih zemalja mrežom koridora, premisa je bila i njihova ekonomska opravdanost i ostvarivost finansiranja.

Cilj jeste na što jednostavniji način objasniti koridore kroz ekonomski razvoj. Ovaj rad se sastoji od tri cjeline, kroz koje smo elaborirali predočeno:

- U I poglavlju, koje nosi naziv Saobraćajna infrastruktura analizirat ćemo infrastrukturu i ekonomsku funkciju.
- U II poglavlju, koje nosi naziv Saobraćajni koridori Zapadnog Balkana, objasnili smo saobraćajne koridore Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije.
- U III poglavlju, koje nosi naziv Analiza karakteristika infrastrukture Zapadnog Balkana u odnosu na Zapadnu Evropu.

2. SAOBRAĆAJNA INFRASTRUKTURA

2.1. Definicija i analiza saobraćajne infrastrukture

Pod nacionalnom, odnosno, regionalnom infrastrukturom podrazumijevamo je njen sistem javnih kapaciteta, finansiranih javnim i privatnim sredstvima, koji obezbjeđuju osnovne usluge i održavaju životni standard; ovaj međuzavisan, ali i pojedinačno jedinstven, skup objekata obezbjeđuje mobilnost, skrovište (smeštaj), usluge i servise. Stanje infrastrukture utječe na stil našeg života i bezbjednost, pri čemu je oboje ugroženo njenim propadanjem na koje se ne reaguje.¹³⁵

U smislu funkcionalnosti, infrastrukturni koridori predstavljaju područja posebnih namjena i planiraju se na integralnim osnovama, time uključujući saobraćajnu, telekomunikacionu, energetska i vodoprivrednu infrastrukturu. U prostornom smislu, koridori su podijeljeni po dionicama, tako da povezuju gradove i mesta ukrštanja. Tako, povezujući gradove, koridori definišu pravac svake vrste razvoja, odnosno određuju njegov osnovni oblik. Ovako definisana koncepcija prostornog razvoja, djelujući u ovakvom kontekstu, usmerava pravac razvoja te istovremeno povećava šanse za intraregionalnih veza.

Primjerima infrastrukturnih objekata i usluga smatramo puteve, ulice, autoputeve, mostove, tunele, masovni transport, parkiranje i ostali kapaciteti kopnenog saobraćaja, također i aerodrome te ostale objekte zrakoplovnog, vodenog i željezničkog saobraćaja.

2.2. Saobraćaj prema ekonomskoj funkciji i njegov utjecaj na veličinu tržišta

Jedna od najvažnijih karakteristika saobraćaja u ekonomskom smislu je njegova neminovnost u regionalnoj i međunarodnoj razmjeni dobara, budući da svi nemaju sve sirovine za određenu vrstu industrije, niti se sve sirovine proizvode u jednom regionu. Nastojeći sumirati funkciju saobraćaja u

¹³⁵ MEĐUNARODNI TRANSPORT I ŠPEDICIJA-
Dr Branko Davidović, dipl.inž.; Kragujevac, 2013
godina

ekonomskom kontekstu, saobraćaj možemo predstaviti kao djelatnost koja predstavlja zadovoljenje potreba potrošnje, kako proizvodne tako i opšte i lične, dalje možemo predstaviti saobraćaj kao imanentni sastavni dio podjele rada i svakog tržišta, bez kojeg su neostvarivi specijalizacija proizvodnje, kooperacija, funkcionisanje tržišta i razmjena uopće, u uslovima društvene i teritorijalne podele rada i također, obezbjeđuje interakciju države i društva, jer omogućava cirkulaciju svih tokova državnih i društvenih funkcija.

Nova tržišta se pojavljuju zahvaljujući saobraćajnim vezama između regiona. Samo mali procenat proizvodnje koristi se u regionu neposredno gravitirajućem mestu proizvodnje. U tom smislu, glavni zadatak je ponovno definisanje statusa tranzitnog energetskog položaja, među državama bogatim prirodnim energetskim resursima (prirodni gas i nafta) i zemljama potrošača. To dalje omogućava da se izgradnjom energetskih infrastrukturnih sistema obezbjedi brži oporavak nacionalne ekonomije. Pored jačanja saobraćajnih i energetskih veza, kao primarnog faktora budućeg ekonomskog razvoja, od posebnog značaja je i jačanje međuregionalnih veza u oblasti zaštite prirodnih i kulturnih dobara, turizma, kao i zaštite životne sredine.

Veza između ekonomskog razvoja i saobraćaja je uslovljena u oba pravca. Iniciranjem razvoja saobraćajne infrastrukture, omogućava se lakše investiranje u sve ostale privredne grane, zbog olakšanih pristupa lokacijama proizvodnje i jednostavnijeg i ekonomičnijeg transporta potrebnih sirovina.¹³⁶

3. SAOBRAĆAJNI KORIDORI ZAPADNOG BALKANA

Na drugoj Panevropskoj konvenciji o saobraćaju, koja je održana na Kritu 1994. godine, donesena je odluka o formiranju devet koridora za povezivanje zemalja EU sa centralnom i istocnom Evropom i to:

I -Helsinki-Talin-Riga-Varšava sa krakom Riga-Kalinigrad-Gdanjsk.

II -Berlin-Varšava-Minsk-Moskva.

III -Berlin-Broclav-Katovice-Lvov-Kijev.

IV -Berlin/Nirnberg-Prag-Budimpešta-Konstanca/Solun/Istanbul

(Rumunija,Bugarska)

V -Venecija/Trst-Kopar-Ljubljna-Budimpešta-Užgorod-Lvov;

krak B: Rijeka-Zagreb-Budimpešta;

krak C: Ploče-Sarajevo-Osijek-Budimpešta (Hrvatska, BiH)

VII-Rijeka Dunav i njene luke (Srbija, Rumunija, Bugarska)

VIII-Drač-Tirana-Skoplje-Sofija-Varna (Albanija, Makedonija

Bugarska).

IX -Helsinki-Sankt Peterburg-Moskva/Pskov-Kijev-Ljubasavka

Kišnjev-Bukurešt-Dimitrovgrad-Aleksandropolis

krak A: Ljubasavka-Odesa;

krak B: Kijev-Minsk-Vilinus-Kauntas-Klajpeda-Kalinigrad.

3.1.Saobraćajni koridori Hrvatske

3.1.1. Koridor X

Koridor X je najvažnija pruga u cijeloj Hrvatskoj. Kao glavni i najprometniji hrvatski željeznički magistralni pravac, elektrificiran je i pripremljen za maksimalnu brzinu od 160 km/h (teoretski i do 200 km/h, kada bi se signalizacija prilagodila ovakvim brzinama). Također, veći dio je dvokolosiječna pruga, tehnički osposobljena za dvostrani dvosmjerni promet. Ovaj koridor povezuje Republike Sloveniju i Srbiju. Teretni promet je vrlo intenzivan, a putnički je umjeren, ali poprilično gust. Najvažnija čvorišta su ovdje Zagreb i Vinkovci.¹³⁷

Čvorovi prema koridorskim prugama:

¹³⁶ MEĐUNARODNI TRANSPORT I ŠPEDICIJA-
Dr Branko Davidović,dipl.inž.; Kragujevac, 2013
godina str.10.

¹³⁷ MEĐUNARODNI TRANSPORT I ŠPEDICIJA-
Dr Branko Davidović,dipl.inž.; Kragujevac, 2013
godina str.10.

- Zagreb-Rijeka (sjecište sa koridorom Vb)
- Dugo Selo-Kotoriba (sjecište sa koridorom Vb)
- Strizivojna-Vrpolje - Osijek (sjecište sa Koridorom Vc)
- Strizivojna-Vrpolje - Slavonski Šamac (sjecište sa Koridorom Vc)¹³⁸

Odvojeci prema lokalnim prugama:¹³⁹

- Banova Jaruga - Pčelić - Virovitica (**suspendiran promet zbog lošeg stanja kolosijeka i nedostatka sredstava za održavanje**)
- Novska - Sisak (obnovljena)
- Nova Kapela-Batrina - Pleternica (odvojeci prema Požegi/Velikoj i prema Našicama)
- Vinkovci-Županja
- Vinkovci-Vukovar
- Vinkovci-Otok - granica sa državom Bosnom i Hercegovinom
- Vinkovci-Osijek (pruga puštena u promet).

3.1.2. Koridor Vc

Republika Mađarska - Beli Manastir - Osijek - Đakovo - Strizivojna-Vrpolje - Slavonski Šamac - Republika Bosna i Hercegovina - Luka Ploče

Uskoro očekivana maksimalna brzina od 160 km/h. Koridor je elektrificiran od kolodvora Strizivojna-Vrpolje do kolodvora Slavonski Šamac i od granice sa BiH kod Metkovića do Luke Ploče. Elektrifikacija od Belog Manastira do Strizivojne-Vrpolje je u planu. Ovaj koridor bi trebao postati važna transportna magistrala za teretni promet.¹⁴⁰

¹³⁸ Više vidjeti na: https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatske_%C5%BEelje_znice

¹³⁹ Medjunarodni transport i špedicija: Milan Stakić, Miodrag Stanković; Milan Stakić, Miodrag Stanković; Naučna knjiga, 1987

¹⁴⁰ Medjunarodni transport i špedicija: Milan Stakić, Miodrag Stanković; Milan Stakić, Miodrag Stanković; Naučna knjiga, 1987

3.2. Saobraćajni koridor Bosne i Hercegovine

Cesta E73 pripada A klasi europskih cesta pravca sjever-jug koja povezuje centralne dijelove europskog kontinenta sa zapadnim Balkanom. Cesta E73 je poznatija kao PAN-EUROPSKI koridor Vc koji najvećim dijelom prolazi kroz Bosnu i Hercegovinu.

Izgradnja koridora Vc u Bosni i Hercegovini je u posljednje vrijeme značajno intenzivirana. Projektom je predviđeno da dužina koridora Vc kroz Bosnu i Hercegovinu iznosi oko 340 km. Projektom gledano koridor Vc je u Bosni i Hercegovini podijeljen na četiri LOT-a koji u stvari predstavljaju glavne dionice. Najvećim dijelom koridor Vc kroz Bosnu i Hercegovinu se oslanja na postojeći Magistralni put M-17 koji prati tok rijeke Bosne i nadovezuje se na autoput Zagreb – Beograd. Koridor V-C u Bosni i Hercegovini prolazi kroz slijedeće gradove: Bosanski Šamac, Modriča, Doboje, Zenica, Kakanj, Visoko, Sarajevo, Konjic, Jablanica i Mostar. Šematski prikaz koridora Vc kroz Bosnu i Hercegovinu možemo vidjeti na slijedećoj slici.

Slika 1. Koridor Vc Bosna i Hercegovina

U Bosni i Hercegovini postoje četiri glavne dionice:

GLAVNE DIONICE	POČETNA TAČKA	KRAJNJA TAČKA	DUŽINA
Dionica 1	Rijeka Sava	Doboj (jug)	64 km
Dionica 2	Doboj (jug)	Sarajevo jug(Tarčin)	150km
Dionica 3	Sarajevo jug(Tarčin)	Mostar (sjever)	58 km
Dionica 4	Mostar (sjever)	Granica sa Hrvatskom	68 km

Tabela 1. Četri glavne dionice BiH

http://agf.unibl.org/sajt/doc/file/so/1/0f/03558_20131115_01_Infrastruktura.pdf

(Preuzeto: 25.11.2015)

Koridor Vc predstavlja trenutno najveći infrastrukturni projekat u Bosni i Hercegovini. Njegovom izgradnjom Bosna i Hercegovina se aktivno uključuje u savremenu mrežu europskih autoputeva unapređujući saobraćajni i ukupni privredno-ekonomski sistem.

1. ANALIZA KARAKTERISTIKA INFRASTRUKTURE ZAPADNOG BALKANA U ODNOSU NA ZAPADNU EUROPU

U cilju postizanja svjetskog nivoa razvoja saobraćajne infrastrukture, potrebno komparirati poznate relevantne podatke, kako bi se odredili pokazatelji stepena razvijenosti saobraćajne infrastrukture na Zapadnom Balkanu. Sljedeće tabele sadrže podatke o stanju saobraćajne infrastrukture Zapadne Evrope i Zapadnog Balkana, u svrhu vršenja pomenute analize.

	Velika Britanija	Francuska	Belgija
Dužina autoputa	3502 km	12000 km	1729 km
Dužina željezničke mreže	15760 km	31939 km	3536 km

Broj aerodroma	57	478	42
Broj stanovnika	64,1 milion	66,03 miliona	11,2 miliona

Tabela 2. Podaci o saobraćajnoj infrastrukturi u Zapadnoj Evropi

	Bosna i Hercegovina	Srbija	Hrvatska
Dužina autoputa	110 km	669,113 km	915,8 km
Dužina željezničke mreže	1021 km	4093 km	2976,276 km
Broj aerodroma	7	9	10
Broj stanovnika	3,829 miliona	7,164 miliona	4,253 miliona

Tabela 3. Podaci o saobraćajnoj infrastrukturi na zapadnom Balkanu

U odnosu na Veliku Britaniju, koja raspolaže sa 0,0000545 km-autoputa/stanovniku, Bosna i Hercegovina raspolaže sa 0,0000288 km-autoputa/stanovniku, što ne djeluje kao velika razlika kada se izuzme činjenica da Bosna i Hercegovina ima 3,8 miliona stanovnika, u odnosu na veliku Britaniju koja ima 64,1 miliona stanovnika.

Francuska raspolaže velikom željezničkom mrežom, pa tako posjeduje 0,000484 km-pruge/stanovniku, kada uporedimo sa Hrvatskom, ona raspolaže sa 0,000699 km-pruge/stanovniku, što bi na osnovu uzimanja smao ova dva podatka u obzir značilo daje Hrvatska u boljoj poziciji, međutim, uzimajući broj stanovnika u Francuskoj koji je znatno veći od broja stanovnika u

Hrvatskoj dolazi se do ne tako pozitivnijeg stanja.

U prethodnim tabelama dati, također, komparativni podaci o broju aerodroma u Zapadnoj Europi, kao dijela saobraćajnog sistema. Sasvim je jasno da je teško porediti aerodrom „Nikola Tesla” u Beogradu s najvažnijim europskim aerodromima, posebno zbog toga što su neke od njih klasični tranzitni centri putnika iz Evrope ka ostalim regionima u svetu. Međutim, čak i ako poredimo odnos broja stanovnika neke zemlje i putnika koji koriste neke od nacionalnih aerodroma, na primjer aerodrom „Nikola Tesla” sa aerodromima Belgiji, ponovo je pozicija beogradskog aerodroma poražavajuća.

4. ZAKLJUČAK

Na osnovu urađene analize i obrađenih relevantnih parametara, sa sigurnošću se može utvrditi kako zemlje Zapadnog Balkana zaostaju europskim standardima, kada su u pitanju saobraćajni koridoru, ustvari, saobraćajna infrastruktura, što se neosporno ogleda u ekonomskom stanju. Već smo u gore navedenom tekstu istakli uslovnost ekonomskog razvoja i saobraćajne infrastrukture, na osnovu čega bi se dalo zaključiti da razvojem saobraćajne infrastrukture mogu se privući razni investitori. Za razvoj saobraćajne infrastrukture, sa finansijskog aspekta, moguće je koristiti više opcija, poput kreditiranje, investiranja ili određene novčane pomoći. To bi dalje omogućilo investiranje u privredu i industriju, što bi dalje znatno utjecalo na ekonomski razvoj. Cilj pokazane analize je pokazati činjenično stanje kako bismo imali osnovu za postizanje svjestkog nivoa, kada je riječ o saobraćajnoj infrastrukturi. U budućem razvoju, infrastruktura ima ključni značaj kao osnovni instrument povezivanja i integracija.

U svrhu približavanja realizaciji progresivnih ideja, potrebno je da regionalna politika, diplomatija, ekonomska i inženjerska struka u najkraćem roku usaglase strategiju i prioritete u razvoju saobraćajne infrastrukture (što nije teško

ako se budu rukovodili općim interesom regije, a i zasebnih država), i obezbijede stabilne, povoljne i dugoročne investitore i graditelje. Zatim je neophodna dobro organizovana realizacija infrastrukturnih projekata, koja bi mogla nabolje da promijeni izgled regije i da pri tome znatno poveća ekonomski razvoj. Također, razvijanje međuregionalnih veza, podrazumijeva prethodno dostizanje višeg stepena koherentnosti i smanjivanje međuregionalnih razlika.

CITIRANI IZVORI

- [1] MEĐUNARODNI TRANSPORT I ŠPEDICIJA- Dr Branko Davidović, dipl.inž.; Kragujevac, 2013 godina
- [2] Medjunarodni transport i špedicija: Milan Stakić, Miodrag Stanković; Milan Stakić, Miodrag Stanković; Naučna knjiga, 1987
- [3] TRANSPORT U POLJOPRIVREDI- Luka Šumanovac / Slavno Sebastijanović / Darko Kiš Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku - poljoprivredni fakultet Osijek
- [4] Medjunarodni transport i špedicija - Milan Stakić
- [5] http://agf.unibl.org/sajt/doc/file/so/1/0f/03558_20131115_01_Infrastruktura.pdf
- [6] <http://www.makroekonomija.org/0-raniji-autori-i-citati/z-jovo-drobnjak/saobracaj-srbije/>
- [7] https://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatske_%C5%BEeljeznice
- [8] <http://www.prometniportal.com/index.php/koridor-vc>

www.la-travell.com
www.la-eda.la